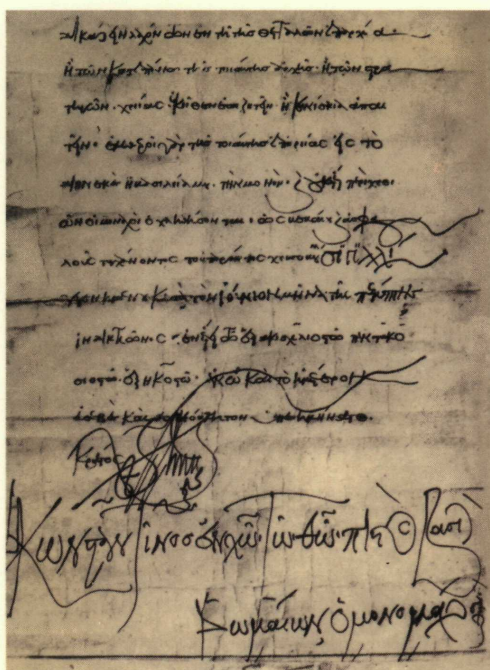

Στυλιανός Λαμπάκης
Σπύρος Ν. Τρωιάνος Ελένη Γ. Σαράντη
Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Βασιλική Ν. Βλυσίδου Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Εκδοτική συνεργασία
Ηρόδοτος

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας

Στυλιανός Λαμπάκης
Σπύρος Ν. Τρωιάνος Ελένη Γ. Σαράντη
Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Βασιλική Ν. Βλυσίδου Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Στυλιανός Λαμπάκης
Σπύρος Ν. Τρωιάνος - Ελένη Γ. Σαράντη
Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Βασιλική Ν. Βλυσίδου - Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης,
Βυζαντινό κράτος και κοινωνία.
Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας.

Ηρόδοτος / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003.

All rights reserved.

ISBN 960-8256-45-3

Πρόλογος

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), συνεχίζοντας την παράδοση της προσφοράς και της συμβολής στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του τόπου μας, οργάνωσε τις καθιερωμένες πλέον ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις «Επιστήμης Κοινωνία» και κατά την περίοδο 2000-2001. Η παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στον χώρο τόσο των θετικών όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς και η προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας εξακολουθούν να αποτελούν, κατά μείζονα λόγο, τα καθοδηγητικά κριτήρια και τον στόχο των διαλέξεων, που εντάσσονται στο μορφωτικό πρόγραμμα του ΕΙΕ.

Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, θεωρήθηκε σκόπιμο από το πρόγραμμα του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών (ΙΒΕ) να περιληφθεί στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων αυτής της περιόδου ο κύκλος των έξι ομιλιών με τον γενικό τίτλο: «*Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*».

Στόχος αυτών των διαλέξεων, που στηρίζονται σε αποτελέσματα συλλογικών ερευνών του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του ΕΙΕ, σε συνδυασμό με έρευνες ορισμένων ακαδημαϊκών συνεργατών του, είναι πολλαπλός. Αρχικά, όπως προκύπτει από τους τίτλους που παρατίθενται, αυτός ο κύκλος αποσκοπεί στο να προτείνει λύσεις, πάντα σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών που αναφέρθηκαν, σε διαχρονικά προβλήματα θεωρούμενα ως τώρα δυσεπίλυτα. Δεύτερον, στο να δοθούν με απλότητα και σαφήνεια, όχι στερεότυπες γνώσεις, αλλά απεικονίσεις της βυζαντινής πραγματικότητας που θα αποκαλύπτουν τόσο την πορεία μιας κοινωνίας όσο και την αποκαλούμενη εσώτερη δυναμική της. Αυτό, με τη σειρά του, συνεπάγεται τον τονισμό της απόστασης που χωρίζει τη λεγόμενη «στερεότυπη» γνώση που παρέχουν

Βυζαντινό κράτος και κοινωνία

τα τόσο χρήσιμα εγχειρίδια από την κατανόηση των πραγμάτων που προσφέρει μια ερμηνεία προερχόμενη από επιστημονική έρευνα. Τελευταίο στη σειρά μα όχι και στη σημασία, αυτές οι διαλέξεις αποσκοπούν να παρουσιάσουν ορισμένες πτυχές της λεγόμενης «στάσης ζωής» των βυζαντινών ανθρώπων κατά την εποχή που η αυτοκρατορία ήταν μεγάλη, ενιαία και κραταιά.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τα κείμενα των έξι διαλέξεων αυτού του κύκλου. Στο τέλος των ομιλιών, οι οποίες έγιναν στο αμφιθέατρο «Λεωνίδα Ζέρβας» του ΕΙΕ, κατά το διάστημα από 6 Φεβρουαρίου 2001 έως 13 Μαρτίου 2001, ακολουθούσε διαλογική συζήτηση μεταξύ των ομιλητών και του κοινού.

Επιθυμούμε και απ' αυτή τη θέση να ευχαριστήσουμε τους ομιλητές και όλους όσους συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση της σειράς των ομιλιών. Ειδικότερα τον κ. Τηλέμαχο Κ. Λουγγή, διευθυντή ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Ιδρύματος και υπεύθυνο του προγράμματος, για τη συμμετοχή του και την πολύτιμη συμβολή του στον σχεδιασμό αυτής της σειράς. Τέλος, με ιδιαίτερη χαρά, ξεκινάμε τη συνεργασία μας με τις εκδόσεις Ηρόδοτος και ελπίζουμε αυτή η συνεργασία να συνεχιστεί στο μέλλον δραστήρια και εποικοδομητικά.

Αθήνα, Μάιος 2003.

ΕΛΕΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
Υπεύθυνη
μορφωτικών εκδηλώσεων.

Στυλιανός Λαμπάκης
Κύριος ερευνητής, IBE/EIE, Αθήνα

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση

Το θέμα «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση» είναι πρόβλημα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο. Ορισμένες από τις πλευρές του θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε, στη συνέχεια, επιμένοντας κυρίως στις γενικές παραμέτρους της αρχαιογνωσίας των Βυζαντινών.

Ως προς το πρόβλημα της επίδρασης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας στη βυζαντινή, έχουμε ξεφύγει πλέον από παλαιότερες απόψεις που χαρακτήριζαν τη βυζαντινή λογοτεχνία ως στείρα μίμηση της κλασικής, ως λογοτεχνία στερημένη δημιουργικής πνοής, και πολλά άλλα παρόμοια, που υποβάθμιζαν τη σημασία της και λειτουργούσαν αρνητικά ως προς την καλύτερη προσέγγιση, την ερμηνεία και την αξιολόγησή της. Βεβαίως, κανείς δεν αντιλέγει ότι οι βυζαντινοί λόγιοι έχουν υποστεί σημαντική επίδραση από τα αρχαία κείμενα, τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο: όχι μόνο συνθέτουν τα κείμενά τους ακολουθώντας τα παραδοσιακά πρότυπα, αλλά τα εμπλουτίζουν με πλήθος γνωμικά, ρητά και παραθέματα ή αναφορές σε επεισόδια της αρχαίας ιστορίας και της μυθολογίας. Αλλά αυτό το γεγονός δεν πρέπει να οδηγήσει εκ προοιμίου σε αρνητικές κρίσεις. Η νέα τάση που έχει διαμορφωθεί στην έρευνα είναι να αναδειχτεί η λειτουργικότητα της χρησιμοποίησης παραδοσιακών τόπων μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο και στα γενικότερα συμφραζόμενα κάθε περίπτωσης. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Herbert Hunger, στον πρόλογο του έργου του *Βυζαντινή λογοτεχνία: λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, «θα ήταν λοιπόν λάθος να θέλουμε να βλέπουμε στη μίμηση αυτή μόνο μια αξεπέραστη τάση προς τον αρχαϊσμό ή τη χρησιμοποίηση χωρίων αρχαίων συγγραφέων» και «η δύναμη της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας βρίσκεται λοιπόν στην όσο το δυνατόν πιο πολύμορφη αποδοχή αρχαίων προτύπων και στην ενσωμάτωσή τους στο

Στυλιανός Λαμπάκης

πολιτιστικό και ιδεολογικό πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας με την τάση για ολοένα μεγαλύτερη τελειότητα»¹.

Επίσης, δεν πρέπει να θεωρήσουμε αντίφαση τη μελέτη και τη διάδοση των κλασικών κειμένων στο χριστιανικό Βυζάντιο. Ήδη, στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, πολύ πριν από την αναγνώριση του χριστιανισμού (το 392) ως επίσημης θρησκείας του κράτους, στους κύκλους που έχει επικρατήσει να ονομάζονται *άπολογηταί* του χριστιανισμού, συναντώνται απόψεις περί κριτικής στάσης απέναντι στην αρχαιότητα. Για παράδειγμα, τον 2ο αιώνα μ.Χ., ο Ιουστίνος ο Απολογητής (110-167) έγραφε μεταξύ άλλων «και οί μετά λόγου βιώσαντες χριστιανοί είσι, κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν», ενώ, αντιθέτως, οι «ἄνευ λόγου βιώσαντες ἄχρηστοι και ἔχθροί τῷ Χριστῷ ἦσαν και φονεῖς τῶν μετά λόγου βιούντων»². Ο Ιουστίνος φαίνεται πως ήταν ο πρώτος που επιχείρησε να αντλήσει επιχειρήματα υπέρ του χριστιανισμού από τα αρχαία κείμενα³. Τον 4ο αιώνα — και πρώτο της ιστορικής πορείας της νέας αυτοκρατορίας — έχουν ξεπεραστεί πλέον οι επιφυλάξεις και η απόσταση που ετηρείτο από την αρχαιοελληνική κληρονομιά τείνει να εκμηδενιστεί. Όσο και αν μερικές φορές διατυπώνονται και αντίθετες απόψεις, δεν θεωρείται πλέον ανεπίτρεπτη η ενασχόληση με την κλασική παιδεία, αρκεί να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Τις κατευθυντήριες γραμμές τις παρέχει σε ειδικό κείμενό του ο Μέγας Βασίλειος, στον γνωστότατο λόγο του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων*⁴. Η μελέτη των αρχαίων πρέπει να γίνεται με τρόπο κριτικό, ώστε ο αναγνώστης να κρατήσει τα πραγματικά ωφέλιμα στοιχεία από τη μελέτη τους. Κλασική παραμένει η παρομοίωση με τη μέλισσα, που επιλέγει να καθίσει μόνο στα άνθη που είναι πραγματικά απαραίτητα για να παρασκευάσει το μέλι. Θα αναρωτηθεί κανείς, γιατί ένα κείμενο που η συγγραφή του απέχει από μας 1.600 και πλέον χρόνια χρησιμοποιείται ως τεκμήριο για τη στάση των Βυζαντινών απέναντι στον αρχαίο κόσμο; Η απάντηση είναι ότι αυτό το κείμενο ήταν δημοφιλέστατο και

1. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α', Αθήνα, 1987, σελ. 34-35.

2. *Άπολογία*, Α, 46, 2-5.

3. Επίσης, βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α', Ηράκλειο, 1995, σελ. 41-45.

4. Το κείμενο δημοσιεύεται ως παράρτημα στο βιβλίο του Μ. Στασινοπούλου, *Μορφές από τὸν τέταρτο αἰώνα μ.Χ.: ιστορική εισαγωγή στὸν λόγο πρὸς τοὺς νέους τοῦ Μ. Βασιλείου*, Αθήνα, 1975.

διαχρονικό: συγκαταλεγόταν μεταξύ των *εὐπώλητων* (όπως προσφάτως αποδίδεται το *best seller*) βιβλίων όχι μόνο της εποχής του, αλλά και όλων των βυζαντινών αιώνων: αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι το παραδίδουν περίπου ογδόντα χειρόγραφα, σημείο της ευρύτατης διάδοσής του. Επιπλέον, εκτός από το ότι ο λόγος είχε και ευρύτατη κυκλοφορία ως έντυπο πλέον κατά την τουρκοκρατία, συνέχισε να είναι επίκαιρος και έως πολύ πρόσφατα, εφόσον, ως το 1980 τουλάχιστον, αποσπάσματά του διδάσκονταν και στα ελληνικά σχολεία ως προαιρετικό ανάγνωσμα στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών και ορισμένα τμήματά του είχαν συμπεριληφθεί και στα σχολικά εγχειρίδια των νέων ελληνικών. Και το κείμενο επηρέασε όχι μόνο τον ελληνικό χώρο, αλλά και τον ευρωπαϊκό: ήταν μεταξύ των χειρογράφων που μετέφερε μαζί του στη Φλωρεντία περί το τέλος του 14ου αιώνα ο γνωστότατος λόγιος — και ένας από τους προδρόμους του δυτικού ουμανισμού — Μανουήλ Χρυσολωράς, και μεταφράστηκε αμέσως στα λατινικά από το μαθητή του Leonardo Bruni, τον γνωστό και ως Aretino⁵.

Αλλά, για να επανέλθουμε στο θέμα μας, η αντιμετώπιση της αρχαιότητας δεν σήμαινε βεβαίως μόνο αποδοχή των χρήσιμων στοιχείων, σήμαινε και ανατροπή των πεπλανημένων αντιλήψεων. Κλασικό δείγμα αυτής της τάσης είναι ένας άλλος επιφανής εκκλησιαστικός, ο επίσκοπος Κύρρου Θεοδώρητος, που έζησε από το 393 ως το 460 περίπου, δηλαδή ανήκει στην αμέσως επόμενη των τριών ιεραρχών γενεά Ελλήνων Πατέρων. Μεταξύ των πολυάριθμων συγγραφών του είναι και η πραγματεία του *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικῆ*⁶. Οι σκοποί του είναι τελείως διαφορετικοί: πρόκειται για έργο μαχητικό, που επιχειρεί να αποδείξει την ανωτερότητα της χριστιανικής διδασκαλίας και να ανατρέψει τις εσφαλμένες απόψεις των εθνικών. Όμως, η ανασκευή — και εκεί έγκειται το ενδιαφέρον — επιχειρείται με αυτολεξεί αναφορές και παραθέματα των χωρίων που αντικρούονται, σε άμεση αντιπαράθεσή τους προς τα κείμενα των Γραφών. Τελικά, ο λόγος και ο αντίλογος από πλευράς ποσότητας αποβαίνει συντριπτικά υπέρ των αρχαίων, εφόσον για κάθε βιβλικό χωρίο αντιστοιχούν κατά μέσον όρο τρία αρχαία παραθέματα, και από όλα τα είδη του αρ-

5. N. Festa, *Ουμανισμός: τα κλασικά γράμματα στην Αναγέννηση*, μετάφραση Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα, 1997, σελ. 24-25· R. Browning, «Teachers», στον τόμο G. Cavallo (έκδ.), *The Byzantines*, Chicago-London, 1997, σελ. 114.

6. Έκδοση P. Canivet, *Therapeutique des maladies helléniques*, Παρίσι, 1958.

χαιοελληνικού λόγου: Όμηρος, λυρική και τραγική ποίηση, κωμωδιογράφοι, προσωκρατικοί φιλόσοφοι, ιστοριογράφοι. Δηλαδή, πρόκειται για έργο «γραφείου» — όπως θα λέγαμε σήμερα —, το οποίο προϋποθέτει συνεχή αναδίφηση των κειμένων που αντικρούει ο Θεοδώρητος, και συνεπώς και άριστη γνώση τους⁷.

Χαρακτηριστικά είναι και όσα λέει γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα ο συγγραφέας εκκλησιαστικής ιστορίας Σωκράτης ο Σχολαστικός: «Αί θεόπνευστοι γραφαί δόγματα μὲν θαυμαστά καὶ ὄντως θεῖα διδάσκουσι, καὶ πολλὴν μὲν εὐλάβειαν καὶ βίον ὀρθὸν τοῖς ἀκροαταῖς ἐντιθέασι, πίστιν τε θεοφιλῆ τοῖς σπουδαίοις παρέχουσιν, οὐ μὴν τέχνην διδάσκουσι λογικὴν πρὸς τὸ δύνασθαι ἀπαντᾶν τοῖς βουλομένοις τῇ ἀληθείᾳ προσπολεμεῖν. Σφόδρα δὲ καταπολεμοῦνται οἱ πολέμιοι, ὅταν τοῖς αὐτῶν ὅπλοις χρώμεθα κατ' αὐτῶν. [...] Τοῦτο μὲν εὐγλωττίας χάριν καὶ γυμνασίας τοῦ νοῦ, τοῦτο δὲ καὶ πρὸς τὴν αὐτῶν ἐκείνων κατάγνωσιν περὶ ὧν ἀπεσφάλησαν⁸.» Όσοι λοιπόν διαδίδουν πεπλανημένες απόψεις, καταπολεμοῦνται πολύ καλύτερα όταν χρησιμοποιούμε τα ίδια τους τα όπλα: αυτός ήταν ένας από τους λόγους, κατά το συγγραφέα που ο Ιουλιανός απαγόρευσε στους χριστιανούς, «τὰ Ἑλλήνων παιδεύεσθαι». Και καταλήγει ο Σωκράτης, τονίζοντας ότι η ενασχόληση με την κλασική παιδεία μπορεί να ωφελήσει αφενός στην «εὐγλωττία» και αφετέρου στη «γυμνασία», στην εξάσκηση του νου: παρεμφερῆ γράφει και ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός και άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας.

Βεβαίως, δεν πρέπει να δημιουργηθεῖ η εντύπωση ότι η μελέτη της αρχαιότητας γινόταν μόνο για να καταπολεμηθούν οι αντίπαλοι, οι εθνικοί. Σταδιακά, διαμορφώθηκαν και άλλες πρακτικές ανάγκες: γενικά, οι κρατικοί αξιωματούχοι έπρεπε να είναι σε θέση να συντάσσουν σωστά και με κομψή διατύπωση ποικίλης φύσεως έγγραφα και οι λειτουργοί της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής γραμματείας έπρεπε να είναι σε θέση να τα καταγράφουν ή να τα αντιγράφουν σωστά, και αυτό προϋπέθετε φυσικά κάποια επιμελημένη παιδεία, αλλά και εξάσκηση στις αρχές της ρητορικής, κάτι που ήταν δυνατό να επιτευχθεῖ μόνο με συστηματική μελέτη των κλασικών προτύπων. Ουσιώδεις μεταβολές δεν υπήρξαν στο σύστημα της εκπαίδευσης: ακολουθη-

7. Βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., σελ. 460-462.

8. *Εκκλησιαστική ιστορία*, III.16, έκδ. R. Hussey, Οξφόρδη, 1853, τόμ. Α', σελ. 363· Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., σελ. 503-506.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

θηκαν τα πρότυπα και οι δομές των κλασικών, αλλά κυρίως των ελληνιστικών χρόνων⁹. Ποικιλότροποι ήταν λοιπόν οι παράγοντες που οδήγησαν τους Βυζαντινούς στη μελέτη του αρχαιοελληνικού πνεύματος σε όλη τη δυνατή ευρύτητα.

Αν και οι πηγές δεν είναι πλούσιες σε ειδήσεις, στη νέα πρωτεύουσα είναι αυτονόητο ότι υπήρξε ενδιαφέρον για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών και την ενίσχυση της πνευματικής δραστηριότητας. Πληροφορίες ανευρίσκονται σε ένα λόγο του ρήτορα Θεμιστίου για το γιο και διάδοχο του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, τον Κωνσταντίο: αυτός ο λόγος πιστεύεται ότι εκφωνήθηκε την πρωτοχρονιά του 357. Με τις συνήθειες στο είδος ρητορικές υπερβολές, σ' αυτό το κείμενο, η σοφία, ο νους και ο λόγος των σοφών θεωρούνται ως η ψυχή τους, και τα συγγράμματά τους παρομοιάζονται με τα μνημεία που διαφυλάσσουν τη σκέψη τους. Αλλά, αυτά τα μνημεία — διαπιστώνει ο Θεμιστίος — είχαν παραμεληθεί και κινδύνευαν να καταστραφούν, συμπαρασύροντας στη λήθη και τα σοφά δημιουργήματα της σκέψης. Ο αυτοκράτορας έλαβε μέτρα λοιπόν για την ανακαίνιση των μνημείων, που πραγματοποιήθηκε όχι με χτίστες και ξυλουργούς, αλλά με τους δημιουργούς της τέχνης, του Κάδμου και του Παλαμήδη. Δηλαδή, ο Θεμιστίος υπαινίσσεται την τέχνη της γραφής και χωρίς αμφιβολία, μ' αυτές τις μεταφορικές εκφράσεις, εννοεί ένα κέντρο συστηματικής αντιγραφής χειρογράφων¹⁰.

Εδώ, ως μας επιτραπεί μια μικρή παρέκβαση, επειδή συχνά θα γίνει λόγος στη συνέχεια για χειρόγραφα. Μιλάμε για μια εποχή πολλούς αιώνες πριν από την ανακάλυψη της τυπογραφίας, όταν η αντιγραφή και η διάδοση των βιβλίων γινόταν με το χέρι και δεν υπάρχει καμία σχέση με τη μαζική παραγωγή βιβλίων από τις σύγχρονες εκτυπωτικές μηχανές. Αν αναλογιστούμε τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός βιβλίου εκείνη την εποχή, αντιλαμβανόμαστε πόση προσοχή, πόσο κόπο και πόσο χρόνο χρειαζόταν για να γίνει ένα αντίγραφο, όπως επίσης και το ότι κάθε χειρόγραφο είναι μοναδικό, δεν έχει ταίρι: δεν είναι δυνατό να βρούμε δύο απολύτως όμοια και απαράλλακτα αντί-

9. Για το γενικό πλαίσιο, ειδικότερα, βλ. R. Browning, «Teachers», *ό.π.*, σελ. 102-110.

10. Βλ. Κ.Α. Μανάφης, *Αί έν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορική και πατριαρχική και περί τών έν αύταις χειρογράφων μέχρι τής άλώσεως 1453*, Αθήνα, 1972, σελ. 22-23· P. Lemerle, *Ό πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, μετάφραση Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου*, Αθήνα, 1982, σελ. 54-56.

γραφα βιβλίων, ακόμα και αν τα έγραφε το ίδιο άτομο και ακόμα και αν περιέχουν το ίδιο ακριβώς κείμενο. Αλλά και εκτός απ' αυτό, καταλαβαίνουμε ότι το χειρόγραφο είναι και κάτι ιδιαίτερα ευάλωτο: αν ένα κείμενο δεν τυχαίνει να έχει μεγάλο κύκλο αναγνωστών και να αντιγράφεται τακτικά, κινδυνεύει να χαθεί από ποικίλους παράγοντες, όχι μόνο φυσική φθορά από μικροοργανισμούς και ζωύφια, αλλά και από έκτακτα περιστατικά, όπως πυρκαγιές, πλημμύρες, λεηλασίες, και άλλα.

Πρωτοβουλίες όπως η αποδιδόμενη στον Κωνσταντίο είναι λοιπόν πολύ σημαντικές, γιατί εξασφάλισαν την επιβίωση σε σειρά κειμένων που διαφορετικά θα χάνονταν. Βέβαια, η παραγωγή βιβλίων προϋποθέτει και την ύπαρξη μιας κεντρικής βιβλιοθήκης, όπου θα φυλάσσονταν τα αντίγραφα. Όμως, χρειάστηκε να περάσει περίπου ένας αιώνας από τη μεταφορά της πρωτεύουσας για να ιδρυθεί εκεί ένα είδος πανεπιστημίου, το λεγόμενο πανδιδακτήριο, το 425, από τον Θεοδοσιο Β'¹¹. Ο ίδιος ήταν πολύ καλός καλλιγράφος, και γι' αυτόν το λόγο, εξάλλου, ήταν γνωστός και ως ο «καλλιγράφος». Ο Θεοδοσίος λοιπόν αντέγραψε και ο ίδιος προσωπικά πολλά χειρόγραφα. Μάλιστα, ένας μεταγενέστερος εκκλησιαστικός ιστορικός, που έγραψε τον 14ο αιώνα, αλλά διασώζει ευρύ κύκλο παλαιότερων πληροφοριών, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, παραδίδει μια γραφική ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας περνούσε νύχτες ολόκληρες αντιγράφοντας τα χειρόγρατά του, έχοντας επινοήσει ένα σύστημα να εμποτίζεται αυτομάτως με λάδι το φυτίλι του λυχναριού του, ώστε να μην αναγκάζονται να ξενυχτούν μαζί του και οι υπηρέτες του, φροντίζοντας το φωτισμό¹².

Πάντως, οι πληροφορίες για τις φιλολογικές δραστηριότητες στη νέα πρωτεύουσα είναι πολύ λίγες και συχνά συνδέονται με άτομα που είχαν δραστηριότητα και στην Αλεξάνδρεια ή στην Αθήνα, όπως ο γραμματικός Όρος, με το αττικιστικό λεξικό του, και ο Ωρίων, από τη Θήβα της Αιγύπτου, που δίδαξε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και κατόπιν στην Κωνσταντινούπολη¹³. Μαθήτριά του ήταν και η αυτοκράτειρα Ευδοκία, η σύζυγος του Θεοδοσίου Β', γνωστή για την αγάπη

11. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*, ό.π., σελ. 63-64.

12. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 146, στ. 1064· πρβλ. Κ.Α. Μανάφης, *Αί έν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορικοί και πατριαρχικοί και περι των έν αύταις χειρογράφων μέχρι της άλώσεως 1453*, ό.π., σελ. 27.

13. Βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 424.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

της στα γράμματα και συγγραφέας ποιημάτων συντεθειμένων με κατάλληλη επιλογή ομηρικών στίχων, τα οποία είναι γνωστά ως *ομηρόκεντρα*¹⁴. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι και αυτή η περίοδος είναι κάπως αδικημένη από πλευράς ερευνητικής, επειδή και οι κλασικοί φιλόλογοι τη θεωρούν πολύ μεταγενέστερη, αλλά και υποδεέστερη της κλασικής, ενώ, με τη σειρά τους, οι βυζαντινολόγοι τη θεωρούν πολύ πρώιμη. Χωρίς να θέλουμε να υπεισέλθουμε στο μεγάλο πρόβλημα, τότε πράγματι μπορεί να θεωρηθεί ότι αρχίζει η βυζαντινή ιστορία, αναφέρουμε απλώς ότι, σε ένα από τα εγχυρότερα βοηθήματα της συναφούς βιβλιογραφίας, το γερμανικό *«Εγχειρίδιο της αρχαιογνωσίας» (Handbuch der Altertumswissenschaft)*, οι τόμοι για την αρχαιότητα φτάνουν έως τον 6ο αιώνα, ενώ, αντιστοίχως, οι τόμοι περί Βυζαντίου αρχίζουν από τον Ιουστινιανό. Βεβαίως, πρόκειται για τεχνητή χρονολογική τομή, η οποία, όμως, ενίοτε, δημιουργεί δυσκολίες, όπως η προαναφερθείσα.

Στα περιφερειακά κέντρα, συνεχίστηκε η εκπαιδευτική παράδοση που είχε προϊστορία και βαθιές ρίζες. Είναι γνωστό ότι κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η Αλεξάνδρεια ήταν σημαντικό κέντρο φιλολογικών σπουδών, συγκέντρωσης και συστηματικής μελέτης των αρχαίων κειμένων. Παρά τις ιστορικές περιπέτειες, αυτή η παράδοση συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια, ως το 641, έτος άλωσης της πόλης από τους Άραβες. Με τη φιλολογική δραστηριότητα στην πόλη είναι συνδεδεμένες οι πρώτες λεξικογραφικές συνθέσεις της βυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για το *Λεξικόν του Ησυχίου του Αλεξανδρέως*, το εκτενέστερο της βυζαντινής εποχής. Σε πολλές διασκευές διασώζεται ένα άλλο *Λεξικόν* που αποδίδεται στον πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύριλλο (375-444). Δεν είναι βέβαιη η πατρότητα και είναι ευνόητο ότι η απόδοση στον ιεράρχη έγινε για λόγους κύρους και διάδοσης του έργου, αλλά είναι αναμφισβήτητο ότι αυτό το *Λεξικόν* συνετέθη στην Αλεξάνδρεια. Αλεξανδρινός ήταν και ο γραμματικός Θεοδόσιος (τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αιώνα), με τους εισαγωγικούς του κανόνες περί κλίσεως ονομάτων και ρημάτων, εγχειρίδιο επίσης με μεγάλη διάδοση¹⁵. Και ασφαλώς, ο πιο ονομαστός ήταν ο Ιωάννης Φιλίπο-

14. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 499.

15. Για τα λεξικά, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 409-415· για τον Θεοδόσιο, στο ίδιο, σελ. 377-378.

Στυλιανός Λαμπάκης

νος, ο οποίος είχε δραστηριότητα όχι μόνο ως γραμματικός, αλλά και ως μελετητής της φιλοσοφίας, και ιδίως του Αριστοτέλη¹⁶, και γι' αυτόν το λόγο εξάλλου χαρακτηρίστηκε «φιλόπονος», επειδή σχολίασε ακαταπόνητος τον Σταγειρίτη.

Στην Αθήνα — θυμίζουμε ότι εκεί σπούδασαν και οι τρεις ιεράρχες —, η παράδοση συνεχίστηκε επίσης ως τον 6ο αιώνα, ακόμα και μετά το 529, έτος που χρονολογείται το γνωστό διάταγμα του Ιουστινιανού που απαγόρευε σε ειδωλολάτρες και σε αιρετικούς να διδάσκουν και δεν ενέκρινε δημόσια κονδύλια για τη στήριξη της διδασκαλίας. Πάντως, αυτό το διάταγμα δεν φαίνεται να επηρέασε όσο πιστευόταν παλαιότερα τη λειτουργία της. Εκεί, άνθησαν οι φιλοσοφικές σπουδές, με κυριότερο εκπρόσωπο τον νεοπλατωνικό Πρόκλο και όψιμους εκπροσώπους τον κύκλο των φιλοσόφων που αρέσκονταν να αυτοαποκαλούνται *διάδοχοι*, και από τους οποίους προέρχεται ο κύριος όγκος των σχολίων που διαθέτουμε για τους διαλόγους του Πλάτωνα¹⁷.

Από τα περιφερειακά κέντρα, ας αναφερθεί ακόμα και η Αντιόχεια με τον Λιβάνιο, από τους τελειότερους ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας και διδάσκαλο μεταξύ άλλων και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, η Καισάρεια της Παλαιστίνης, η Βηρυτός με τη νομική σχολή της και η Γάζα με σημαντική σχολή ρητορικής. Βέβαια, αυτά τα κέντρα, για διάφορους λόγους, το καθένα σταδιακά, το ένα μετά το άλλο, παρήκμασαν και σταμάτησαν τη δραστηριότητά τους¹⁸.

Στην Κωνσταντινούπολη και πάλι τώρα, αν και οι πληροφορίες είναι πενιχρές για τον 6ο αιώνα, και παρά την ύπαρξη αξιολογότερων εκπροσώπων του πεζού και του έμμετρου λόγου, παραδόξως η εκπαίδευση και η φιλολογική υποστήριξη της καλλιέργειας των γραμμάτων δεν φαίνεται να έφτασαν στα υψηλά επίπεδα που σημειώθηκαν σε άλλους τομείς κατά την εποχή του Ιουστινιανού¹⁹. Οι συνέπειες φάνηκαν τους αμέσως επόμενους αιώνες, από το 650 ως το 850 περίπου, επο-

16. L. Canfora, *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, μετάφραση Φ. Αρβανίτης, Αθήνα, 1989, σελ. 96-110.

17. Για τον Πλάτωνα και τους βυζαντινούς σχολιαστές του, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 54-60.

18. Γενικά, βλ. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση Ν. Κονομής, Αθήνα, 1991, σελ. 48-86.

19. Βλ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*, ό.π., σελ. 65-70.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση

χή που συνήθως καλείται «σκοτεινοί αιώνες». Η έρευνά τους παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες για το μελετητή. Πρόκειται για εποχή γενικής κρίσης: στο εξωτερικό, οι Άραβες κατέλαβαν σταδιακά τις ανατολικές κτήσεις της αυτοκρατορίας· στο εσωτερικό, είχε ξεσπάσει η κρίση της εικονομαχίας. Όλα αυτά συνετέλεσαν σε κάμψη της πνευματικής δραστηριότητας, όχι όμως σε πλήρη, σε μεγάλη σιγή των γραμμάτων, όπως υποστηριζόταν έως ακόμα και πριν πενήντα χρόνια, ως όψιμο κατάλοιπο των απόψεων του Edward Gibbon και του έργου του *History of the decline and fall of the Roman Empire*²⁰. Δεν υπάρχουν στοιχεία για να υποστηριχτεί και να θεμελιωθεί με ασφάλεια μια άποψη περί πλήρους εγκατάλειψης της παιδείας και των πνευματικών ενδιαφερόντων. Εκτός των άλλων, χαρακτηριστικό είναι το έργο δύο σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής, του Θεοδώρου Στουδίτη και του Ιγνατίου Διακόνου²¹: το έργο τους φανερώνει ισχυρό υπόβαθρο ευρείας μόρφωσης, αλλά και μεγάλο βαθμό αρχαιογνωσίας. Επίσης, δεν θα πρέπει να μην αναφερθεί ότι εκείνη την εποχή ήταν σε εξέλιξη και ένα σημαντικό εγχείρημα στην ιστορία της γραφής: δηλαδή, η καθιέρωση της μικρογράμματης και η σταδιακή μεταγραφή των κειμένων από την κεφαλαιογράμματη στη μικρογράμματη, ο *μεταχαρακτηρισμός*, όπως συνήθως καλείται. Και αυτό το εγχείρημα προϋπέθετε οπωσδήποτε ανάλογη προεργασία, δηλαδή να επισημανθεί το καλύτερο αντίγραφο που θα χρησίμευε ως βάση της αντιγραφής. Αλλά και μετά την αντιγραφή του, το κείμενο ελεγχόταν ώστε να επισημανθούν τυχόν λάθη ή παραλείψεις κατά την αντιγραφή, και εξομαλυνόταν η ορθογραφία, ο τονισμός και η στίξη. Και οπωσδήποτε, όλα αυτά δεν θα μπορούσαν να γίνουν, αν έλειπαν τα κατάλληλα άτομα²². Όλα αυτά είναι ίχνη μιας έστω πιο περιορισμένης δραστηριότητας και κατά τους σκοτεινούς αιώνες, που προετοίμασε και οδήγησε στην ακμή των γραμμάτων κατά την εποχή της μα-

20. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ἡ δῆθεν μεγάλη σιγή τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ (650-850): ἀρχαιογνωσία καὶ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 38 (1971), σελ. 5-26· P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, ὁ.π.*, σελ. 71-101.

21. Βλ. Στ. Λαμπάκης, «Ὅψεις τῆς ἀρχαιογνωσίας στο ἔργο τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου», πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*, Αθήνα, 2001, σελ. 109-132.

22. Για τις λεπτομέρειες, βλ. Ε. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία, μετάφραση Ν.Μ. Παναγιωτάκης*, Αθήνα, 1978, σελ. 83-88· Ν.Γ. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 87-108.

Στυλιανός Λαμπάκης

κεδονικής δυναστείας, στον καλούμενο πρώτο βυζαντινό ουμανισμό. Μπορούμε πλέον να αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα σε ονομαστούς λόγιους της περιόδου.

Ο Λέων ο Μαθηματικός ή Φιλόσοφος (περ. 790-869) συνδέεται συνήθως με το πανεπιστήμιο που αναδιοργανώθηκε γύρω στα μέσα του 9ου αιώνα με πρωτοβουλία του Καίσαρα Βάρδα. Ήταν μια μορφή πανεπιστήμονα, όπως φαίνεται και από τους προσδιορισμούς φιλόσοφος, γεωμέτρης και άστρονόμος που του αποδίδονται εναλλακτικά. Τα βιογραφικά του είναι διανθισμένα με πλήθος λεπτομέρειες, ανάμεσα στις οποίες πρέπει κάποιος να προσπαθήσει να ξεχωρίσει τι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Λέγεται ότι εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να τελειοποιήσει τις μελέτες του και για να αναζητήσει χειρόγραφα στην Άνδρο· πάντως, δεν είναι βέβαιο αν όντως ταξίδεψε τόσο μακριά από την πρωτεύουσα. Όπως και να έχει το πράγμα, όταν ολοκλήρωσε τις αναζητήσεις του, γύρισε στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε να διδάσκει ιδιωτικά. Επίσης, λέγεται ότι έμεινε παραγνωρισμένος για αρκετό διάστημα και ότι η αξία του αναγνωρίστηκε συμπτωματικά από το χαλίφη al Mamun (813-833), ο οποίος έτυχε να πιάσει αιχμάλωτο ένα μαθητή του Λέοντα και να διαπιστώσει τη δεινότητά του στη γεωμετρία: ο χαλίφης έμαθε ποιος ήταν ο δάσκαλός του και τότε ζήτησε από τον Λέοντα να του προσφέρει τις υπηρεσίες του. Όμως, ο τελευταίος προτίμησε τη θέση διδασκάλου στην εκκλησία των Αγίων Τεσσαράκοντα που του προσέφερε ο αυτοκράτορας (οι πηγές αναφέρουν πως ήταν ο Θεόφιλος), ο οποίος, εντωμεταξύ, είχε πληροφορηθεί τα συμβάντα. Τα ενδιαφέροντα του λογίου ήταν συνδεδεμένα κυρίως με τις θετικές επιστήμες: είχε στην κατοχή του χειρόγραφα μαθηματικών και αστρονομικών κειμένων (Θέων ο Αλεξανδρινός, Απολλώνιος ο Περγαιός, Πτολεμαίος, Αρχιμήδης, Ευκλείδης), ενώ του αποδίδεται και σειρά πρακτικών εφαρμογών, όπως ένας «οπτικός τηλεγράφος» βασιζόμενος σε δύο συγχρονισμένους ωρολογιακούς μηχανισμούς και σε σειρά φρυκτωριών: με το διαδοχικό άναμμα πυρσών από σταθμό σε σταθμό μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη το μήνυμα για τις αραβικές επιδρομές στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας: περίπου σε μια ώρα το μήνυμα έφτανε από τον πρώτο σταθμό (το φρούριο Λούλον της Κιλικίας) στον τελευταίο σταθμό (τον Φάρο του Παλατίου). Επίσης, με τον Λέοντα, συνδέεται η επινοήση μιας σειράς αυτόματων μηχανισμών στην αίθουσα υποδοχής των ξένων πρεσβευτών, οι οποίοι αποσκοπούσαν στον εντυπωσιασμό τους. Και αυτοί οι μηχανισμοί φαίνεται ότι ήταν εφαρμογή των εφευρέσεων του γνωστού μηχανικού των ελληνιστικών

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανοήση

χρόνων, του Ήρωνος από την Αλεξάνδρεια. Ο Λέων ασχολήθηκε και με τον Πλάτωνα, και ιδιαίτερα με τους *Νόμους*: επιμελήθηκε φιλολογικά ένα χειρόγραφο τους και διόρθωσε ορισμένα προβληματικά σημεία του χειμένου. Η παράδοση αναφέρει ακόμα ότι υπήρξε, μαζί με τον Φώτιο, και δάσκαλος του Κυρίλλου, του αποστόλου των Σλάβων, αλλά δεν είναι βέβαιο πόσο βάσιμος είναι αυτός ο ισχυρισμός. Επίσης, είχε τη συνήθεια να συνθέτει έμμετρα κείμενα για να δηλώνει ότι κάποιιο βιβλίο ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του: μερικά απ' αυτά έχουν ενταχθεί στην *Παλατινή άνθολογία*, και έτσι μπορούμε να ανασυνθέσουμε ως ένα σημείο το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του²³.

Η μορφή του πατριάρχη Φωτίου (810-893) είναι η πιο υποβλητική της περιόδου που εξετάζουμε. Για τη συμμετοχή του στα κοινά και τις αντιφατικές απόψεις που έχουν εκφραστεί για την προσωπικότητά του, υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία και δεν θα γίνει λόγος. Θα σχολιαστεί μόνο η πολυσχιδής συγγραφική δραστηριότητά του, η οποία βασίζεται σε άριστη γνώση και αφομοίωση τόσο της αρχαίας ελληνικής όσο και της πατερικής γραμματείας. Δικαίως, χαρακτηρίστηκε θεμελιωτής του βυζαντινού κλασικισμού. Η *Βιβλιοθήκη* ή *Μυριόβιβλος* (οι τίτλοι είναι μεταγενέστεροι, ο ίδιος επιγράφει το έργο με τίτλο εκτενή, *Άπογραφή και συναρίθμησις τῶν άνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων...*) συγκεντρώνει τις κρίσεις του Φωτίου για 279 βιβλία που είχε διαβάσει κατά καιρούς και τα οποία υποτίθεται ότι είχαν αναλυθεί στον κύκλο των μαθητών του, όπως μας πληροφορεί ένα προλογικό σημείωμα, το οποίο, επιπλέον, δηλώνει ότι ο αδερφός του Φωτίου, ο Ταράσιος, τον παρακάλεσε να του καταγράψει τις υποθέσεις των βιβλίων που σχολιάστηκαν, ώστε να έχει κάτι να ασχολείται και να διασκεδάσει τη λύπη του τον καιρό που ο Φώτιος θα απουσίαζε ως μέλος πρεσβείας προς τους Άραβες. Αλλά δεν είναι βέβαιο αν πρέπει να ληφθεί κατά γράμμα η πληροφορία ούτε και πότε χρονολογείται αυτή η πρεσβεία (έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες, χωρίς να υπάρχει ομοφωνία). Άλλο σχετικό πρόβλημα είναι το πώς πρέπει να φανταστούμε τον κύκλο των λογίων γύρω από τον Φώτιο, όπου υποτίθεται ότι αναπτυσσόταν το περιεχόμενο των βιβλίων που κατόπιν καταγράφηκαν και σχολιάζονται στη *Μυριόβιβλο*. Τουλάχιστον, το κυρίως τμήμα του έργου επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλέστερων κρίσεων για την αξία του εγχειρήματος: η σειρά ανάλυσης των κειμένων

23. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, ό.π.*, σελ. 129-153· N.G. Wilson, *Οι λόγοι στο Βυζάντιο, ό.π.*, σελ. 109-121.

δεν βασίζεται σε συγκεκριμένο πρόγραμμα και οι σημειώσεις εμφανίζουν κάποια ανομοιογένεια, καθώς φαίνεται ότι κρατήθηκαν σε διαφορετικές περιστάσεις: πάντως, φαίνεται ότι τις περισσότερες φορές ο Φώτιος έχει μπροστά του και τα κείμενα που καταγράφει. Οι κρίσεις του για το ύφος, τη γλώσσα, τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματα των συγγραφέων που εξετάζει, άλλοτε σύντομες και άλλοτε εκτενέστατες, είναι καίριες και ακριβείς. Το κυριότερο είναι ότι διασώζει και ειδήσεις, περιλήψεις ή κάποτε και αποσπάσματα από έργα χαμένα (πλήρως ή εν μέρει) σήμερα. Ο Φώτιος συνέταξε και *Λεξικόν*, το οποίο έχει περισσότερο πρακτικό χαρακτήρα, να διευκολύνει όσους θέλουν να ασχοληθούν με τους αρχαίους συγγραφείς και έχουν πρόβλημα στην κατανόηση λέξεων και φράσεων, ιδιαίτερα των τύπων της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερες λεξικογραφικές εργασίες. Στο λεξικό, διασώζονται και πάρα πολλά αποσπάσματα αρχαίων τραγικών ποιητών και κωμωδιογράφων (ενώ, αντίθετα, στη *Μυριόβιβλο*, δεν περιλαμβάνονται ειδήσεις περί ποιητών). Πρέπει να σημειώσουμε ότι το μοναδικό πλήρες χειρόγραφο του *Λεξικοῦ* διασώθηκε στην ελληνική μονή του Όσιου Νικάνορα, νότια της Κοζάνης, όπου το εντόπισε πριν σαράντα χρόνια ο Λίνος Πολίτης. Ήδη, βρίσκεται σε εξέλιξη νέα πλήρης έκδοση του *Λεξικοῦ* από τον ειδικό στο θέμα Χρ. Θεοδωρίδη²⁴. Δεν υπάρχει συμφωνία για το χρόνο σύνταξης τόσο του *Λεξικοῦ* όσο και της *Βιβλιοθήκης*: άλλοι θεωρούν ότι είχαν συνταχτεί ήδη πριν από την πρώτη πατριαρχία του Φωτίου (858), κάτι που φαίνεται και πιθανότερο, άλλοι πάλι τα τοποθετούν στη γεροντική του ηλικία. Στην εκτεταμένη (πάνω από 250 επιστολές) αλληλογραφία του Φωτίου, μεταξύ άλλων, συζητούνται θέματα φιλολογικά και θεολογικά. Μορφή επιστολιμαίων πραγματειών έχει η συλλογή *Ἀμφιλόχεια* (από το όνομα του φίλου του Φωτίου, του Αμφιλοχίου, μητροπολίτη Κυζίκου, στον οποίο είναι αφιερωμένη) και στην οποία αναπτύσσεται ποικιλία θεμάτων (με τα περισσότερα θεολογικά), χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σύστημα²⁵.

Παλαιότερα, μαθητής του Φωτίου θεωρείτο και ο Αρέθας (περ. 860-932), μητροπολίτης Καισαρείας, υπομνηματιστής της *Ἀποκαλύψεως* του Ιωάννη, σχολιαστής των *Κατηγοριῶν* του Αριστοτέλη και

24. *Photii patriarchae Lexicon*, I.A-Δ, II.E-Θ, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 1982-1999.

25. P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, ὁ.π.*, σελ. 154-183· N.G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο*, σελ. 122-158.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

της Είσαγωγής του Πορφυρίου, συγγραφέας επιστολών και άλλων κειμένων. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του είναι ότι κατά τύχη διασώθηκαν μερικά προσωπικά του χειρόγραφα με τα σχόλιά του: δεν πρόκειται για συστηματικά σχόλια, πρόκειται περισσότερο για καταγραφή σκέψεων και απόψεων κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης, και έτσι είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε και τις ποικίλες αντιδράσεις του, όπως τις κατέγραφε στα περιθώρια, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο έναν ιδιότυπο διάλογο με τους συγγραφείς που διάβαζε: άλλοτε εκδηλώνει το θαυμασμό του και επαινεί, άλλοτε αποδοκιμάζει, ειρωνεύεται ή αναθεματίζει. Κατείχε χειρόγραφα του Πλάτωνα, του Ευκλείδη, του Αριστοτέλη, του Λουκιανού, του Μάρκου Αυρηλίου, του Δίωνος Χρυσοστόμου, και διάφορα άλλα, και τα σχόλιά του επεκτείνονται σε ποικίλα γραμματικά, λεξιλογικά, ιστορικά, μυθολογικά, λαογραφικά και εν γένει ανεκδοτολογικά θέματα²⁶.

Για να περάσουμε στον 10ο αιώνα, πρέπει να αναφέρουμε αρχικά ότι στο πλαίσιο της εγκυκλοπαιδικής και της ερανιστικής δραστηριότητας της εποχής του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου άνησε ιδιαίτερα και η λεξικογραφία. Συντάχτηκαν διάφορα ετυμολογικά λεξικά, που η ακριβής τους σχέση ταλανίζει τη φιλογολική έρευνα. Προς το τέλος του 10ου αιώνα τοποθετείται η σύνταξη της περίφημης Σούδας, όνομα που έχει προκαλέσει πολλή συζήτηση: η λέξη σημαίνει «οχύρωμα» ή «τάφος» και μεταφορικά συλλογή, αλλά υποστηρίχθηκε και ότι πρόκειται για ακροστιχίδα (Συναγωγή όνομαστικής ύλης διαφόρων ανδρών), ενώ, σύμφωνα με παλαιότερη άποψη, το σωστό είναι Σουΐδας. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του λεξικού είναι ότι δεν αρκείται σε ετυμολογίες, αλλά λαμβάνει και χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικού λεξικού, καθώς επεκτείνεται και σε θέματα ιστορίας της λογοτεχνίας και περιλαμβάνει γενικότερα πραγματολογικά και πληροφοριακά στοιχεία²⁷. Προϊόν της συλλεκτικής-ερανιστικής δραστηριότητας της εποχής των Μακεδόνων είναι και η Παλατινή άνθολογία, η εκτενής αυτή συλλογή περίπου 3.700 επιγραμμάτων από την αρχαιότητα ως το 980 περίπου: τότε, ένας άγνωστος σ' εμάς λόγιος βα-

26. Σ. Κουγιάς, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Αθήνα, 1913· P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, ὁ.π., σελ. 184-216· N.G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο*, ὁ.π., σελ. 159-177.

27. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία: ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν*, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 418-419· P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, ὁ.π., σελ. 273-276· N.G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο*, ὁ.π., σελ. 189-192.

σίστηκε στην ανθολογία που είχε συμπύξει (ίσως στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄) ο πρωτόπαπας Κωνσταντίνος Κεφαλάς, τη διηύρυνε και κατέταξε τα επιγράμματα σε θεματικούς κύκλους, δίνοντας στην ανθολογία τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε σήμερα²⁸.

Αν ο 9ος και ο 10ος αιώνες ήταν η εποχή των ερανισμάτων και των ανθολογιών, οι δύο επόμενοι αιώνες, ο 11ος και ο 12ος, ήταν η εποχή της σύνθεσης και της κριτικής.

Για τον 11ο αιώνα, είναι γνωστά τα μέτρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου προς αναδιοργάνωση και της εκπαίδευσης. Αν και δεν ανευρίσκονται συγγραφείς με αυστηρά φιλολογικά ενδιαφέροντα, δεν μπορεί να μην αναφερθεί αρχικά ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, αξιωματούχος της αυλής και μητροπολίτης Ευχαΐτων, συγγραφέας σημαντικής αλληλογραφίας, λόγων και επιγραμμάτων, ένα από τα οποία περιλαμβάνει επίκληση στον Χριστό να διασώσει από την τιμωρία τουλάχιστον τον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο, επειδή και οι δυο με τους λόγους και το χαρακτήρα τους βρέθηκαν κοντά στη χριστιανική διδασκαλία²⁹. Μαθητής του ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός, ύπατος των φιλοσόφων, αρχαιομαθέστατος και πολυγραφότατος λόγιος. Πέραν του ιστοριογραφικού έργου του, τα υπόλοιπα γραπτά του Ψελλού καλύπτουν το χώρο της φιλοσοφίας, της θεολογίας, της ρητορικής, ενώ έγραψε και επιστολές και στίχους. Πλήθος πληροφοριών, μεταξύ των οποίων και πολλές αρχαιογνωστικές, περιλαμβάνει το έργο του που είναι γνωστό ως *Διδασκαλία παντοδαπή*, το οποίο, σε πολλά σημεία, βασίζεται στο *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους* του Πλουτάρχου. Και από τα άλλα έργα του, δεν πρέπει να αφήσουμε χωρίς να αναφέρουμε το δοκίμιο που έγραψε συγκρίνοντας δύο γνωστούς μυθιστοριογράφους της ελληνιστικής εποχής, τον Ηλιόδωρο και τον Αχιλλέα Τάτιο, καθώς και μιαν άλλη σύντομη πραγματεία του σχετικά με το ποιος έγραψε καλύτερους στίχους, ο Ευριπίδης ή ο Πισίδης³⁰.

Όσο για τον 12ο αιώνα, θα αναφέρουμε αρχικά ότι η λόγια και πολυδιαβασμένη πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή — «τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα», όπως δηλώνει με καμάρι η ίδια στον πρόλογο

28. P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, ὁ.π.*, σελ. 154-183· H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία: ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν, ὁ.π.*, τόμ. Β΄, σελ. 439-440.

29. N.G. Wilson, *Οἱ λόγοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 195-198.

30. Βλ. E. Κριαράς, «Ὁ Μιχαήλ Ψελλός», *Βυζαντινά* 4 (1972), σελ. 55-128· N.G. Wilson, *Οἱ λόγοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 202-214.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση

του ιστοριογραφικού έργου της Άλεξιάς —, ενθάρρυνε την ενασχόληση ορισμένων λογίων συστηματικά με τον Αριστοτέλη³¹. Ως προς τις καθαρά φιλολογικές σπουδές, ξεχωρίζουν ο Ευστάθιος και ο Ιωάννης Τζέτζης. Οι ογκώδεις παρεκβολές του πρώτου στην *Ίλιάδα* και στην *Όδύσσεια* συγκεντρώνουν πλήθος πληροφορίες, ιστορικές, φιλολογικές, γλωσσολογικές ή μυθολογικές, με εκτενή προλεγόμενα, όπου ο λόγιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εκθέτει τις σκέψεις του για την αξία των ομηρικών ποιημάτων και για τη χρησιμότητά τους στον αναγνώστη. Ο Ευστάθιος έγραφε σχόλια και στον Πίνδαρο, καθώς και στον γεωγράφο του 2ου αιώνα μ.Χ. Διονύσιο τον Περιηγητή. Επίσης, πέραν των αρχαιογνωστικών σχολίων του, ο Ευστάθιος επέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την καθημερινή ζωή και ομιλία των συγχρόνων του και συχνά στο έργο του καταγράφει σχετικό υλικό³².

Ο Τζέτζης προτίμησε τον έμμετρο λόγο και συνέθεσε εκτενείς αλληγορικές ερμηνείες του Ομήρου, καθώς και σχόλια στη *Θεογονία* του Ησιόδου, σε ένα δημοφιλές ποίημα του 4ου αιώνα π.Χ., την *Άλεξάνδρα* του Λυκόφρονα, καθώς και σε αρκετά άλλα κείμενα, μεταξύ των οποίων και ορισμένες κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Πλούτος*, *Νεφέλες*, *Βάτραχοι*, *Ίππεις*, *Όρνιθες*). Δεν εμβαθύνει όσο ο Ευστάθιος, αλλά αυτό οφείλεται και στο ότι αναλάμβανε να εκπονήσει τα σχόλιά του κατόπιν παραγγελίας, για λόγους βιοποριστικούς, κάτι που συχνά απέβαινε σε βάρος της ποιότητας. Επίσης, οι επιστολές του αναχωνεύουν πλήθος στοιχείων μυθολογίας και αρχαιογνωσίας, και τις υπομνημάτισε ο ίδιος με τις γνωστές ως *Χιλιάδες*, εκτενή έμμετρο υπομνηματισμό της ίδιας της αλληλογραφίας του, η οποία, χωρίς αυτόν το σχολιασμό, δεν θα ήταν εύκολα κατανοητή³³.

Την εποχή των Παλαιολόγων έχουμε μίαν ακόμα περίοδο έντονης φιλολογικής εργασίας³⁴. Δεν θα μακρηγορήσουμε, παραθέτοντας ονό-

31. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 180-184.

32. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ λαογραφικά*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 1950· του ίδιου, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ γραμματικά*, Αθήνα, 1953· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 252-262· H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 449-453.

33. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 244-252· H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 442-449.

34. Γενικά, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 453-468· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 292-344.

ματα και τίτλους έργων, γιατί ο κατάλογος είναι εκτενέστατος. Θα αρκεστούμε να σημειώσουμε μόνο ότι η παραγωγή ήταν πλούσια τόσο σε έργα υποδομής, όπως γραμματικές και λεξικά, όσο και σε ποικίλα σχόλια των αρχαίων κειμένων, τα οποία, συνήθως, συμπλήρωναν τη φιλολογική επιμέλεια και την κριτική των κειμένων, στην προσπάθεια καθαρισμού τους από τα σφάλματα που είχαν συσσωρευτεί στα προηγούμενα στάδια της χειρόγραφης παράδοσής τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αρκεί να αναφερθεί ο Δημήτριος Τρικλίνιος, ο οποίος ασχολήθηκε και με τη μετρική αποκατάσταση των κειμένων, και ιδίως των χορικών των τραγωδιών. Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε ότι τη φιλολογική δεινότητα του Τρικλινίου την επαίνεσε και ο μεγάλος γερμανός κλασικός φιλόλογος του 19ου αιώνα Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf³⁵.

Στην αρχή αυτής της διάλεξης είχαμε επιχειρήσει μια σύντομη αναφορά στον Μανουήλ Χρυσολωρά, ως έναν από τους προδρόμους του ανθρωπισμού. Φυσικά, δεν ήταν ο μόνος, αλλά επίσης θα χρειαζόταν αρκετή συζήτηση για να παρουσιαστεί και αυτό το θέμα³⁶. Αρκεί να αναφέρουμε λοιπόν μιαν άλλη χαρακτηριστική περίπτωση, τον Βησσαρίωνα, ο οποίος άφησε όλα τα χειρόγρατά του στη Βενετία, και η συλλογή του αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα των ελληνικών χειρογράφων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

Στο περιορισμένο πλαίσιο μιας διάλεξης είναι ευνόητο ότι δόθηκαν απλώς οι κατευθυντήριες γραμμές της δραστηριότητας των κυριότερων φιλολογικών μορφών του Βυζαντίου. Είτε με τη μορφή απλού σχολιασμού, είτε με τη σύνταξη εγχειριδίων και λεξικών, είτε με τη σύνθεση ερμηνευτικών υπομνημάτων, η φιλολογική ενασχόληση και ο διάλογος των Βυζαντινών με τα αρχαία κείμενα υπήρξαν αδιάλειπτα. Και η βάση της εργασίας τους αποτέλεσε αφετηρία για τη διάδοση της κλασικής παιδείας και στη Δύση. Αλλά αυτό είναι μια εξίσου ενδιαφέρουσα ιστορία, η οποία ίσως μας απασχολήσει σε άλλον κύκλο διαλέξεων.

35. Β. Λαούρδας, *Η κλασική φιλολογία εις Θεσσαλονίκην κατά τὸν 14ο αἰ., Θεσσαλονίκη, 1960.*

36. Από την άφθονη βιβλιογραφία, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μετάφραση Χ. Πατρινέλης, Αθήνα, 1962.*

Σπύρος Ν. Τρωιάνος
Ομότιμος
καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Πολύ και δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,
ἐν πλάτει δυσπερίβλεπτον, ἀσαφές ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμηνευτον, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαῖον·
καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τοῦτου μᾶλλον φροντίζειν,
δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοφίσας
εὐθήρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων¹.

Μ' αυτούς τους στίχους εισάγει ο Μιχαήλ Ψελλός, ο γνωστός φιλόσοφος, ιστορικός και πολιτικός του 11ου αιώνα, τη *Σύνοψη τῶν νόμων*. Αυτό το έργο είναι η έμμετρη παρουσίαση της νομοθεσίας που προοριζόταν για τον γυιο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', του οποίου την εκπαίδευση είχε αναθέσει ο πατέρας του στον Ψελλό. Αν λοιπόν η προσέγγιση των νομικών εννοιών, ακόμα και σ' αυτή την εύληπτη μορφή, εμφάνιζε τόσες δυσκολίες σε έναν μελλοντικό ηγεμόνα, πόσο πιο προβληματική θα έπρεπε να ήταν για έναν απλό άνθρωπο που δεν διέθετε τα ίδια μορφωτικά εφόδια.

Ωστόσο, φαίνεται πως η απόσταση που χώριζε τον μέσο κάτοικο της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τα νομοθετικά κείμενα της εποχής του δεν ήταν μεγάλη. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση και τη μελέτη των αυτοκρατορικών διατάξεων, αρχίζοντας απ' αυτή την ήδη πρώιμη περίοδο. Όσες διατάξεις (*constitutiones*) είχαν γενικό περιεχόμενο, και επομένως απευθύνονταν σε όλο τον λαό, λάβαιναν ευρεία

1. Βλ. την κριτική έκδοση του L.G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Stuttgart-Leipzig, 1992, σελ. 124-178 (εδώ, σελ. 124, στ. 1-7).

δημοσιότητα σε αντίθεση προς άλλες με ειδικές ρυθμίσεις, οι οποίες, γι' αυτόν τον λόγο, είχαν μικρό κύκλο αποδεκτών (τις πιο πολλές φορές προορίζονταν για συγκεκριμένο παραλήπτη). Των τελευταίων αυτών διατάξεων, το ύφος ήταν μάλλον λιτό και απέριττο. Το αντίθετο συνέβαινε με τους γενικούς νόμους που κάθε άλλο παρά λακωνικοί ήταν και χαρακτηρίζονταν από άφθονη χρησιμοποίηση ρητορικών σχημάτων².

Αν θελήσουμε να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση των γενικών νόμων, πρέπει να διακρίνουμε στη δομή τους τέσσερα μέρη: το προοίμιο, το ιστορικό της ρυθμίσεως, το διατακτικό μέρος και τον επίλογο. Απ' αυτά τα μέρη, ιδιαίτερης προσοχής πρέπει να τύχει το προοίμιο³. Προορισμός του ήταν να καλλιεργήσει στους «εν δυνάμει» παραλήπτες του νόμου τη δεκτικότητά τους απέναντι στις διατάξεις του και να τους προετοιμάσει ψυχολογικά για το περιεχόμενο της ρυθμίσεως που ακολουθούσε. Αυτός ο σκοπός του προοιμίου απαιτούσε αναπτυγμένες ρητορικοφιλολογικές ικανότητες από τους συντάκτες των νόμων, γιατί όσο πειστικότερα κατόρθωναν να διεισδύσουν στον συναισθηματικό κόσμο των υπηκόων, με την αμεσότητα, η οποία προσέδιδε στο προοίμιο έντονα προσωπικό χαρακτήρα⁴, τόσο γρηγορότερα φαινόταν να έχει πετύχει και απέδιδε τους καρπούς της η νομοθετική πρωτοβουλία του αυτοκράτορα.

Από την πρώιμη βυζαντινή εποχή είχαν αρχίσει ήδη να διαμορφώνονται σταθεροί κοινοί τόποι, οι οποίοι, σύμφωνα με τις προσδοκίες της αυτοκρατορικής γραμματείας, είχαν ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα επάνω στους υπηκόους. Με τους κοινούς αυτούς τόπους προβάλλονταν βασικά στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Απ' αυτή την παρατήρηση συνάγεται ότι η προσοχή

2. Αντί για άλλους, βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 9), Frankfurt a.M., 1982, *passim*.

3. Γενικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wiener byzant. Studien (αφ. 1), Wien, 1964. Επίσης, πρβλ. την ειδικότερη θεώρηση της M.Th. Fögen, «Legislation in Byzantium: A Political and a Bureaucratic Technique», στο A.E. Laiou - D. Simon (έκδ.), *Law and Society in Byzantium (Ninth-Twelfth Centuries)*, Washington (D.C.), 1994, σελ. 53-70 (σελ. 63 κ.ε.).

4. O G. Dagron («Lawful Society and Legitimate Power: "Ένομος πολιτεία, ένομος αρχή»», στο A.E. Laiou - D. Simon [έκδ.], *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ό.π., σελ. 27-51, εδώ σελ. 37) κάνει λόγο για «προφορικότητα» του προοιμίου.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

και η επιμέλεια, που οι αρμόδιοι γραμματείς κατέβαλλαν στη διατύπωση των προοιμίων των νόμων — δεν αποκλείεται ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας να υπαγόρευε το κείμενο ευκαιριακά —, δεν είχαν ως στόχο μόνο την ικανοποίηση της αισθητικής, αλλά αποσκοπούσαν και σε κάτι άλλο πολύ ρεαλιστικότερο. Δηλαδή, οι γενικοί νόμοι (*edicta*) γίνονταν γνωστοί στους υπηκόους με ορισμένους τρόπους. Αυτή η «δημοσίευση» αποτελούσε εξαιρετική ευκαιρία για την προπαγανδιστική προσέγγιση των πολιτών⁵. Και τούτο καθίσταται φανερό από τους επιλόγους των νόμων. Έτσι, στον επίλογο της *Νεαρᾶς 22* του Ιουστινιανού, που απευθυνόταν στον έπαρχο πραιτωρίων της Ανατολής Ιωάννη (τον Καππαδόκη), διαβάζουμε τα εξής: «Η εξοχότητά σου να δώσει εντολή να γνωστοποιηθούν με τον συνηθισμένο τρόπο τα παραπάνω στους λαούς που τελούν υπό την εξουσία σου. Έτσι, όλοι θα πληροφορηθούν ότι τίποτα δεν θέτουμε υπεράνω της διαφυλάξεώς τους. Γι' αυτό, αφού καταβάλαμε περισσότερο κόπο απ' όσο αρμόζει στον επιφορτισμένο με βασιλικά καθήκοντα, διατηρήσαμε τις προγενέστερες διατάξεις και τις εναρμονίσαμε για το μέλλον προσηκόντως με τις νέες που θεσπίσαμε, ώστε οι άνθρωποι να μην είναι αναγκασμένοι να συλλέγουν το δίκαιο, ανατρέχοντας σε πολλές πηγές, αλλά να λαμβάνουν γνώση του σχετικού μέρους της νομοθεσίας, έχοντάς το συγκεντρωμένο σε ενιαίο σύνολο⁶.»

Σήμερα, στην Ελλάδα, η δημοσίευση ενός νόμου συντελείται με την καταχώριση του κειμένου του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Κατά την αρχαιότητα γινόταν με κήρυκες ή με δημόσια ανάρτηση. Κάθε νόμος, ανάλογα με το περιεχόμενό του, κοινοποιείτο σε περι-

5. Βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 77 κ.ε· H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ό.π., σελ. 211 κ.ε· επίσης, γενικότερα, βλ. N.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Université Nationale d'Athènes, Bibliothèque «Sophie N. Saripolou» (αρ. 93), Athènes, 1994, σελ. 110 κ.ε.

6. «Ταῦτα τοίνυν ἢ σὴ ὑπεροχῇ τοῖς ἔθνεσι τοῖς ὑπὸ τὴν σὴν τελοῦσιν ἀρχὴν τῶ συνήθει τρόπῳ φανερὰ γενέσθαι προσταξάτω, ὥστε ἅπαντας γινώσκοντας ὡς μείζονα πόνον ὑποστάντες ἢ ὅσον ἐχρῆν τὸν βασιλικαῖς περιρρεόμενον φροντίσιν ἡμῶς οὐδὲν ἔμπροσθεν τῆς αὐτῶν ἐποιησάμεθα σωτηρίας, ὡς μὴ πολλαχόθεν ἐρανίζεσθαι τὸ δίκαιον, ἀλλ' ἅπαν δρῶντας εἰς ἓν ἠθροισμένον τὸ περὶ τούτου τῆς νομοθεσίας μέρος γινώσκειν, ὡς καὶ τὸ πρότερον τοῖς ἤδη τεθεῖσιν ἐφυλάξαμεν νόμιμον καὶ τῶ μέλλοντι χρόνῳ τὴν προσήκουσαν ἐπιτεθείκαμεν ἀρμονίαν.» (*Νεαρᾶ 22*, έκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, Berlin, 1895 (με συνεχείς ανατυπώσεις), σελ. 186, στ. 21-32.)

σότερους αποδέκτες και ο επίλογος δεν ήταν σε όλα τα επίσημα αντίγραφα πάντοτε ο ίδιος, αλλά παράλλασε, σύμφωνα με τις αρμοδιότητες του παραλήπτη και τις εντολές που του δίνονταν. Για να γίνει κατανοητή η διαφορά, παραθέτουμε τον επίλογο, όπως αυτός διαμορφώθηκε σε αντίγραφο της ίδιας *Νεαρᾶς* 22 που στάλθηκε σε δικαστική αρχή: «Η εξοχότητά σου να καταστήσει γνωστές τις αποφάσεις μας στο δικαστήριό σου, στους συνηγόρους και σε όλους τους άλλους, όσοι τελούν υπό την εξουσία σου, ώστε οι υποθέσεις να κρίνονται σύμφωνα μ' αυτές. Μην εκθέσεις σε δημόσιο τόπο αυτόν τον αυτοκρατορικό νόμο μας, γιατί αρκούν όσα γράψαμε σχετικά μ' αυτό το θέμα προς τους ενδοξότατους επάρχους των ιερών μας πραιτωρίων⁷.» Από το παραπάνω κείμενο προκύπτει ότι συνηθέστερος τρόπος δημοσιεύσεως ήταν η δημόσια έκθεση, η οποία αποτελούσε καθήκον του πρώτου κατά την ιεραρχική τάξη παραλήπτη.

Ανάμεσα στους κοινούς τύπους των προοιμίων, για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω, ξεχωρίζουν: α) η σχέση του αυτοκράτορα με το θείον β) η ανάθεση στον αυτοκράτορα από τον Θεό της ευθύνης για τους υπηκόους γ) η συνεχής μέριμνα του αυτοκράτορα για τον λαό δ) η προβολή του αυτοκράτορα ως νομοθέτη και ως δημιουργού του δικαίου⁸. Έτσι, δεν πρέπει να παραξενευόμαστε, όταν διαβάζουμε σε κάποια προοίμια ότι ο αυτοκράτορας περνάει μέρες και νύχτες, αγρυπνώντας, με τη σκέψη πώς οι πολίτες θα ωφεληθούν περισσότερο⁹. Κάποτε — σε συσχετισμό, ασφαλώς, προς την ιδέα ότι είναι «μιμητής Χριστού» —, ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με ποιμένα που μεριμνά για το ποίμνιό του, τον λαό¹⁰.

7. «Ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τὰ παραστάντα ἡμῖν γινώσκουσα ἐν τῷ δικαστηρίῳ τῷ σῶ φανερὰ καταστησάτω τοῖς τε συνηγόροις τοῖς τε ἄλλοις ὧν ἄρχει, ὥστε κατὰ ταῦτα τέμνεσθαι τὰς ὑποθέσεις. Οὐ μὴν προθήσεις δημοσίᾳ τήνδε ἡμῶν τὴν θείαν διάταξιν, ἀρκούντων τῶν περὶ τούτου παρ' ἡμῶν γεγραμμένων πρὸς τοὺς ἐνδοξότατους ἐπάρχους τῶν ἱερῶν ἡμῶν πραιτωρίων.» (*Νεαρὰ* 22, ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 187, στ. 11-18.)

8. Αναλυτικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 49 κ.ε.

9. Για παράδειγμα, βλ. το προοίμιο της *Νεαρᾶς* 8 του Ιουστινιανού: «Ἀπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν αἰὶ βουλευομένοις, ὅπως ἂν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον θεῶ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.» (Ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 64, στ. 10-13.)

10. Παραδείγματα βλ. στον H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 100 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Προφανώς, ήταν σε θέση να παρακολουθήσει όλες τις παραπάνω σκέψεις ο μέσος βυζαντινός άνθρωπος, αλλιώς δεν υπήρχε λόγος να καταβληθεί τόσος κόπος για τη σύνταξη αυτών των κειμένων. Αυτή δε η ιδεολογική προσέγγιση των υπηκόων εξυπηρετούσε, ιδίως στην πρώιμη εποχή, όταν ενισχύθηκε ο απολυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος, περισσότερους από έναν στόχους: δηλαδή, απέβλεπε στη νομιμοποίηση τόσο της μορφής του πολιτεύματος όσο και του προσώπου του ηγεμόνα¹¹. Ειδικότερα, η νομιμοποίησή του ως νομοθέτη επιτυγχάνοταν με το ακόλουθο σχήμα. Πηγή του δικαίου ήταν ο Θεός όμως, δημιουργός των συγκεκριμένων κανόνων δικαίου ήταν ο αυτοκράτορας, δυνάμει της σχέσης του με το θείον.

Τούτες οι θεωρητικές κατασκευές οδήγησαν στο να λογίζεται αυτός, αν όχι από το σύνολο του πληθυσμού, πάντως από ένα μέρος του, ως «νόμος ξμφυχος»¹². Ωστόσο, μετριοπαθέστερος είναι ο χαρακτηρισμός του ως «έννομου έπιστασίας». Από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, στον Ισίδωρο τον Πηλουσιώτη¹³, απαντούν και οι δύο εκφράσεις. Η δεύτερη, εκτός από την πατερική γραμματεία¹⁴, εμφανίζεται και σε νομοθετικά κείμενα της μέσης περιόδου (*Είσαγωγή* 2.1¹⁵ και τα παράγωγά της) και των υστερότερων χρόνων (*Νεαραί* του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου του έτους [μάλλον] 1047¹⁶ και του Μανουήλ Α' Κομνηνού του έτους 1166¹⁷).

11. Πρβλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 72 κ.ε.

12. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, Θεσσαλονίκη, 21992, σελ. 116, όπου και βιβλιογραφία: επίσης, συμπληρωματική βιβλιογραφία, στον Α. Steinwenter, «Νόμος ξμφυχος. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anzeiger Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl.* 83 (1946), σελ. 250-268.

13. *Έπιστολών βιβλίον Δ'*, άρ. 143 (J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, Paris, 1857-1866, τόμ. 78, στ. 976b και 1224c).

14. Για παράδειγμα, βλ. ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 29, στ. 345a, και τόμ. 31, στ. 389b) ή του Μαξίμου του Ομολογητή (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 91, στ. 776b).

15. Βλ. την *Είσαγωγή* 2.1, στους Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, Αθήνα, 1931 (ανατύπωση, Aalen, 1962), τόμ. Β', σελ. 240.

16. Βλ. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 619, στ. 16: πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, München, 21995, αρ. 863.

17. Βλ. την κριτική έκδοση της Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, *Fontes minores VI*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αρ. 11), Frankfurt a.M.,

Τα προοίμια των γενικών νόμων μας βοηθούν να σχηματίσουμε σφαιρική αντίληψη των στοιχείων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή, περνώντας από περισσότερα διαδοχικά στάδια, τελικά αποκρυσταλλώθηκε: το αρχικά δημοκρατικό πολίτευμα της Ρώμης κατέληξε να γίνει ηγεμονία, και μάλιστα στο τέλος με πολύ ενισχυμένες εξουσίες του ηγεμόνα, υπό την ειδικότερη ονομασία «δεσποτεία». Με βάση αυτά τα ιδεολογικά δεδομένα, η πολιτεία στην Ανατολή βρήκε την έκφρασή της σε υστερότερες περιόδους στο τρίπτυχο που συνθέτουν τα στοιχεία «ορθοδοξία», «ρωμαϊκότητα» και «αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό»¹⁸.

Αυτά, από την πλευρά των φορέων εξουσίας. Εμάς, όμως, μας ενδιαφέρει πώς ο μέσος άνθρωπος αντιμετώπιζε τον «Νόμο», λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι αυτός ο όρος έχει πλούσιο εννοιολογικό περιεχόμενο¹⁹ — αν και πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο πως ο μέσος άνθρωπος, που δεν είχε σχέση με τη δημόσια διοίκηση, έμενε αδιάφορος μπροστά σε όλες τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις του «Νόμου», αντιλαμβανόμενος υπ' αυτόν τον όρο κάθε πρόταση ή γενικότερα κείμενο με κανονιστικό περιεχόμενο, ανεξάρτητα από την προέλευσή του²⁰ — πολύ περισσότερο, αφού και οι συντάκτες νομικών, ειδικότερα δε νομοθετικών κειμένων κατά τη μέση περίοδο δεν φαίνεται να δείχνουν ευαισθησία προς την ορολογική ακρίβεια σχετικά με τη λέξη «Νόμος»²¹.

1984, σελ. 99-204 (εδώ, σελ. 122)· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1465.

18. Πρβλ. M.Th. Fögen, στο λήμμα «Staat» (B. Byzanz), *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. VII (1995), στ. 2156-2158.

19. Σ' αυτό το κείμενο, δεν υπεισέρχομαι στην ανάλυση του «νόμου» υπό την τεχνική έννοια του όρου. Γι' αυτό το θέμα, βλ. το άρθρο της M.Th. Fögen, «Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse», *Ius commune, Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 14 (1987), σελ. 137-158.

20. Για παράδειγμα, βλ. τον Βίο του Παύλου του Νέου, όπου, στο κεφ. 43, αναγράφεται ότι ο άγιος, όταν αισθάνθηκε να πλησιάζει το τέλος του, «τὸν κλεινὸν Συμεὼν μετακαλεῖται, καὶ νόμους δὴ καὶ κανόνας ἐγγράφους ὑπαγορεύει» βλ. H. Delehaye, «Vita S. Pauli Junioris in monte Latro», *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σελ. 5-74 και 136-182 (εδώ, σελ. 159). Εδώ, πρόκειται απλώς για την υπαγόρευση του τυπικού της μονής.

21. Βλ. τις παρατηρήσεις του Σπ.Ν. Τρωιάνου, «Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της», *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. Α', Πάτρα, 1990, σελ. 119-127 (εδώ, σελ. 123 κ.ε.), ως προς τις εννοιολογικές παραλλαγές του «νόμος» στις Νεαρές του Λέοντος.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Αν εξετάσουμε τον «Νόμο» ως το σύνολο της νομοθεσίας ή καλύτερα την έννομη τάξη γενικώς, ο πληθυσμός των αστικών κέντρων, στο μέτρο που είχε δεχτεί τη χριστιανική διδασκαλία, τον αντιμετώπιζε αρχικά ως ένα είδος «αναγκαίου κακού», επειδή, κατά τις απόψεις των χριστιανών διανοητών των πρώτων αιώνων, η συμπεριφορά των πιστών ρυθμιζόταν από τον «Νόμο της αγάπης» που είχε κηρύξει ο Χριστός, οι δε ανθρώπινοι νόμοι ήταν ούτως ή άλλως ανεπαρκείς για την εξασφάλιση τάξης στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου²². Θα περιοριστώ σε όσα γράφει σχετικά ο Ιουστίνος, χριστιανός συγγραφέας που μαρτύρησε περί το έτος 165, απευθυνόμενος σε κάποιον υποθετικό (μη χριστιανό) συνομιλητή: «Όσοι, ενόψει των ποινών που εσείς έχετε νομοθετήσει, αφενός μεν προσπαθούν να μην έρθουν στο φως τα αδικήματά τους, αφετέρου όμως εγκληματούν, επειδή ξέρουν ότι ενδέχεται να μην τους ανακαλύψετε, εφόσον είστε άνθρωποι, αν είχαν πληροφορηθεί και πειστεί ότι όχι μόνο καμία πράξη, αλλά και καμία πρόθεση δεν μένει κρυφή από τον Θεό, θα παρέμενε η συμπεριφορά τους μέσα στα όρια της κοσμιότητας, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον εξαιτίας των συνεπειών που θα είχε η παρεκτροπή τους. Σ' αυτό θα συμφωνήσετε κι εσείς²³.»

Πάντως, όπως και ο ίδιος ο Ιησούς είχε διδάξει με την ιστορία του νομίσματος, σε κοσμικές υποθέσεις οι χριστιανοί όφειλαν να τηρούν τους ρωμαϊκούς νόμους, εφόσον δεν έρχονταν σε σύγκρουση με το θείο δίκαιο. Επομένως, κριτήριο για την αξιολόγηση της κοσμικής νομοθεσίας ήταν η συμφωνία της με τον θείο Νόμο. Αυτά μέχρι την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Όμως, μετά την άνοδο στον θρόνο των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων, η κριτική των νόμων προσέλαβε διαφορετικό χαρακτήρα. Υπό το κράτος μιας νέας αντιλήψεως για τη δίκαιη νομοθεσία και τον *Καινό Νόμο*, που, τώρα πλέον — όπως είδαμε — αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της εξελιγμένης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία διαμορφώθηκε υπό την επιρροή της αιφνίδιας μεταβολής στις σχέσεις

22. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. 10 (1978), στ. 323.

23. Β' Άπολογία, 12.3: «Οὐ γὰρ διὰ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κειμένους νόμους καὶ κολάσεις πειρῶνται λανθάνειν ἀδικοῦντες, ἀνθρώπους δ' ὄντας λανθάνειν ὑμᾶς δυνατόν ἐπιστάμενοι ἀδικοῦσιν· εἰ δ' ἔμαθον καὶ ἐπίεσθησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, κἄν διὰ τὰ ἐπιχειρέμενα ἐκ παντὸς τρόπου κόσμιοι ἦσαν, ὡς καὶ ὑμεῖς συμφήσετε.» (Ιουστίνος, Άπολογία, έκδ. A. War-telle, Paris, 1987, σελ. 110.)

Πολιτείας και Εκκλησίας²⁴. Μετά αυτή τη συμφιλίωση, η αντίληψη περί κράτους συνδέθηκε σε εσχολογική θεώρηση με την ιδέα της παγκόσμιας επικρατήσεως του χριστιανισμού²⁵.

Από τον 4ο αιώνα, λοιπόν, γίνεται ο νομοθέτης όχι σπάνια άμεσος αποδέκτης υποδείξεων. Στα κείμενα της πατερικής γραμματείας, συχνά, απαριθμούνται τα προσόντα του καλού ηγεμόνα²⁶. Ανάμεσα δε σ' αυτά, κατέχει η δικαιοσύνη πάντοτε μια ξεχωριστή θέση. Εδώ, διαπιστώνεται μια αντίφαση ανάμεσα στην επίσημη ιδεολογία και στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, γιατί οι υποδείξεις προς τον νομοθέτη, άμεσες ή έμμεσες, με την προβολή των χαρακτηριστικών του ηγεμονικού ιδεώδους, ήσαν θεωρητικά περιττές, εφόσον ο αυτοκράτορας θα ανταποκρινόταν σ' αυτές τις απαιτήσεις, όντας εξ ορισμού δίκαιος. Αλλά και ο ίδιος ο νομοθέτης, παραβλέποντας την αντίφαση, δεν παρέλειπε κάποτε να επικαλείται τους ιερούς κανόνες, δηλαδή θεόπνευστους κανόνες δικαίου που θέσπιζε η Εκκλησία με δικές της διαδικασίες και δικά της όργανα, για να θεμελιώσει πειστικότερα τις νέες ρυθμίσεις που θέσπιζε.

Συναφές με τις παραπάνω υποδείξεις προς τον νομοθέτη είναι ένα φιλολογικό γένος που κατά βάση ανήκει στον χώρο της ρητορικής, έχει όμως παράλληλα άμεση σχέση και με το δημόσιο δίκαιο, επειδή περιλαμβάνει την προσπάθεια να καθοριστεί ένα πλαίσιο κανόνων συμπεριφοράς που αφορά τον φορέα της ανώτατης εξουσίας μέσα στο κράτος, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Πρόκειται για τα λεγόμενα «κάτοπτρα ήγεμόνος»²⁷. Σ' αυτά τα κείμενα, οι συγγραφείς τους επιδιώκουν τον σκοπό τους, παρέχοντας μια γενική εικόνα των αρετών του ηγεμόνα και κάνοντας μ' αυτή την ευκαιρία υποδείξεις ως προς τις αρχές που

24. Αντί για άλλους, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, 1996, σελ. 141 κ.ε.

25. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *ό.π.*, στ. 337 κ.ε.

26. Για παράδειγμα, βλ. Μέγας Βασίλειος, *Όμιλία* 12.2, «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παρομιῶν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 31, στ. 389b) και *Έπιστολή* ἀρ. 106 (έκδ. Y. Courtonne, τόμ. Β', Paris, 1961, σελ. 209)· Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, *Όμιλία* 36 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 36, στ. 277)· Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Όμιλίες*, «Περὶ τῆς τῶν μελλόντων ἀπολαύσεως», κεφ. 1 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 51, στ. 347) και Δ' «Εἰς τὴν Γένεσιν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 54, στ. 596), καθώς επίσης και την *Έπιστολή* ἀρ. 124 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 52, στ. 678)· Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, *Έπιστολαί* ἀρ. I 290, II 15, III 172, V 383 και V 395 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 78, στ. 352 κ.ε., 488, 864, 976, 1556 και 1564, αντιστοίχως).

27. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, ²1999, σελ. 95, 225 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

πρέπει να γίνονται σεβαστές κατά τη διαχείριση της δημόσιας διοίκησης. Είναι αυτονόητο ότι στα «κάτοπτρα» πρωτεύουσα θέση κατέχει η θέσπιση δίκαιων νόμων και η τήρησή τους²⁸.

Ως παράδειγμα, θα λάβω ένα τέτοιο κείμενο που απευθύνθηκε σε αυτοκράτορα ιδιαίτερα γνωστό για το νομοθετικό έργο του. Εννώς την *Ἐκθεσιν κεφαλαίων παραινετικῶν* του Διακόνου Αγαπητού με αποδέκτη τον Ιουστινιανό. Στα δύο πρώτα κεφάλαια, ο συγγραφέας γράφει ότι ο βασιλεύς πάνω απ' όλα τιμά τον Θεό, που του εγχείρισε τα σκήπτρα της επίγειας εξουσίας κατά το πρότυπο της επουράνιας βασιλείας, για να διδάξει τους ανθρώπους να σέβονται το δίκαιο, υπακούοντας ο ίδιος στον θείο νόμο και κυβερνώντας τους υπηκόους του κατά νόμους. Στη συνέχεια, σε μια γλαφυρή εικόνα, παρομοιάζει τον βασιλέα με κυβερνήτη σκάφους που κρατάει γερά το πηδάλιο της ευνομίας, ενώ συγχρόνως απωθεί τα ρεύματα της ανομίας, ώστε το σκάφος να μην παρασυρθεί από τα κύματα της αδικίας. Τέλος, στο κεφάλαιο 27, ο Αγαπητός προχωρεί σε μια σύσταση. Υποδεικνύει στον αυτοκράτορα αυτοδέσμευση στην τήρηση των νόμων, μια και δεν υπάρχει επί γης κανείς που μπορεί να τον εξαναγκάσει σ' αυτό. Έτσι — του γράφει —, θα προβάλλει την αξία των νόμων, αν αυτός τους σέβεται περισσότερο από όλους τους άλλους και θα γίνει σαφές στους υπηκόους πόσο είναι επικίνδυνο να παραβαίνουν τους νόμους²⁹.

28. Πρβλ. τις σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με τα «κάτοπτρα» του G. Da-gron, «Lawful Society and Legitimate Power: Ἔννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή», *ό.π.*, σελ. 31 κ.ε.

29. Αγαπητός Διάκονος (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, ἐκδ. R. Riedinger, *Agapetos Diakonos: Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, αρ. 4, Αθήνα, 1995, σελ. 26 και 42): «1. Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τιμᾶς ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσομένων ἐκδιώξης τὴν ὕλακην ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλεύων ἐνόμωσ. — 2. Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διαπαντός ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς, διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰάκας καὶ ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ῥύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ κύμασιν ἀδικίας. [...] — 27. Σαυτῶ τὴν τοῦ φυλάττειν τοὺς νόμους ἐπίθεσις ἀνάγκη, ὡς μὴ ἔχων ἐπὶ γῆς τὸν δυνάμενον ἀναγκάζειν οὕτω γὰρ καὶ τῶν νόμων ἐπιδείξεις τὸ σέβας, αὐτὸς πρὸ τῶν ἄλλων τούτους αἰδοῦμενος, καὶ τοῖς ὑπηκόοις φανήσεται τὸ παρανομεῖν οὐκ ἀκίνδυνον.» Επίσης, πρβλ. τη μελέτη: Π. Στιβακτάκη - Λ. Τζεδάκη, *Ἀγαπητοῦ Διακόνου, Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, Ηράκλειο Κρήτης, 1988 (με ανατύπωση της εκδόσεως του J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 86).

Από τις παραπάνω συμβουλές δεν αφίστανται και όσες υποτίθεται ότι έδωσε ο Βασίλειος Α΄ με τα *Κεφάλαια παραινετικά* στον γυιο του και διάδοχό του Λέοντα ΣΤ΄. Ο ιδρυτής της μακεδονικής δυναστείας δεν διακρινόταν για τη μόρφωσή του· αυτές οι υποθήκες λοιπόν πρέπει να γράφτηκαν στην πραγματικότητα από κάποια προσωπικότητα του αυλικού περιβάλλοντος. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης του παραπάνω κειμένου επισημαίνει ότι, αν ο αυτοκράτορας δεν τηρεί τους «καλῶς κείμενους» νόμους των προκατόχων του, ούτε οι διάδοχοί του θα σεβαστούν τους δικούς του. Έτσι, αν οι νόμοι ανατρέπουν συνεχώς ο ένας τον άλλο, θα προκληθεί ταραχή και σύγχυση — παράγοντες που οδήγησαν στην καταστροφή ολόκληρων εθνών³⁰.

Κάποτε, λόγιοι συντάκτες νομοθετικών κειμένων ενσωμάτωσαν μικρογραφίες «κατόπτρων» μέσα σ' αυτά τα κείμενα, όπως έκανε, για παράδειγμα, ο επίσκοπος Ευχαΐτων Ιωάννης Μαυρόπουλος, συντάσσοντας τη *Νεαρά* του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, με την οποία ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον τῶν νόμων»³¹. Εκεί, μεταξύ άλλων, τονίζει: «Τίς ἑτέρα φρονίσις, ποῖον ἔργον ἢ σπούδασμα βασιλείᾳ μᾶλλον προσήκον τῆς περὶ τοὺς νόμους προνοίας;»

Για να υπογραμμίσουν τις αρχές που προβάλλονταν μέσα από τα «κάτοπτρα», οι Βυζαντινοί δεν δίστασαν — κατά την προσφιλή συνήθειά τους — να δημιουργήσουν «ἀντικάτοπτρα»³², με τα οποία επιδίωκαν τους ίδιους, όπως και με τα «κάτοπτρα», στόχους καταφεύγοντας στη διακωμώδηση «ἀντιειδώλων». Ως κάτοπτρα σε εικόνες θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς παραστάσεις του αυτοκράτορα περιβαλλόμενου από αρετές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η Δικαιοσύνη.

30. «Νόμον ἄγραφον τὸν σεαυτοῦ τρόπον τοῖς ὑπηκόοις παρέξεις, καὶ τὴν μνήμην ἄληστον τῆς σῆς βασιλείας διατηρήσεις, ἐὰν καὶ αὐτὸς τοῖς καλῶς κειμένοις νόμοις τῶν πρὸ σοῦ βασιλέων συνακολουθήσεις, καὶ τούτους ἀπαραβάτους πολιτεύεσθαι διατηρήσεις. Ἄ γὰρ τοὺς ὑπὸ χεῖρα φυλάττειν ἀναγκάσεις, ταῦτα πολλῶ μᾶλλον τηρεῖν σεαυτῶ τὴν ἀνάγκην ἐπίθεις. Εἰ γὰρ αὐτὸς τῶν πρὸ σοῦ τοῖς νόμοις οὐ πολιτεύσῃ, οὐδὲ τοῖς σοῖς ἕτεροι θεσπίσασιν ἔφονται καὶ οὕτως οἱ νόμοι ὑπ' ἀλλήλων ἀνατρεπόμενοι, ταραχῆς καὶ συγχύσεως τὸν βίον ὄλον ἐμπλήσουσι, δι' ὧν πολλὰκις δλόκληρα ἔθνη πρὸς καταστροφὴν κατωλίσθησαν.» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 107, στ. XXXVIIab.)

31. Βλ. τα κεφάλαια 1 και 2 στους I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 618 κ.ε. (πρβλ. πιο πάνω, σημ. 15).

32. Πρβλ. Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, *Ο Ἀπόβλητος και ο Θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της ακολουθίας του Σπανού*, Αθήνα, 1999, ιδίως σελ. 20, όπου η συγγραφέας δέχεται τον χαρακτήρα της ακολουθίας ως «αντεστραμμένου Fürstenspiegel».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Οι «καλῶς κείμενοι νόμοι», που — εξυπακούεται — είχαν δεδομένη τη συμφωνία τους με τον θείο νόμο, αποτελούσαν το όριο της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα³³. Όπως συνήθως λέγεται, ο τελευταίος ήταν *legibus solutus*, αλλά οι πράξεις του υπέκειντο υπό ορισμένες προϋποθέσεις σε κάποιες μορφές «έλεγχου νομιμότητας». Ναι μεν η δήλωση της βουλήσεώς του δημιουργούσε νόμο («ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμός ἐστιν», αναγράφεται στα Βασιλικά 2.6.2 σε εξελληνισμένη απόδοση του Πανδέκτη 1.4.1), αλλά ο νομοθέτης όφειλε να πείσει (συνήθως με το προοίμιο) ότι η νέα ρύθμιση δεν συνιστούσε «καινοτομία», δηλαδή ανεπίτρεπτη ανατροπή των καλῶς κείμενων «θείων και φιλευσεβῶν νόμων» και ότι αντιθέτως αυτή εντασσόταν χωρίς προβλήματα μέσα στο οργανικό σύνολο της έκπαιλαι ισχύουσας νομοθεσίας — μιας έννοιας που συχνά εμφανίζεται υπό διάφορες ονομασίες στα νομικά κείμενα (για παράδειγμα, *Εἰσαγωγή* 2.4: «οἱ ἐγκριμένοι ῥωμαῖκοι νόμοι»). Την υποχρέωση σεβασμού του καθιερωμένου συστήματος ρυθμίσεως των έννομων σχέσεων χαρακτηρίζει ο Θεόδωρος Βαλσαμών ως «κατὰ νόμους πολιτεύεσθαι» με την παρακάτω πολύ μεν γενική, αλλά και σαφή διατύπωση: «Οἱ γοῦν ἀυχοῦντες βίον ὀρθόδοξον, κἄν ἐξ Ἀνατολῶν ὦσι, κἄν ἐξ Ἀλεξανδρέων, κἄν ἐτέρωθεν, Ῥωμαῖοι λέγονται καί κατὰ νόμους ἀναγκάζονται πολιτεύεσθαι³⁴.»

Με την αποδοχή κάθε νέας ρυθμίσεως από τους υπηκόους, που πιστοποιόταν με τη γενική εφαρμογή της, ολοκληρωνόταν κατὰ κάποιον τρόπο η νομοθετική διαδικασία. Επομένως, υπ' αυτή την εκδοχή, κάθε άνθρωπος-υποκείμενο δικαίου μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, υπό την ευρύτατη έννοια λαμβανόμενη, αποτελούσε παράγοντα αυτής της άτυπης μεν, αλλά πολύ ουσιαστικής νομοθετικής διαδικασίας³⁵.

Μεταξύ της βασιλείας του Ιουστινιανού αφενός και του Βασιλείου Α' αφετέρου, οπότε συντάχθηκαν τα δύο «κάτοπτρα», από τα οποία πα-

33. Βλ. τη βασική μελέτη του D. Simon, «*Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz*», D. Nörr - D. Simon (εκδ.), *Ge-dächtnisschrift für W. Kunkel*, Frankfurt a.M., 1984, σελ. 449-492.

34. Βλ. την απόκριση Δ' προς τον Μάρκο Αλεξανδρείας (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων*, 1854 (ανατύπωση, 1966 και 1997), τόμ. Δ', σελ. 451, στ. 9-11).

35. Πρόχειρα, βλ. P.E. Pieler, «*Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und make-donische Renaissance*», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= *Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a new Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June 1988*), σελ. 61-77 (σελ. 63 κ.ε.).

ρατέθηκαν πιο πάνω αποσπάσματα, τοποθετείται χρονικώς η έκδοση της Έκλογης, της γνωστής νομοθετικής συλλογής των Σύρων αυτοκρατόρων (μάλλον το 741). Στο προοίμιό της, επικαλούμενος παλαιοδιαθηκικά χωρία³⁶, ο νομοθέτης-αυτοκράτορας συνομολογεί το καθήκον του να κυβερνά το «ποιμνιον» (βλ. πιο πάνω) των υπηκόων του «έν κρίματι και δικαιοσύνη» ως «άντιδοση», δηλαδή αντιπαροχή, στο πλαίσιο μιας πλασματικής συμφωνίας με τον Θεό, ο οποίος του ενεχείρισε τη βασιλική εξουσία³⁷. Η ιδιαίτερη σχέση του ηγεμόνα με το θείον αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε, βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η εισαγωγή όμως της έννοιας της «άντιδόσεως» προσδίδει σ' αυτή τη σχέση άλλη διάσταση.

Ο αυτοκράτορας ήταν η προσωποποίηση του Νόμου υπό το οποιοδήποτε περιεχόμενό του και ο εγγυητής της τηρήσεώς του απέναντι όλων. Έτσι, αν σημειώνονταν παραβάσεις από μέρους κάποιου κρατικού λειτουργού, είχε η πρακτική του δημόσιου βίου διαμορφώσει διάφορες ευκαιρίες, στις οποίες παρεχόταν η δυνατότητα στον λαό να διατυπώσει τα παράπονά του. Ο πιο πρόσφορος χώρος ήταν ο ιππόδρομος.

Ο Θεοφάνης έχει διασώσει στη Χρονογραφία του³⁸ ένα μοναδικό δείγμα διαλόγου (που κατέληξε σε έντονους διαξίφισμους) ανάμεσα στον εκπρόσωπο του δήμου των Πρασίνων και του αυτοκράτορα, ο οποίος απαντούσε διά του μανδάτορος (του κυβερνητικού εκπροσώπου, θα λέγαμε σήμερα). Ο λαός κατήγγειλε τις αυθαιρεσίες του Καλοποδίου, ενός ανώτερου αξιωματούχου. Ιδού η αρχή της στιχομυθίας κα-

36. Βλ. Βασιλειών Γ', 10.9: «(...) διά τὸ ἀγαπᾶν κύριον τὸν Ἰσραὴλ στήσαι εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ἔθετό σε βασιλέα ἐπ' αὐτούς τοῦ ποιεῖν κρίμα ἐν δικαιοσύνη καὶ ἐν κρίμασιν αὐτῶν». Επίσης, βλ. Ἡσαΐας 58.6: «οὐχὶ τοιαύτην νηστείαν ἐγὼ ἐξελεξάμην, λέγει κύριος, ἀλλὰ λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διάλυε στραγγαλιὰς βιαίων συναλλαγμάτων, ἀπόστelle τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει καὶ πᾶσαν συγγραφὴν ἄδικον διάσπα».

37. «Ἐπεὶ οὖν τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἐγχειρίσας ἡμῖν, [...] ποιμαίνειν ἡμᾶς κελεύσας τὸ πιστότατον ποιμνιον, οὐδὲν αὐτῷ πρῶτον ἢ μείζον τῆς ἐν κρίματι καὶ δικαιοσύνη τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταπιστευθέντων ἡμῖν κυβερνήσεως εἰς ἀντίδοτον εἶναι γινώσκωμεν, ὡς ἐντεῦθεν πάσης ἀδικίας λύεσθαι σύνδεσμον καὶ βιαίων συναλλαγμάτων στραγγαλιὰς διαλύεσθαι [...]» Βλ. την κριτική έκδοση του L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 10), Frankfurt a.M., 1983, σελ. 160 κ.ε., στ. 21-27.

38. Βλ. στην έκδοση του C. De Boor (Lipsiae, 1883· ανατύπωση, Hildesheim - New York, 1980), τόμ. I, σελ. 181, 33 κ.ε., τα «Ἄχτα διά Καλοπόδιον τὸν κουβικουλάριον καὶ σπαθάριον».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

τά λέξη: «— Πράσινοι: Ἔτη πολλά, Ἰουστινιανὲ αὐγουστε· τούβικας [= tu vincas, σὺ νικᾷς]. Ἄδικοῦμαι, μόνε ἀγαθέ, οὐ βαστάζω, οἶδεν ὁ θεός. Φοβοῦμαι ὀνομάσαι, μὴ πλέον εὐτυχῆση καὶ μέλλω κινδυνεύειν. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν, οὐκ οἶδα. — Πράσινοι: Ὁ πλεονεκτῶν με, τρισαύγουστε, εἰς τὰ τζαγγαρεῖα εὐρίσκεται. [Εδῶ το λογοπαίγνιο με το ὄνομα του Καλοποδίου γίνεται, κατὰ τη γνώμη μου, πιο πολύ για να δηλωθεῖ με ἔμμεσο τρόπο η ταυτότητα του καταγγελλόμενου για τις παρανομίες του λειτουργοῦ, παρά ἀπὸ διάθεση αστεϊσμοῦ.] — Μανδάτωρ: Οὐδεὶς ὑμᾶς ἀδικεῖ. — Πράσινοι: Εἰς καὶ μόνος ἀδικεῖ με, Θεοτόκε, μὴ ἀνακεφαλίσῃ. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν ἐκεῖνος, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Σὺ καὶ μόνος οἶδας, τρισαύγουστε, τίς πλεονεκτεῖ με σήμερον. — Μανδάτωρ: Εἴ τις ἐάν ἐστίν, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Καλοπόδιος ὁ σπαθᾶριος ἀδικεῖ με, δέσποτα πάντων. — Μανδάτωρ: Οὐκ ἔχει πρᾶγμα Καλοπόδιος.»

Ἡ αντιπαράθεση συνεχίστηκε ἐπὶ πολύ. Ὁ εκπρόσωπος του αυτοκράτορα ἐξακολούθησε να προβάλει ἀγνοια καὶ για να αποπροσανατολίσει τη συζήτηση κατηγόρησε τους Πρασίνους ως μη ορθόδοξους. Αὐτοὶ πάλι, υπερασπιζόμενοι εαυτοὺς καὶ την πίστη τους, ἀπέδωσαν στον αυτοκράτορα μεροληψία υπέρ των Βενέτων καὶ κατηγόρησαν τον ἀντίπαλο δῆμο για πολιτικές δολοφονίες. Δεν εἶναι βέβαιο, αν αὐτὸς ὁ διάλογος ἐντάσσεται σε ὅσα προηγήθηκαν της στάσης του Νίκα καὶ της σφαγῆς που ἀκολούθησε ἢ αν συνδέεται με ἄλλη ἐξέγερση των Πρασίνων³⁹. Πάντως, κανένας δεν ἀμφισβητεῖ την αὐθεντικότητά του. Σύμφωνα με τη διήγηση ἄλλου ιστορικοῦ⁴⁰, κατὰ τη στάση του Νίκα ἀποδοκιμάστηκε ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπὸ το πλήθος με την κραυγὴ «ἐπιорκεῖς Σγαύδαρι», ὅπου δεν εἶναι βέβαιο τι ακριβῶς σήμαινε αὐτὴ ἡ τελευταία — ὀπωσδήποτε υβριστική — λέξη. Ὡς ἐπεξηγήση, μερικοὶ προτείνουν παραφθορὰ της λέξης «γάδαρε»⁴¹.

Τὰ παραπάνω δείχνουν ὅτι ὅταν ἡ τελευταία βαθμίδα, στην οποία ὁ λαὸς μπορούσε να διεκδικήσει τα δίκαιά του ἀστοχοῦσε, τότε αὐτὸς — ὁ λαὸς — ἔφτανε στα ἄκρα. Για να ολοκληρώσω την εἰκόνα, θα

39. Για τη χρονολόγηση, πρβλ. P. Karlin-Hayter, «Les Ἄχτα διὰ Καλοπόδιον», *Byzantion* 43 (1973), σελ. 84-107.

40. *Πασχάλιον χρονικόν*, ἐκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1832, σελ. 624. Κατὰ το κριτικὸ ὑπόμνημα Ioannis Malalae, *Chronographia*, ἐκδ. I. Thurn, C.F.H.B. (αρ. 35), Berolini, 2000, σελ. 395, σε ἕναν κώδικα ἀναγράφεται: «ἄλλοι δὲ ἔκραζον ἐπιорκεῖς, σγαύδαρι».

41. Στο κριτικὸ ὑπόμνημα του *Πασχαλίου χρονικοῦ*, σημειώνεται ως ἐρμηνεία κατὰ τον Ducangius, δηλαδὴ Carolus du Fresne Du Cange, *Glossarium ad*

αναφέρω ακόμα ένα περιστατικό από την ίδια εποχή. Με αφορμή θανατικές καταδίδες οπαδών και των δύο δήμων, συνέπραξαν κάποτε Πράσινοι και Βένετοι, ζητώντας την απονομή χάρης. Επειδή δε το αίτημά τους απορρίφθηκε, οι δήμοι επευφήμησαν τον εαυτό τους με τις λέξεις: «Φιλανθρώπων Πρασίνων και Βενέτων πολλά τὰ ἔτη⁴².» Έτσι, όμως, οικειοποιήθηκαν τη φιλανθρωπία, μια ιδιότητα που προσιδίαζε μόνο στον αυτοκράτορα. Όπως εύστοχα παρατηρείται⁴³, πρόκειται για μοναδική μαρτυρία επαναστατικού συνθήματος αυτής της μορφής στην πολιτική ιστορία του Βυζαντίου.

Προηγουμένως, είδαμε ότι τα προίμια των νόμων χρησιμοποιούνταν ως μέσο για τη διάδοση μεταξύ των υπηκόων συνθημάτων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Αλλά τα κείμενα των νόμων δεν ήταν το μόνο μέσο πολιτικής προπαγάνδας· παράλληλα προς τα διάφορα προϊόντα της εγκωμιαστικής φιλολογίας, εξίσου αποτελεσματική ήταν και η κατευθυνόμενη ιστοριογραφία⁴⁴. Οι ηγεμόνες όμως και το περιβάλλον τους δεν έμεναν στο απυρόβλητο· συχνά, γίνονταν αντικείμενο επώνυμης ή ανώνυμης κριτικής, κάποτε δε αδυσώπητες⁴⁵.

Ένα από τα τυπικότερα παραδείγματα κριτικής αυτού του τελευταίου τύπου αποτελεί το έργο του Προκοπίου *Ανέκδοτα*. Ο ιστορικός της ιουστινιάνειας εποχής δεν περιορίστηκε στις συγγραφές του *Περί πολέμων* και *Περί κτισμάτων* για να παρουσιάσει το πολιτικό και το πολιτιστικό έργο του αυτοκράτορα, αλλά ασχολήθηκε και με τις πάσης φύσεως παρεκτροπές του αυτοκρατορικού ζεύγους⁴⁶ που, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, δεν ήταν λίγες.

scriptores mediae et infimae Graecitatis, τόμ. I-II, Lyon, 1688 (ανατύπωση, Graz, 1958).

42. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1831, σελ. 474, 10 (= έκδ. I. Thurn, *ό.π.*, σελ. 395).

43. Βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, *ό.π.*, σελ. 268.

44. Πρβλ. Ν.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, *ό.π.*, σελ. 157 κ.ε.

45. Πρβλ. F.H. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971.

46. Οι διηγήσεις του Προκοπίου συχνά έχουν σχέση με την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του F. Goria, «Aspetti della giustizia penale nell'età giustiniana alla luce degli *Anekdoti* di Procopio», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XI Convegno Internazionale in onore di Felix B.J. Wubbe*, Univ. degli Studi di Perugia, Facoltà di Giurisprudenza, Νεάπολη, 1996, σελ. 565-591.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Με την αυγούστα Θεοδώρα, ο Προκόπιος υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός⁴⁷. Μεγάλο μέρος των Άνεκδότων είναι αφιερωμένο στις διάφορες δραστηριότητές της. Δεν προτίθεται να επεκταθώ σε όλα όσα της καταμαρτυρεί ο Προκόπιος, αλλά θα περιοριστώ μόνο σε ένα από τα εξιστορούμενα περιστατικά. Ένας νέος με καλή κοινωνική θέση, οπαδός των Πρασίνων, είχε προκαλέσει την οργή της αυτοκράτειρας, έχοντας εκφραστεί γι' αυτή με πολύ λίγο σεβασμό. Ο Βασιανός — αυτό ήταν το όνομά του —, όταν πληροφορήθηκε ότι τα λόγια του είχαν γίνει γνωστά στο παλάτι, ζήτησε άσυλο στον ναό του Αρχαγγέλου. Όμως, η Θεοδώρα εξαπέλυσε εναντίον του τον έπαρχο της Πόλεως, περιβεβλημένο με ποινική δικαιοδοσία στην πρωτεύουσα⁴⁸, με την εντολή να ασκήσει δίωξη όχι για καθοσίωση, που θα εύρισκε έρεισμα στα πραγματικά περιστατικά, αλλά για παιδεραστία. Ο έπαρχος απέσπασε τον φυγάδα από τον ναό και τον τιμώρησε αυστηρά. Βλέποντας ένα εκ γενετής ελεύθερο πρόσωπο να υφίσταται τέτοια μεταχείριση, το πλήθος εκλιπαρούσε την απελευθέρωση του νέου, αλλά η Θεοδώρα προκάλεσε την ακόμα αυστηρότερη τιμωρία του με την αποκοπή των γεννητικών οργάνων του. Τέλος, το θύμα θανατώθηκε και δημεύθηκε η περιουσία του⁴⁹. Τα παραπάνω αποτελούν την καλύτερη απόδειξη για το πόσο εύκολο ήταν σε όποιον διαχειριζόταν δημόσια εξουσία, να στραγγαλίσει το δίκαιο, ακόμα και χωρίς να απομακρύνεται ουσιαστικά από το γράμμα του νόμου.

Μπορεί το δίκαιο να ορίζεται εδώ και αιώνες ως «η τέχνη του καλού και του ίσου», αλλά από τη στιγμή που η άσκηση αυτής της τέχνης έχει ανατεθεί σε ανθρώπινα χέρια, είναι συνυφασμένη με τις ανθρώπινες αδυναμίες. Έτσι ήταν πάντοτε και όλοι οι νομοθέτες αναζητούν ασφαλιστικές δικλίδες για την εξουδετέρωση αυτών των αδυναμιών.

Μετά την κατάπαυση των διαγμών εναντίον των χριστιανών, παρατηρείται στροφή της νομοθεσίας και διαπιστώνεται η λήψη πολλών μέτρων υπέρ της Εκκλησίας. Ανταποκρινόμενος προφανώς στο αίτημα των πιστών που έτρεφαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην αμεροληψία των επισκόπων παρά στους πολιτειακούς δικαστές, ο Μέγας Κωνσταντίνος εισήγαγε την «έπισκοπική δικαιοδοσία» (*audientia episco-*

47. Πρβλ. H.-G. Beck, *Kaiserin Theodora und Prokop. Der Historiker und sein Opfer*, München-Zürich, 1986.

48. Πρβλ. το λήμμα «Gerichtbarkeit» (P.E. Pieler), στο *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. X (1977), στ. 421 και 423.

49. Άνεκδοτα, 16, 18-22, έκδ. O. Veh, München, ³1981, σελ. 140.

palis»), δηλαδή τη δυνατότητα των διαδίκων να υποβάλλουν στην κρίση του επισκόπου ιδιωτικές διαφορές. Δεν θα υπεισελθώ σε λεπτομέρειες για τις διαφωνίες ως προς τη νομική φύση αυτής της δικαιοδοσίας, όπου επικρατεί η άποψη που δέχεται τον διαιτητικό χαρακτήρα⁵⁰. Θα διευκρινίσω μόνο ότι στα χρόνια του Ιουστινιανού παρατηρούμε μια ουσιαστική μεταβολή του όλου συστήματος με ένα νόμο, τη *Νεαρά* 86, που εκδόθηκε το 539. Οι προηγούμενες διατάξεις δεν καταργήθηκαν, αλλά μειώθηκε η σημασία τους, επειδή με τη νέα ρύθμιση, αν η διαφορά υποβαλλόταν για επίλυση στα κοσμικά δικαστήρια, παρέχονταν οι εγγυήσεις της επισκοπικής κρίσεως. Ειδικότερα, καθιερώθηκε εποπτεία του επισκόπου επάνω στα δικαστήρια της περιφέρειάς του, για τη γρήγορη και σύμφωνη προς τους νόμους απονομή της δικαιοσύνης, είτε επρόκειτο για πολιτικές είτε για ποινικές υποθέσεις. Σε περίπτωση δε που ένας από τους διαδίκους έτρεφε δυσπιστία απέναντι στον πολιτικό δικαστή, τότε η υπόθεση υποβαλλόταν στην κοινή κρίση του δικαστή και του επισκόπου. Επιπλέον, ο επίσκοπος εξεδίκαζε τις κατηγορίες που οι πολίτες διατύπωναν κατά των αρχόντων για υπέρβαση εξουσίας κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους⁵¹. Για την ομαλή, και κυρίως, μέσα στα όρια της νομιμότητας διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους τοπικούς διοικητές και στους διοικούμενους, ο Ιουστινιανός είχε λάβει πρόνοια λίγα χρόνια ενωρίτερα. Με τη *Νεαρά* 17 καθόρισε αρκετά λεπτομερώς τον τρόπο διαχείρισεως της εξουσίας από τους επαρχιακούς άρχοντες, τόσο στην άσκηση της υπό στενή έννοια διοικήσεως όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Στο δε 16ο κεφάλαιο τους διέτασσε, με τη μετάβαση στην επαρχία τους και την ανάληψη της αρχής, να εκθέσουν δημόσια το κείμενο της *Νεαράς*, και μάλιστα όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και στις άλλες πόλεις της επαρχίας, ώστε οι πολίτες να γνωρίζουν τις υποχρεώσεις των διοικητών και το αν συμμορφώνονται στις εντολές του αυτοκράτορα⁵².

50. Βλ. παραπομπές στις πηγές και επιλογή από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία στους M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozeßrecht, Handbuch der Altertumswissenschaft* (αφ. X.3.4.), München, 21996, σελ. 641 κ.ε. και σημ. 12.

51. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ἡ ἐκκλησιαστική δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανού*, Αθήνα, 1964, σελ. 12 κ.ε.

52. «Ἄμα δὲ ἐπιβαίης τῆς χώρας, συγκαλεσάμενος τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει καθεστώτας, [...] ἐμφανῆ καταστήσεις ταῦτα ἡμῶν τὰ θεῖα παραγγέλματα ἐπὶ πράξεως ὑπομνημάτων. Καὶ προθήσεις τε τὸ ἰσότυπον αὐτῶν δημοσίᾳ οὐ μόνον ἐπὶ τῆς μητροπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τῆς επαρχίας πόλεσι, πέμπων αὐτὰ διὰ τα-

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παραπάνω σύστημα εγγίζει την τελειότητα στη σύλληψή του, γι' αυτό ακριβώς προκαλεί πολλές επιφυλάξεις ως προς την αποτελεσματικότητά του. Απ' όσα διαβάζουμε, όχι μόνο στον Προκόπιο, αλλά και στους άλλους ιστορικούς, προκύπτει με σαφήνεια πόσο δύσκολη ήταν η προστασία των διοικουμένων από την αυθαιρεσία των φορέων εξουσίας, και μάλιστα, όταν επρόκειτο για τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή για πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του. Αλλά και ο δίκαιος και ενάρετος ηγεμόνας δεν μπορούσε να είναι πανταχού παρών, ώστε να προστατεύει από την αυθαιρεσία των τοπικών διοικητών. Βέβαια, είχε προβλεφθεί (ήδη από την εποχή της ηγεμονίας) ένα ένδικο βοήθημα απευθυνόμενο προσωπικώς στον αυτοκράτορα, η *supplicatio*⁵³, για να επιληφθεί ο ίδιος της εκδικάσεως μιας υποθέσεως, όταν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι, αλλά δεν φαίνεται να υπήρξε εντυπωσιακή η αποτελεσματικότητά του στη βυζαντινή περίοδο, μολοντί ο θεσμός των «δεήσεων» απαντά και στα Βασιλικά (2.5.1-8).

Η Νεαρά 86 του Ιουστινιανού επιβίωσε και στη μεσοβυζαντινή κωδικοποίηση, γιατί τη συναντάμε αυτούσια στον τίτλο 22 του βου βιβλίου των Βασιλικών⁵⁴. Δεν έχουμε όμως μαρτυρίες για το αν εφαρμόστηκε, έστω και σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Άλλωστε, για να μην τρέφουμε αυταπάτες, δεν νομίζω ότι μετά τους πρώτους αιώνες η επισκοπική παρέμβαση θα μπορούσε, για λόγους τόσο προσωπικούς όσο και θεσμικούς, να παράσχει αποτελεσματική προστασία.

Όχι ίσως η ηγεσία της Εκκλησίας, αλλά η εκκλησιαστική γραμματεία ήλθε αρωγός των πιστών, διαμορφώνοντας μέσα στα αγιολογικά κείμενα κοινούς τόπους για την αυστηρή τιμωρία που η θεία δίκη επιφύλασσε σε αυθαιρετούντες άρχοντες, όχι μόνο κατά τη μέλλουσα κρίση, αλλά και επί γης. Έτσι, προφανώς σύμφωνα με τη γενική αντίληψη, εξασφαλιζόταν ένα *minimum* γενικής προλήψεως κατά των υπερβάσεων.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, ο βυζαντινός άνθρωπος είχε αναπτύξει μια πολύ προσωπική σχέση με τον Νόμο, τον οποίο είχε εντάξει

ξενωτων των ζημίας χωρίς ώστε απαντας γινώσκειν έφ' οίς παρέλαβες την αρχήν, και όραν, εί ταύτα φυλάττεις και τής ήμετέρας άξιον σαυτον άποδεικνύεις κρίσεως.» (Νεαρά 17, έκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ό.π., σελ. 126, στ. 21-32.)

53. Αντί για άλλους, βλ. M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*, ό.π., σελ. 540 κ.ε. (με βιβλιογραφία) και *passim*.

54. Επίσης, και η Νεαρά 17 καταχωρίστηκε στα Βασιλικά (6.3.22-38).

στην καθημερινή ζωή του. Αυτό μαρτυρεί η παρουσία νομικών διατάξεων μέσα σε φιλολογικά κείμενα προερχόμενα από μη νομικούς. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Γλυκάς γράφει, κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, σε ένα από τα γνωστά έργα του: «Ἄρτι καὶ νόμος ἀπρακτεῖ τελείως ὁ κελεύων: / Ἄ παρ' ἐτέρων γίνονται μὴ καταβλάπτειν ἄλλους⁵⁵.»

Όμως, αυτή η πολύ προσωπική σχέση είχε και την αρνητική όψη της, γιατί αν το νομικό πλαίσιο δεν τον «βόλευε», ο Βυζαντινός προσπαθούσε με την ερμηνεία να το φέρει στα μέτρα του, ακόμα και αν ήταν αναγκασμένος να καταφύγει σε ακροβασίες και σε «ζαβολίες». Μερικές φορές αποκοιμίζει κανείς την εντύπωση ότι οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τον Νόμο ως έναν εύπιστο συνομιλητή, τον οποίο προσπαθούσαν να ξεγελάσουν.

Θα επιχειρήσω να παρουσιάσω αυτή τη σκέψη μου, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τη νομοθεσία για το διαζύγιο. Στο προϊουστινιάνειο δίκαιο ίσχυε η αρχή ότι ο γάμος ήταν ελεύθερα διαλυτός με την κοινή συναίνεση των συζύγων. Στα πρώτα περίπου δεκαπέντε χρόνια της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός δεν απομακρύνθηκε απ' αυτήν. Λίγο αργότερα, όμως, το 541, ίσως κάτω από την πίεση της Εκκλησίας, απαγόρευσε με νόμο (*Νεαρά* 117.10) τη συναινετική λύση του γάμου, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση, στην οποία ήθελαν οι δύο σύζυγοι να γίνουν μοναχοί. Τους παραβάτες έπλητταν σοβαρές περιουσιακές κυρώσεις. Ωστόσο, όπως φαίνεται, επειδή μερικοί τις αψηφούσαν προκειμένου να απαλλαγούν από τα δεσμά του γάμου, με νεότερο νόμο (*Νεαρά* 134.11) όρισε ότι οι παραβάτες εγκλείονταν σε μοναστήρι με υποχρεωτική μοναχική κουρά, οπότε η σύναψη νέου γάμου τους ήταν αδύνατη.

Η αυστηρή αυτή ρύθμιση δεν έμεινε όμως πολύ σε ισχύ, γιατί, λίγο μετά την άνοδό του στον θρόνο, ο ανεψιός του Ιουστινιανού Ιουστίνος Β΄ επέτρεψε και πάλι, όπως συγκαλυμμένα ομολογείται, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, το συναινετικό διαζύγιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα εκδηλώθηκαν αντιδράσεις από την πλευρά της Εκκλησίας, αλλά, μόλις στα τέλη του 7ου αιώνα, αυτές οι αντιδρά-

55. Ευ. Τσολάκης, «Μιχαήλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραφε καθ' ὄν κατεσχέθη καιρόν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα αρ. 3, Θεσσαλονίκη, 1959, σελ. 17, στ. 279-280. Σ' αυτή την περίπτωση νοείται η διάταξη των *Βασιλικῶν* 60.51.24: «Οὐχ ὑφίσταται σπῖλον [...] ἕτερος ἐξ ἁμαρτήματος ἑτέρου.»

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σεις έλαβαν συγκεκριμένη μορφή. Ενωώ τον κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου (691/692), με τον οποίο απειλήθηκαν βαριές ποινές εναντίον όσων έλυναν τον γάμο τους χωρίς νόμιμο λόγο. Μισόν αιώνα αργότερα, μετατρέποντας με την Έκλογη το γαμικό δίκαιο των κανόνων της Πενθέκτης σε πολιτειακό δίκαιο⁵⁶, ο Λέων Γ΄ κατάργησε τη *Νεαρά* του Ιουστίνου.

Φαίνεται πως μετά την έκδοση της Έκλογης, κάθε προσπάθεια συναινετικής λύσης του γάμου ήταν μάταιη. Έτσι, οι ενδιαφερόμενοι επινόησαν το παρακάτω τέχνασμα για να καταστρατηγήσουν την απαγόρευση. Η Πενθέκτη Σύνοδος, που ανέφερα ήδη, είχε αποκλείσει λόγω του κωλύματος της πνευματικής συγγένειας τον γάμο ανάμεσα στον ανάδοχο και στη μητέρα του αναδεκτού ή της αναδεκτής (καν. 53). Αυτή η απαγόρευση, ενισχυμένη και με ποινικές κυρώσεις, καθιερώθηκε από την Έκλογη και στο πολιτειακό δίκαιο. Όσοι σύζυγοι λοιπόν ήθελαν να λύσουν με κάθε τρόπο τον γάμο τους φρόντιζαν να αποκτήσουν τέκνο, του οποίου κατά τη βάπτιση γινόταν ανάδοχος ο σύζυγος. Μ' αυτή την ενέργεια εδημιουργείτο ανάμεσα στους δύο συζύγους ένα ανατρεπτικό κώλυμα γάμου — σε θεωρητικό επίπεδο, βέβαια, εφόσον αυτοί ήδη ήσαν παντρεμένοι —, το οποίο, όμως, ενεργοποιείτο αναδρομικά ως λόγος διαζυγίου. Μόλις το 819/820 θεσπίστηκαν αυστηρές κυρώσεις εναντίον όσων κατέφευγαν σ' αυτό το τέχνασμα για να λύσουν τον γάμο τους⁵⁷. Πάντως, πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι η επινοητικότητα των Βυζαντινών ήταν αξιοθαύμαστη, ιδίως στο πεδίο του γαμικού δικαίου, το οποίο υπήρξε ένας πολύ πρόσφορος χώρος για νομικές ακροβασίες, μια και αφορούσε ζωτικά προβλήματα του καθημερινού βίου.

Η ευκολία με την οποία οι άνθρωποι στις βιωτικές σχέσεις τους ξεπερνούσαν τα όρια της νομιμότητας (και μάλιστα εκεί όπου αυτά τα όρια ήταν δυσδιάκριτα) προκάλεσε τη δημιουργία «ποινικών κωδίκων για καθημερινή χρήση» σε εικόνες, ώστε να είναι σε όλους προσιτοί. Πρόκειται για απεικονίσεις διαφόρων αμαρτωλών (και της μελλοντικής τιμωρίας τους στην κόλαση) που από την αρχικά ομαδική εμφάνισή τους στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή

56. Βλ. Sp.N. Troianos, «Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung», *Annuario Historiae Conciliorum* 24 (1992), σελ. 95-111.

57. Βλ. ειδικότερα για τα προβλήματα του συναινετικού διαζυγίου, Σπ.Ν. Τρωιάνος - Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 32002, σελ. 268 κ.ε.

μνημειακή ζωγραφική αυτονομήθηκαν κατά την ύστερη περίοδο. Εκεί, λοιπόν, δίπλα στους φονείς, στους πόρνους και στους μοιχούς, εμφανίζονται ο «παραυλακιστής», ο «παραζυγιστής», ο μυλωνάς που κλέβει το σιτάρι, η γυναίκα που δεν θηλάζει το βρέφος της, και άλλοι παρόμοιοι «εγκληματίες»⁵⁸. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν και σε ποιο βαθμό αποδείχθηκε αποτελεσματική η παραπάνω μέθοδος γενικής προλήψεως. Πάντως, είναι βέβαιο ότι απευθυνόταν περισσότερο στους μικροπαραβάτες που διατάρασσαν την ομαλότητα της (καθημερινής) κοινωνικής συμβίωσης και λιγότερο στους υπαίτιους σοβαρών αδικημάτων, με τους οποίους ασχολούνταν τα διάφορα όργανα της Εκκλησίας, δικαιοδοτικά και μη, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Στο πλαίσιο της ιδιόμορφης σχέσης του με τον Νόμο, ο βυζαντινός άνθρωπος δεν δίσταζε να εμπλέξει και τον αυτοκράτορα, για να καρπωθεί παράνομα ωφελήματα, και μάλιστα σε βάρος άλλων. Πρόκειται για εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες γινόταν χρήση πλάγιων μέσων για να παραπλανηθεί ο νομοθέτης να εκδώσει ειδική διάταξη προσωπικού χαρακτήρα κατά παρέκκλιση από τους γενικούς νόμους και συνήθως αντίθετη προς αυτούς. Κατά καιρούς γίνονταν αλληπάλληλες προσπάθειες να προληφθεί το κακό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κεφάλαιο 4 του τίτλου 2 της *Είσαγωγής*, με το οποίο επιβαλλόταν στον αυτοκράτορα να «διατηρεί [...] τούς έγκεκριμένους βωμαιοκούς νόμους» (βλ. και πιο πάνω)⁵⁹. Όμως, η συχνή εμφάνιση του φαινομένου ανάγκασε τον Μανουήλ Κομνηνό να εκδώσει νόμο, με τον οποίο διέτασσε όλες τις αρχές της αυτοκρατορίας να μη λαμβάνουν υπόψη οποιασδήποτε τυπικής μορφής πράξη του αντίθετη προς το δίκαιο και τους νόμους⁶⁰, προφανώς υπό την έννοια της έννομης τάξης ως συνόλου. Όταν ούτε αυτή η μέθοδος απέδιδε για να παρακαμφθεί ο νόμος, τους αναγκαίους «νόμιμους» τίτλους μπορούσε να προμηθεύ-

58. Πρβλ. Αριάδνη Καναβάκη, «Του χωριού οι κολασμένες και άλλοι: η αμαρτία μέσα από μία λαϊκή βυζαντινή σκηνή», *Αρχαιολογία και τέχνες* 79 (Ιούνιος 2001), σελ. 87-89.

59. I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 241.

60. «Διορίζεται γάρ διά τής παρουσίας χρυσοβούλλου γραφής ίνα εἴ τι δι' ἔλου τοῦ καιροῦ τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν ἐγγράφως ἢ ἀγράφως ὠρίσθη παρὰ τῆς βασιλείας μου ἐναντίον τῶ δικαίῳ καὶ τῆ τῶν νόμων εὐθύτητι, ἄκυρον τοῦτο διαμείνη καὶ τὸ ἄπρακτον ἔξει παντάπασιν.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 120· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1426.)

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σει πάντοτε η πλαστογραφία⁶¹, στην οποία οι επιδόσεις όχι μόνο των Βυζαντινών, αλλά και των συγχρόνων τους κατοίκων του δυτικού κόσμου ήταν ιδιαίτερα αξιόλογες⁶².

Κάποτε δε έβρισκε και ο διάβολος την ουρά του — κατά κυριολεξία —, προκειμένου να καταστρατηγηθούν οι νόμοι. Εδώ, θα μας απασχολήσουν οι διατάξεις περί ασύλου⁶³. Θυμίζω ότι η νομοθεσία απαγόρευε την παροχή ασύλου στους δράστες ορισμένων εγκλημάτων. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και ο φόνος. Παρά την εξαίρεση όμως αυτή, η Εκκλησία όχι μόνο θεώρησε επικρατέστερο το έθιμό της, κατά το οποίο παρέχεται άσυλο στον άγνωστο εκούσιο φονέα που εκουσίως παραδίδεται, αλλά ερμήνευε τις σχετικές διατάξεις κατά τέτοιο τρόπο, ώστε απέκλειε κάθε δυνατότητα ανάμειξης των πολιτειακών οργάνων στα θέματα των προσφύγων⁶⁴, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιείται η ποινική αξίωση της Πολιτείας.

Αυτή η στάση δεν έμεινε χωρίς αντίδραση από την πλευρά της Πολιτείας, γιατί μερικοί αυτοκράτορες προσπάθησαν να προβάλλουν και να επιβάλουν την αξίωσή της να τιμωρεί με τα δικά της δικαιοδοτικά όργανα τους εγκληματίες που είχαν ζητήσει άσυλο. Η σοβαρότερη προσπάθεια έγινε από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Σε μια *Νεαρά* του 1166 επισημαίνει ότι οι φονείς, αφού μείνουν ατιμώρητοι, εξασφαλίζοντας από την Εκκλησία ένα «γράμμα συμπαθείας», επιστρέφουν

61. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ο έλεγχος τής γνησιότητας τών άποδεικτικών έγγραφων έν τή βυζαντινή δίχη», E. von Caemmerer - J.H. Kaiser - G. Kegel - W. Müller-Freienfels - H.J. Wolff (έκδ.), *Εένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos*, Athen - Freiburg i.Br. - Köln, 1973, σελ. 693-716.

62. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Περί τού εγκλήματος τής πλαστογραφίας έν τώ βυζαντινώ δικαίω», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 39-40 (1972-1973) (= Λειμών. Τιμητική προσφορά τώ καθηγητή Νικολάω Β. Τωμαδάκη)*, σελ. 181-200· Κ.Γ. Πιτσάκης, «Έγκλημα χωρίς τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία», στο Σπ.Ν. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1997, σελ. 337-381.

63. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ο «Ποινάλιος» τού Έκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν τής εξέλιξεως τού ποινικού δικαίου άπό τού Corpus Iuris Civilis μέχρι τών Βασιλικών*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* (αρ. 6), Frankfurt a.M., 1980, σελ. 3 x.e.

64. Για την ακολουθούμενη διαδικασία στην περίπτωση των φονέων που κατέφευγαν στην εκκλησία, όπου γίνεται φανερό ότι δεν καταλείπεται κανένα περιθώριο για ανάμειξη πολιτειακών δικαστικών αρχών, πολύ κατατοπιστικό είναι ένα έγγραφο που εκδίδει ο Α. Pavlov, «Grečeskaja zapis o cerkovnom sudě nad ubijcami, pribėgajuščimi pod zaščitu cerkvi», *Vizantijski Vremennik* 4 (1897), σελ. 155-159 (εδώ, σελ. 158-159).

στον τόπο τους και δεν διστάζουν να εγκληματήσουν πάλι εκ του ασφαλούς. Για το μέλλον δε επιτάσσει, αφού επιβληθούν τα εκκλησιαστικά επιτίμια στους πρόσφυγες, αυτοί να εξορίζονται για όλη την υπόλοιπη ζωή τους μακριά από τον τόπο του εγκλήματος⁶⁵.

Από τη νομολογία ωστόσο των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει ότι αυτές οι προσπάθειες έμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα⁶⁶. Οι φονείς εξακολούθησαν να καταφεύγουν στους ναούς, κατά προτίμηση στη Μεγάλη Εκκλησία της πρωτεύουσας — γιατί φαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα της προστασίας ήταν ευθέως ανάλογη προς τη σημασία του τόπου —, όπου εκουσίως υποβάλλονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Οδηγούνταν στον αρμόδιο λειτουργό, ενώπιον του οποίου όφειλαν να ομολογήσουν δημόσια την πράξη και τις συνθήκες της τελέσεώς της, ώστε να τους επιβληθεί η προσήκουσα εκκλησιαστική ποινή, δηλαδή αφορισμός ορισμένης διάρκειας συνοδευόμενος από πρόσθετες υποχρεώσεις (γονυκλισίες, νηστεία, κλπ.). Είχε καταστεί κοινός τόπος η μαζί με άφθονα δάκρυα μετανοίας απόδοση της ευθύνης για την πράξη τους σε επενέργεια του διαβόλου.

Πολλές μαρτυρίες γι' αυτή την τακτική (που δεν περιοριζόταν στις ανθρωποκτονίες, αλλά επεκτεινόταν και σε άλλες εγκληματικές πράξεις) προμηθεύουν οι αποφάσεις του Δημητρίου Χωματιανού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής, δηλαδή της σημερινής Αχρίδας, στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα⁶⁷. Θα περιοριστώ μόνο σε ένα παράδειγμα. «*Μετά δακρύων και στεναγμών*», αλλά και «*κατά γης έαυτήν ρίψασα*», μια γυναίκα ομολόγησε στο αρχιεπισκοπικό δικαστήριο ότι πριν έξι χρόνια ήταν ο ηθικός αυτουργός ανθρωποκτονίας,

65. Βλ. Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 158 κ.ε., καθώς και τις παρατηρήσεις της εκδότριας της *Νεαράς*, στη σελ. 118 κ.ε.· επίσης, πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1467.

66. Για παράδειγμα, βλ. τα πατριαρχικά έγγραφα που δημοσιεύονται από τους F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Wien, 1860 (ανατύπωση, Aalen, 1968· Αθήνα, χ.χ.), τόμ. I, σελ. 533 κ.ε.· Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τών θείων και ιερών κανόνων*, ό.π., τόμ. Ε', σελ. 49 κ.ε.

67. Γι' αυτόν, προχειρώς, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, ό.π., σελ. 311 κ.ε. (με βιβλιογραφία). Οι αποφάσεις του έχουν δημοσιευθεί σε νέα κριτική έκδοση από τον G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, C.F.H.B. (αρ. 38), Berlin - New York, 2002. Ειδικότερα, βλ. σελ. 383-384, 400-402· επίσης, πρβλ. σελ. 402-403.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

«έν ᾧ ταύτην εἶλε ὁ ἀρχέκακος Σατάν καὶ μισάνθρωπος». Λαμβάνοντας υπόψη τη μετάνοιά της και το γεγονός ότι παρέσχε τεκμήρια αυτής της μετάνοίας, βαδίζοντας πεζή ἔξι ημέρες για να φτάσει από την κατοικία της στην ἔδρα του δικαστηρίου, το δικαστήριο της επέβαλε, μην αγνοώντας και την ασθένεια της γυναικείας φύσης — αυτά γράφει η απόφαση —, τρία χρόνια αποκλεισμό από τη θεία κοινωνία και συγχρόνως τις συνηθισμένες πρόσθετες υποχρεώσεις νηστείας και άλλα επιτίμια⁶⁸. Αυτός ο ισχυρισμός των φυγάδων, ότι δηλαδή τέλεσαν την εγκληματική πράξη κάτω από την επιρροή του διαβόλου, δεν θεμελιώνει βεβαίως την ἄρση του καταλογισμού, ούτε καθιστούσε την πράξη συγγνωστή, αλλά δικαιολογούσε την επεικέστερη μεταχείριση του δράστη από την πλευρά των δικαστών, οι οποίοι, ἔτσι — σε μια μορφή συμπαιγνίας μαζί του —, ξέφευγαν από την υποχρέωση εφαρμογής των αυστηρών κανόνων των Πατέρων του 4ου αιώνα, δηλαδή του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης, καταλήγοντας στους πολύ ηπιότερους που η πρακτική των μέσων χρόνων είχε διαμορφώσει.

Αφού φθάσαμε όμως στα δικαστήρια, ἔστω και τα εκκλησιαστικά, ας δούμε ποια στάση τηρούσε απέναντί τους ο βυζαντινός άνθρωπος. Η ἔννοια της «κρίσης» ἦταν βαθιά ριζωμένη μέσα του⁶⁹ — ἴσως εξαιτίας και αυτής της χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία αυτή κατέχει καίρια θέση. Ἦταν όμως ο μέσος Βυζαντινός δικομανής; Δεν έχουμε στοιχεία για να δώσουμε απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Αλλά και όταν λέμε «ο μέσος Βυζαντινός», εννοούμε βέβαια τον μέσο ἄνθρωπο ανάμεσα σε εκείνους που είχαν κάποια περιουσία, γιατί μόνο στον χώρο των περιουσιακών διαφορών είναι για εκείνη την εποχή νοητή η συχνή προσφυγή στα δικαστήρια.

Σε νόμο του 1166 του Μανουήλ Α' — του αυτοκράτορα που μνημονεύθηκε ἤδη με ἄλλη αφορμή πιο πάνω —, υπάρχει επίσημη μαρτυρία για υπερβολική διάρκεια των δικών. Σ' αυτόν τον νόμο⁷⁰ αναφέρεται ότι πολλοί, των οποίων διάφοροι πλεονέκτες προσέβαλαν δικαιώματα, καταπατώντας τους αγρούς τους ἢ οικήματα ἢ αρπάζοντας

68. G. Prinzing, *Demetrii Chomatemi Ponemata Diaphora*, ὁ.π., σελ. 400-402.

69. Βλέπουμε τα δικαστήρια να εμφανίζονται συχνότερα απ' ὅσο θα περίμενε κανείς σε φιλολογικά κείμενα. Για πρόχειρο παράδειγμα, βλ. τον *Τιμαρίωνα* (12ος αιώνας), στην ἔκδοση R. Romano, *Pseudo-Luciano: Timarione, Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana* (αφ. 11), Napoli, 1974.

70. Πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αφ. 1465.

κινητά πράγματά τους, καταφεύγουν στη δικαιοσύνη, ελπίζοντας να ικανοποιηθούν. Εκεί, ωστόσο, βροντοκοπούν τις πόρτες των δικαστηρίων και χρονοτριβούν χωρίς αποτέλεσμα και όταν ένας θνητός άνθρωπος εμπλακεί σε μίαν «αθάνατη» δίκη, οι αντιδικίες μεταβιβάζονται ως στοιχείο της κληρονομίας από τον παππού στον εγγονό, μέχρι και τετάρτης γενεάς⁷¹. Αυτή την κατάσταση, ο Μανουήλ την αποδίδει στη ραθυμία των δικαστών που ενισχυόταν «τῆ τῶν ἀνεσίμων ἡμερῶν ἀφθονία καὶ τῶ πλατυσμῶ τῆς τῶν δικαστηρίων σχολῆς»⁷², δηλαδή στον υπερβολικό αριθμό των εορτάσιμων ημερών. Για σωσώρευση μεγάλου όγκου εκκρεμών δικών λόγω άμετρων προσφυγών στη δικαιοσύνη δεν γίνεται λόγος. Άλλωστε, αυτό το νομοθέτημα δεν προσφέρεται για υπερβολικές γενικεύσεις, γιατί ο συντάκτης του έλαβε κυρίως υπόψη τα δικαστήρια της πρωτεύουσας.

Όμως, δυσλειτουργίες στην απονομή της δικαιοσύνης είναι δεδομένες και η αιτία τους αναζητήθηκε σε ορισμένες προβληματικές καταστάσεις που χωρίς αμφιβολία επικρατούσαν σ' αυτόν τον χώρο, όπως η κακή κατάρτιση των δικαστών, η τάση τους για δωροληψία, το περίπλοκο της έννομης τάξης, κ.ά.

Ας σταθούμε λίγο σ' αυτό το τελευταίο σημείο, δηλαδή το περίπλοκο της έννομης τάξης. Αν εξετάσουμε τις πηγές του βυζαντινού δικαίου στο σύνολό τους, θα κάνουμε μερικές διαπιστώσεις που ασφαλώς προκαλούν σύγχυση στον σύγχρονο νομικό, όπως για παράδειγμα ότι παράλληλα ίσχυαν πολλές αντιφατικές ρυθμίσεις — προφανώς επειδή δεν είχαν καταργηθεί οι παλαιότερες —, ότι επαναλαμβάνο-

71. «Νυνὶ δὲ πολλοὺς ὁρῶσα [ενν.: ἡ βασιλεία μου] πλεονεκτικῆς χειρὸς καὶ ἀδίκου τραυματίας γινομένους καὶ ἀγρῶν ἀφαιρέσεις καὶ οἰκημάτων ὑπομένοντας καὶ πραγμάτων ἄλλων ἀποστερουμένους, ἔπειτα διηνεκῶς θυροκοποῦντας τὰ δικαστήρια καὶ χρονοτριβοῦντας ἀνήνυτα, καὶ πρὸς τὸ μηδεμιᾶς ἐκεῖθεν θεραπείας ἐπιτυγχάνειν εἰς τὸ χεῖρόν τε καὶ ὀδυνηρότερον τὰς πληγὰς ἐπιξαινομένους, καὶ τὸν τρυγίαν ἐντεῦθεν τῆς ἀδικίας ἀπορροφοῦντας, ἔνθα τυχεῖν τῆς ἐκδικήσεως ἠλπίζον καὶ γάρ, ἴν' ἐρῶ τὸ τοῦ Σολομῶντος, εἶδον ἀνομίαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἄνθρωπον θνητὸν ἀθανάτω δίκη περιπεσόντα, καὶ ταύτην ὥσπερ τινὰ κλήρον πατρῶον εἰς τρίτην πολλᾶκι καὶ τετάρτην γενεάν τοῖς ἐχθόνοις αὐτοῦ κατὰ διαδοχὰς παραπέμφαντα.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 122 κ.ε.).

72. Βλ. τὴ *Νεαρά* τοῦ ἔτους 1166, στὴ Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 140· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1466. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Οἱ ἡμέρες ἀργίας στα βυζαντινὰ δικαστήρια», *Δίκη* 33 (2002), σελ. 202-229.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

νταν με αξιοθαύμαστη συνέπεια διατάξεις σχετικές με την αρμοδιότητα οργάνων που από καιρό είχαν πάψει να υπάρχουν, κ.ά. Η πρώτη αντίδραση ενός σημερινού νομικού μπροστά σ' αυτή την κατάσταση θα ήταν η προσπάθεια να ανακαλύψει μερικές καταργητικές διατάξεις για να βάλει σε κάποια τάξη αυτή τη «μάζα» κανόνων δικαίου⁷³, ώστε το οποιοδήποτε όργανο με αποφασιστική αρμοδιότητα, δικαιοδοτικό ή διοικητικό, να μπορεί να απομονώσει το «ισχύον» δίκαιο για κάθε περίπτωση. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια θα απέβαινε μάταιη, γιατί ο αριθμός τέτοιων διατάξεων, δηλαδή καταργητικών, είναι συγκριτικά ελάχιστος⁷⁴. Όμως, πέρα απ' αυτό, όλο το εγχείρημα θα είχε πολύ αμφίβολη αποτελεσματικότητα, γιατί η κατάργηση μιας διατάξεως δεν σήμαινε και τη χωρίς άλλο εξαφάνισή της από το προσκήνιο, όπως συμβαίνει σήμερα. Στο Βυζάντιο, διατάξεις που τυπικά είχαν πάψει να ισχύουν, ξαναέρχονταν στην επιφάνεια, άλλοτε απόφεις και άλλοτε μεταποιημένες. Έτσι, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο να στηρίζονται σε τέτοιες (καταργημένες) διατάξεις ακόμα και δικαστικές αποφάσεις. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα της βυζαντινής νομολογίας — δυστυχώς, στην περιορισμένη έκταση που έχει διασωθεί — οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα «ισχύοντα» κείμενα δεν ήταν καθόλου καθοριστικά για τη δικαστηριακή πρακτική. Ειδικότερα, άλλοτε παρατηρείται αντίφαση των αποφάσεων προς το «ισχύον» δίκαιο και άλλοτε οι αποφάσεις το αγνοούν επιδεικτικά, στηρίζοντας το διατακτικό τους σε άσχετα επιχειρήματα (για παράδειγμα, στην επιείκεια), εκεί όπου θα ήταν πολύ απλούστερη η επίκληση κανόνων δικαίου.

Από τα παραπάνω, όμως, δεν πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι «νόμοι» στο Βυζάντιο δεν έπαιζαν για τους νομικούς κανένα ρόλο, γιατί ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν τελείως λαθεμένο. Άλλω-

73. Το πρόβλημα της ταξινομήσεως — και μόνο — των νομικών πηγών, οι Βυζαντινοί το είχαν αντιμετωπίσει με επιτυχία. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Συστηματική κατάταξη και «ευρετηρίαση» νομικού υλικού στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο», *Νόμος, επιστημονική επετηρίδα Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*, τόμ. Γ' (= *Χαριστήρια στον Ι. Δελιγιάννη*), δεύτερο μέρος, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 203-224.

74. Ρητές καταργητικές διατάξεις βρίσκουμε στις *νεαρές* του Λέοντος ΣΤ'. Αλλά και στη νομοθεσία αυτού του αυτοκράτορα η αντίληψη για την κατάργηση παλαιών κανόνων δικαίου είναι πολύ σχετική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *Νεαρά* 31, όπου φέρονται ως «κείμενοι» νόμοι οι ιουστινιάνειες *Νεαρές* 22.16 και 117.8 ή αντί της πρώτης η αντίστοιχη διάταξη της *Είσαγωγής*, ενώ υποτίθεται ότι η μεταγενέστερη διάταξη έπρεπε να έχει καταργήσει την προγενέστερη.

στε, θα ερχόταν σε αντίθεση προς το γεγονός ότι δεν λείπουν δικαστικές αποφάσεις με παραπομπές στους νόμους. Προσπαθώντας να προσδιορίσουν τη σημασία των νόμων κατά την αιτιολόγηση των αποφάσεων, οι ιστορικοί του δικαίου διαπίστωναν την ύπαρξη ενός χάσματος ανάμεσα σε μια ιδανική έννομη τάξη, όπως αυτή διαμορφώνεται στα νομικά κείμενα, και στη δικαστηριακή πρακτική, όπως αυτή προβάλλει μέσα από όσες δικαστικές αποφάσεις έχουν διασωθεί. Για την εξήγηση αυτού του φαινομένου, έγιναν ορισμένες εκτιμήσεις, όπως εξέθεσα προηγουμένως.

Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση, οι δυσμενείς παράγοντες, για τους οποίους ήδη έκανα λόγο, δεν αποτελούσαν την αιτία για τη «δυσλειτουργία» της βυζαντινής έννομης τάξης και — κατά προέκταση — της δικαιοσύνης. Σε όσους διατύπωσαν τις παραπάνω εκτιμήσεις, αντιπαρατηρήθηκε λοιπόν ότι η διάσταση ανάμεσα στην έννομη τάξη και στη δικαστηριακή πρακτική δεν οφειλόταν σε κάποια τεχνική αδυναμία εύρεσης του δικαίου, αλλά στη διαφορετική αντίληψη για τη λειτουργικότητα των νομικών κειμένων που επικρατούσε στο Βυζάντιο⁷⁵. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, ο βυζαντινός δικαστής θεωρούσε τη δραστηριότητά του ως πολιτική πράξη, για την οποία αντλούσε τη σχετική εξουσία από τον διορισμό του (από τον αυτοκράτορα) και από το σύνολο της προσωπικότητάς του. Έτσι, δεν ήταν τόσο απαραίτητη η νομική παιδεία όσο η προδιάθεση (το ταλέντο), η ευστροφία και η πείρα.

Από τη μελέτη των νομολογιακών πηγών (κατά την οποία, όμως, δεν πρέπει να λησμονηθεί ο πολύ περιορισμένος αριθμός αυτών των πηγών και το γεγονός πως ό,τι μας έχει περισωθεί προέρχεται κυρίως από δικαστήρια ανώτατης βαθμίδας, πράγμα που περιορίζει τις δυνατότητες για γενίκευση των συμπερασμάτων), αλλά και από φιλολογικές πηγές προκύπτει ότι η σχέση του βυζαντινού δικαστή — που, όπως είδαμε πιο πάνω, δεν ήταν πάντοτε νομικός, δηλαδή άτομο που είχε «σπουδάσει» νομικά — με τον νόμο ήταν μάλλον χαλαρή, όχι όμως και ανύπαρκτη. Και αυτό, επειδή η επίκληση του νόμου υπήρξε πάντοτε ένα αποτελεσματικό μέσο προστασίας των κριτών, αν σε περίπτωση ασκήσεως κάποιου ένδικου μέσου τους προσαπτόταν η μοι-

75. Βλ. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Frankfurt a.M., 1973, σελ. 18 κ.ε. (= ελληνική μετάφραση από τον Ι. Κονιδάρη, υπό τον τίτλο *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα, 1982, σελ. 21 κ.ε.).

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

φή της προσωποληψίας, της αδικίας σε βάρος ενός διαδίκου, κλπ. Η προστατευτική δύναμη αυτής της επικλήσεως ενισχυόταν και από τον παράγοντα ότι ο «νόμος», εφόσον πήγαζε από τον αυτοκράτορα, μετείχε και της αυτοκρατορικής αυθεντίας — όμως, με μια επιφύλαξη: πάντοτε στο μέτρο που μπορούσε να προβλεφθεί ότι ένας ορισμένος κατόνους δικαίου θα γίνει «αποδεκτός» από τον αυτοκράτορα ως επιχείρημα και επομένως ως βάση για την αιτιολόγηση της αποφάσεως στη δικαζόμενη υπόθεση.

Σ' αυτό το σημείο, ανοίγοντας μια παρένθεση, οφείλω να επισημάνω ότι η ανεξαρτησία της δικαστικής κρίσης δεν ήταν ανύπαρκτη, παρά το ότι βεβαίως δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για διάκριση των εξουσιών. Συγκεκριμένα, με νόμο, το 223, ο Αλέξανδρος Σευήρος όρισε ότι δεν υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί εσχάτης προδοσίας ο δικαστής εκείνος που θα εκδώσει απόφαση αντίθετη με αυτοκρατορική διάταξη. Αυτός ο νόμος περιλήφθηκε στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* (9.8.1) και από εκεί στα *Βασιλικά* με την παρακάτω διατύπωση: «*Ὁ δικαστής ὁ κρίνας παρά τὰς διατάξεις οὐχ ὑπόκειται τῷ περὶ καθοσιώσεως ἐγκλήματι*» (60.36.15)⁷⁶. Αυτά, βέβαια, από θεωρητικής απόψεως, γιατί στην πράξη τα πράγματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν αλλιώς.

Εξυπακούεται ωστόσο ότι η έννοια της ανεξαρτησίας του δικαστή προϋποθέτει την αμεροληψία της δικαστικής κρίσης. Είναι γεγονός ότι ο βυζαντινός δικαστής συχνά βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής λόγω περιπτώσεων δωροληψίας που επισημάνθηκαν κατά καιρούς. Στη νομική φιλολογία γίνεται λόγος για σχετική τάση των βυζαντινών δικαστών. Μάλιστα, όπως είδαμε, η ευθύνη για τη δυσλειτουργία της δικαιοσύνης αποδόθηκε σ' αυτή την τάση. Δεν ξέρω πόσο μπορούμε να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις με βάση τα περιστατικά που διασώζουν οι πάσης φύσεως πηγές, δοθέντος ότι οι αρνητικές εικόνες εξασφαλίζουν ευκολότερα από τις θετικές πάροδο στα ιστορικά έργα.

Φαίνεται ωστόσο ότι η συνήθεια των δικαστών να δέχονται δώρα συνδέεται με τη μετακύληση του συνόλου των δικαστικών δαπανών, συμπεριλαμβανομένων και των αποδοχών του προσωπικού των δικαστηρίων στους διαδίκους. Επιδιώκοντας την κατάργηση αυτής της συνήθειας με σαφείς υπαινιγμούς στην πρακτική της εποχής του, ο νο-

76. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, «Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Άφιέραμα στον Ν. Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 185-210 (εδώ, σελ. 197).

μοθέτης της Έκλογης γράφει στο προοίμιό της: «ὅθεν τῆς τοιαύτης αἰσχροκερδείας ἀναστολὴν παντελῶς ποιῆσθαι σπουδάζοντες ἐκ τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν σακελλίου ὠρίσαμεν τῷ τε ἐνδοξοτάτῳ κυέστορι, τοῖς ἀντιγραφεῦσι καὶ πᾶσι τοῖς ἐπὶ τοῖς δικαστικοῖς κεφαλαίοις καθυπουργοῦσι τοὺς μισθοὺς παρέχεσθαι πρὸς τὸ ἐξ οἰοδήποτε προσώπου παρ' αὐτοῖς κρινομένου μηδὲν αὐτοὺς λαμβάνειν τὸ σύνολον»⁷⁷.

Με την επιφύλαξη ὅσων τονίσθηκαν παραπάνω, πρέπει να παραδεχθῶ ὅτι ἡ γενικὴ εἰκόνα που εἶχε ὁ μέσος ἄνθρωπος για τους δικαστές δεν περιέκλειε ὁπωσδήποτε τὴν ἐννοια τῆς ἀμεροληψίας. Συγκρίνοντας τὸ ἐπουράνιο δικαστήριον με τὰ ἐπίγεια, ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς γράφει στο ἔργο του που εἶδαμε καὶ πιο πάνω: «Ἐκεῖ κοινὸν κριτήριον καὶ τάξις πάντων μία. / Οὐκ ἀτιμάζεται πτωχός, οὐ παροραῖται πένης, / οὐ προτιμᾶται πλούσιος, οὐκ ἔχει παρησίαν, / οὐ τάξιν ὑπερέχουσαν καὶ πρωτοκαθεδρίαν / οὐ κρύπτεται τὸ δίκαιον, οὐ δῶροις, οὐ προσώποις, [...]. / Κριτοῦ δικαίου κρίνοντος, πᾶσα δικαία κρίσις»⁷⁸. Πέρα ἀπ' αὐτό, εἶναι γνωστά τὰ ὅσα ἀκολούθησαν, ἐνάμιση αἰῶνα ἀργότερα, τὴν ἰδρυση τοῦ δικαστηρίου των «Καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων»⁷⁹.

Ἀλλά, κλείνοντας τὴν παρένθεση, ἀς ἐπιστρέψουμε στὴν ἀντίληψη των Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὴ λειτουργικότητα των νομικῶν κειμένων. Εἶναι προφανές ὅτι μιὰ ἀντίληψη, ὅπως αὐτὴ που ἐκτέθηκε πιο πάνω, κάθε ἄλλο παρά εὐνοοῦσε τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἐννομης τάξης με τὰ σημερινὰ δεδομένα, δηλαδή ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κενὰ καὶ χωρὶς ἀντιφάσεις. Ἀλλά μιὰ τέτοια ἐννομη τάξη θὰ ἦταν περιττὴ πολυτέλεια, γιατί ἀν στὴν ἐπίδικη σχέση μπορούσαν νὰ εφαρμοστοῦν περισσότεροι ἀπὸ ἓνας κανόνες δικαίου καὶ ἀν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς διαδίκους προέβαλλε στα ἐπιχειρήματά του ἐκεῖνον που του υπαγόρευε τὸ συμφέρον του, ὁ δικαστὴς θὰ διάλεγε αὐτὸν που ἀνταποκρινόταν περισσότερο στις ἀντιλήψεις του περὶ δικαιοσύνης ἢ ἐνδεχομένως κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο, προτιμώντας μιὰ τρίτη λύση, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἦταν πιο σωστὴ καὶ πιο δίκαιη. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη στὸν νόμο περίπτωση, δηλαδή τῆς βεβαιώσεως ἐθιμικῶν κανόνων δι-

77. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, ὁ.π., σελ. 166, στ. 102-106.

78. Εὐ. Τσολάκης, «Μιχαὴλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραφε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν», ὁ.π., σελ. 17, στ. 409-416.

79. Προχείρως, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, ὁ.π., σελ. 281 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

καίου⁸⁰, τα δικαστήρια μέσω των αποφάσεών τους ασκούσαν μια γενικότερη δικαιοπλαστική λειτουργία, σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι συνέβη αργότερα στα δίκαια των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι μ' αυτή την τακτική στον τρόπο, κατά τον οποίο λαμβάνονταν και αιτιολογούνταν οι αποφάσεις, τα νομικά κείμενα στην πραγματικότητα ήταν συλλογές «κοινῶν τόπων», από τις οποίες οι παράγοντες της δίχης αντλούσαν επιχειρήματα. Κάθε διάταξη και κάθε κείμενο γενικότερα περιείκλει θεωρητικώς δεσμευτικότητα σε λανθάνουσα μορφή, με την έννοια ότι μπορούσε να «εφαρμοστεί» σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση. Όπως ήταν φυσικό, αυτό επηρέασε περαιτέρω άμεσα τη μορφή και το περιεχόμενο των νομικών συλλογών και εγχειριδίων, γιατί οι συντάκτες τους δεν προχώρησαν στην επιλογή του υλικού τους, χρησιμοποιώντας τυπικά κριτήρια, αφού, ύστερα από μια τέτοια διαδικασία, η επιλογή δεν θα είχε κανένα νόημα.

Από τη φύση του, το Δίκαιο επηρεάζεται έντονα από τις κοινωνικές δομές, τις οποίες, και αυτό με τη σειρά του, διαμορφώνει. Έτσι, ο Νόμος δεν αφήνει αδιάφορα τα μέλη μιας κοινωνίας, ο οποίος Νόμος μπορεί να είναι ένας μεμονωμένος κανόνας δικαίου, μια ολόκληρη δικαιοταξία, αλλά και αυτή η νομική καθημερινότητα. Σ' αυτή την καθημερινότητα, ο συνεχής αγώνας για το Δίκαιον κατέχει ιδιαίτερη θέση, είτε με την άτυπη μορφή του στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης είτε με την τυπική στις δικαστικές διαμάχες. Το πόσο βαθιά αυτές οι τελευταίες είχαν εισδύσει στη ζωή των Βυζαντινών και το πόσο σοβαρά αυτοί τις αντιμετώπιζαν δείχνει το ότι κατόρθωναν να τις βλέπουν από την εύθυμη πλευρά τους. Δύο γνωστά προϊόντα της δημόσιου γραμματείας της ύστερης περιόδου αποτελούν παρωδίες δίχης. Εννοώ τον *Πωρικολόγο* και τον *Όφαρολόγο*, όπου «*βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου, ἡγεμονεύει ὁ περίβλεπτος Κίτρος*» ή αντιστοίχως συγκαλείται το δικαστήριο «*συνεδριάζοντος Ὁρκύνου τοῦ με-*

80. Βασ., 2.1.43: «*Τότε κεχρήμεθα τῇ συνθηαί τινος πόλεως ἢ ἐπαρχίας, ὅτε ἀμφισβητηθεῖσα ἐν δικαστηρίῳ ἐβεβαιώθη*» (= *Dig.*, 1.3.34). Πρβλ. ὅσα γράφει ο Βαλσαμῶν στην ερμηνεία του κεφαλαίου 1.3 του νομοκάνονα, που μαρτυροῦν την ἐφαρμογὴ τῆς παραπάνω ἀρχῆς κατὰ τον 12ο αἰῶνα (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, ὁ.π., τόμ. Α', σελ. 40 κ.ε.). Εκεί, γίνεται λόγος για τὴν ἐκδοση, ἴσως το 1159, σχετικῶς αυτοκρατορικῶ «σημειώματος», για το οποίο βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1539.

γάλου δομεστίκου, Ξιφίου τοῦ πρωτοστάτορος, Κεφάλου τοῦ ἐπικέρ-
νη, Ψησίου τοῦ λογαρχᾶ καὶ Λαβρακίου τοῦ καίσαρος»⁸¹. Ακόμα, σε
άλλα ἔργα, ὅπως στον σατιρικό *Μάζαρι*, διακωμωδούνται δικαστές.
Κάποτε δε τα βέλη στρέφονται κατὰ συγκεκριμένων προσώπων. Χα-
ρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ἓνα κείμενο που γράφτηκε ὑπὸ μορφή
ἐπιστολῆς, πιθανότατα ἀπὸ τον γνωστό λόγιο του 15ου αἰώνα Ἰωάν-
νη Ἀργυρόπουλο, ἐναντίον ενός δικαστή, του Δημητρίου Καταβλαττά,
ο οποίος ἀλλάξε το ὄνομά του ἀργότερα σε Δημήτριο Καταδοκεινό.
Σ' αὐτὸ το κείμενο, ὅπου ο συντάκτης του δεν διστάζει να ἀποκαλεῖ
συνεχῶς τον δικαστὴ «Σκαταβλαττᾶ», περιγράφονται με πολλή γλα-
φυρότητα οι πολυάριθμες κάθε ἄλλο παρά νόμιμες δραστηριότητες του
τελευταίου⁸². Ἴσως μ' αὐτὸν τον τρόπο, δηλαδὴ σατιρίζοντας την ἀπο-
νομή της δικαιοσύνης, οι Βυζαντινοὶ ἤθελαν να παρακινήσουν τους λει-
τουργούς της να πάρουν το ἔργο τους στα σοβαρά.

81. Βλ. την ἔκδοση της H. Winterwerb, *Porikologos, Neograeca Medii Aevi* (αφ. 7), Köln, 1992, σελ. 139 καὶ 252.

82. Βλ. P. Canivet - N. Oikonomidès, «(Jean Argyropoulos) La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 5-97. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ἔργα καὶ ἡμέρες ενός δικαστὴ του 15ου αἰ-
ῶνα ἢ η τεχνικὴ της λιβελλογραφίας», *Βυζαντιακά* 5 (1985), σελ. 57-68.

Ελένη Γ. Σαράντη
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Από την καθημερινότητα
του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

Ο ιστορικός του 4ου αιώνα Αμμιανός Μαρκελλίνος, σε ένα χωρίο της ιστορίας του, αναφερόμενος στα ασυνήθιστα φηλά φορεία που χρησιμοποιούσαν οι αριστοκράτες της Ρώμης και στην επιδεικτικά κομψή αμφίεσή τους, χρησιμοποιεί τον όρο *cultus*: «*ambitioso vestium cultu ponentes*»¹. Στα λατινικά, ο όρος *cultus* καλύπτει ευρύ φάσμα εννοιών. Δηλώνει θεραπεία, επιμέλεια του σώματος, πνευματική καλλιέργεια, λατρεία, σεβασμό, ήμερο βίο και πολιτισμό, κομψή και επιμελημένη ενδυμασία. Στο σύνολό τους, αυτές οι έννοιες προσδιορίζουν τον πολιτισμένο άνθρωπο, συνδυάζοντας την επιμελημένη εμφάνιση με την πνευματική καλλιέργεια. Στο κείμενο του Αμμιανού Μαρκελλίνου, η προσεγμένη εμφάνιση των αριστοκρατών διέκρινε τον πολίτη της ανώτερης τάξης, ο οποίος έπαιζε σημαντικό πολιτικό και κοινωνικό ρόλο στην πόλη του. Η φροντίδα για την περιποίηση του σώματος και η ελεγχόμενη δημόσια συμπεριφορά, όπως περιγράφονται σε διάφορα κείμενα, θεωρούνταν δείγμα πολιτισμού και εξευγενισμένου τρόπου ζωής².

Πράγματι, στην εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι αριστοκράτες ακολουθούσαν έναν κώδικα κοινωνικής εμφάνισης που ταίριαζε στα μέλη της ανώτερης τάξης: διατηρούσαν τα μαλλιά τους κοντά, τα τριχωτά μέρη του σώματος περιορισμένα, τα δόντια και το σώμα καθαρά, την ενδυμασία ιδιαίτερα προσεγμένη³. Τα πολυτελή ενδύμα-

1. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, έκδ. W. Seyfarth, τόμ. I-II, Leipzig, 1978, XIV.6.9.

2. Βλ. N. Elias, *The civilising process*, Oxford, 1978, 1980.

3. Βλ. C. Dupont, *Daily life in Ancient Rome*, αγγλική μετάφραση, Oxford, 1992, σελ. 239-241, 258-266.

Το περίφημο ψηφιδωτό του Άγιου Βιτάλιου της Ραβέννας
με την παράσταση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας
και της ακολουθίας της.

τα ήταν το πρωταρχικό στοιχείο καλλωπισμού των αριστοκρατών⁴. Έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση στα μεταξωτά υφάσματα, και φορώντας τα — όπως γράφει σαρκαστικά ο Αμμιανός Μαρκελλίνος για τους ρωμαίους συγκλητικούς —, έμοιαζαν σαν να οδηγούνταν στο θάνατο, δηλαδή σαν να έκλειντο νεκροί στις νεκροφόρες⁵. Ο μανδύας τους από λεπτότατο ύφασμα ανέμιζε από τον αέρα. Τον ανασήκωναν με τα δυο χέρια τους και τον κυμάτιζαν με πολλές κινήσεις, ιδίως δε με το

4. Για παράδειγμα, βλ. *Βίος της αγίας Μελανίας*, έκδ. D. Gorce, *Vie de sainte Mélanie*, «Sources chrétiennes» (τόμ. 90), Paris, 1962, κεφ. VIII (σελ. 140): «τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν ἱματίων»· επίσης, *Βίος της αγίας Ματρώνης*, AASS, Nov. III, κεφ. II, σελ. 791A: «κόσμου μὲν παντὸς καὶ καλλωπισμοῦ, ὡς ἔθος ἐστὶ κερῆσθαι γυναιξὶ φιλοκόσμοις».

5. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ὁ.π., XXVIII.4.8: «Non nullos fulgentes sericis indumentis, ut duceundos ad mortem.» Προτίμηση στα μεταξωτά ενδύματα μαρτυρείται σε πολλές πηγές: για παράδειγμα, *Βίος της αγίας Μελανίας*, ὁ.π., κεφ. IV (σελ. 134), VI (σελ. 136), XIX (σελ. 164: «πᾶσάν τε αὐτῶν τὴν ὀλοσήρικον στολήν, πολλὴν οὔσαν καὶ βαρύτιμον»)· Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG*, τόμ. 63, 198, όπου τα μεταξωτά υφάσματα προσδιορίζονται ως πολυτελή.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

αριστερό χέρι, προφανώς για να επιδείξουν τα δαχτυλίδια τους⁶. Αυτές οι καλά μελετημένες κινήσεις αποκάλυπταν τα μακριά άκρα του μανδύα και το χιτώνα, κεντυμένο με πολύχρωμες παραστάσεις ζώων. Σε απεικονίσεις αριστοκρατών σε μνημεία, όπως της Θεοδώρας και της αυλής της στο περίφημο μωσαϊκό του Άγιου Βιτάλιου της Ραβέννας, βλέπουμε τα ενδύματά τους στολισμένα με τόσο βαριά κεντύματα, ώστε, σύμφωνα με τον *Βίο της αγίας Μελανίας*, το τρυφερό δέρμα της νεαρής Μελανίας, της μετέπειτα αγίας, η οποία είχε ανατραφεί με ανέσεις της συγκλητικής τάξης, είχε πληγωθεί από το «πλουμιόν τῆς πολυτίμου αὐτῆς ὀθόνης»⁷. Την εμφάνιση των αριστοκρατών συμπλήρωναν τα κοσμήματα, σύμβολα της δύναμης και της κοινωνικής θέσης τους⁸. Για παράδειγμα, η καρφίτσα με το τριπλό κρεμαστό στόλισμα συμβόλιζε την αυτοκρατορική εξουσία από τον 3ο μέχρι τον 6ο αιώνα.

Στην ιστορική διήγησή του, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος περιλαμβάνει διάφορες γλαφυρές περιγραφές των δημόσιων εμφανίσεων και των επίσημων δείπνων των αριστοκρατών της Ρώμης στο δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα. Είναι γραμμένες με έντονη σατιρική διάθεση και τονίζουν την πολυτέλεια και την επιδεικτικότητα, την επισιμότητα και την τελετουργικότητα των δημόσιων εμφανίσεων των αριστοκρατών⁹. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μας παρουσιάζει έναν κώδικα δημόσιας συ-

6. Για τον πλούτο των συγκλητικών κατά τον 4ο αιώνα, βλ. J. Rougé, «Une émeute à Rome au IVe siècle, Ammien Marcellin, XXVII, 3, 3-4: essai d'interprétation», *Revue des études anciennes* 63 (1961), σελ. 59-77.

7. *Βίος της αγίας Μελανίας*, ό.π., κεφ. XXXI (σελ. 186).

8. Για παράδειγμα, βλ. την περιγραφή κοσμημάτων στην έκφραση του ζωγραφικού πίνακα με την παράσταση της Φαίδρας και του Ιππόλυτου από τον Προκόπιο της Γάζας: «*τοσοῦτον γὰρ ἡ κεκτημένη περιέχεται κόσμον, ὅσον τῆ κατ' οἶκον ἀρμόσει διαίτη, ἀμφιδέτας τε καὶ περιβραχιόνια· ὄρμοι τε περὶ τῆ δέρη καὶ τοῖς ὤσιν ἐλικτῆρες καὶ χρυσοῦ ταινία τὴν κεφαλὴν περισφίγγουσα Ἰνδικῶν λίθων διαδοχῆ περικλείεται*» (P. Friedländer, *Spätantiker Gemäldezyklus in Gaza: Des Prokopios von Gaza Ἐκφρασις εἰκόνας*, Città del Vaticano, 1939, κεφ. XXII, σελ. 12). A.M. Stout, «Jewelry as indications of power and status in the late Roman and early Byzantine period», στο I. Ševčenko - G.G. Litavrin - W. Hanak (έκδ.), *Acts XVIIIth international congress of Byzantine studies*, Moscow, 1991, σελ. 307-333. Για την τυπολογία των κοσμημάτων της πρωτοβυζαντινής εποχής και τα χαρακτηριστικά τους, βλ. Isabella Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, Bari, 1999.

9. Βέβαια, αυτές οι περιγραφές καθορίζονται από την ιστορική οπτική γωνία του Αμμιανού Μαρκελλίνου και τους στόχους του. Ο ιστορικός παρουσιάζει την ιστορία του 4ου αιώνα σαν κρίση της δυναστείας του Κωνσταντίνου και συνθέτει την ιστορία

μπεριφοράς με έντεχνα σχεδιασμένη θεατρικότητα, η οποία διαφοροποιούσε τους αριστοκράτες από τις άλλες κοινωνικές τάξεις και πρόβαλε την πολιτική δύναμή τους και την κοινωνική υπεροχή τους¹⁰.

Όταν κυκλοφορούσαν στους δρόμους, οι αριστοκράτες συνοδεύονταν από πλήθος δούλων και ευνούχων¹¹. Οι δημόσιες εμφανίσεις τους είχαν τη μορφή μελετημένων παραστάσεων δύναμης και πλούτου, συνοδεύονταν δε από πλήθος δούλων. Οι αριστοκράτισσες κυκλοφορούσαν με καλυμμένα τα κεφάλια και σε κλειστά φορεία με χρυσόπαστα παραπετάσματα¹². Οι υπεύθυνοι της διοίκησης των αριστοκρατικών οίκων της Ρώμης κρατούσαν στο δεξί χέρι τους ένα ραβδί και παρέτασαν τη μεγαλόπρεπη πομπή σαν έμπειροι οργανωτές μάχης. Σαν να είχε δοθεί ένα σήμα στο στρατόπεδο — γράφει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος —, γύρω από το φορείο έπαιρνε τη θέση του το προσωπικό του οίκου και όλοι οι εξαρτώμενοι απ' αυτόν: εμπρός πήγαιναν οι υφαντές, μετά οι εργαζόμενοι στην κουζίνα, ακολουθούσαν όλοι οι άλλοι σκλάβοι και οι πληβείοι της γειτονιάς, και τέλος, οι ευνούχοι με επικεφαλής τους ηλικιωμένους και τελευταία τα νεαρά αγόρια¹³. Οι καλοί

γύρω από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος θα μπορούσε να θέσει τέρμα στην εξασθένηση της αυτοκρατορίας των διαδόχων του Κωνσταντίνου (N. Baglini, *Ammianea*, Catania, 1995).

10. Για τις περιγραφές της αριστοκρατίας της Ρώμης στο έργο του Αμμιανού Μαρκελλίνου και τις κοινωνικές σχέσεις της εποχής, βλ. J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, σελ. 404-423. Για τις παρεκβάσεις στην ιστοριογραφία του, βλ. H.P. Kohns, «Die Zeitkritik in den Romexkursen des Ammianus Marcellinus. Zu *Amm. Marc.* 14, 6, 3-26; 28, 4, 6-35», *Chiron* 5 (1975), σελ. 485-491· R. Pack, «The Roman digressions of Ammianus Marcellinus», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 84 (1953), σελ. 181-189· Al. Cameron, «The Roman friends of Ammianus», *The Journal of Roman Studies* 54 (1964), σελ. 15-28. Επίσης, βλ. P. Brown, *Power and persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, Madison, Wisconsin-London, 1992, σελ. 31-34.

11. Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 197-198: «Άπαγε, οὐκ ἔστι τοῦτο αἰσχύνη, μετὰ δύο οἰκετῶν τὴν ἐλευθέραν βαδίζειν, ἀλλ' αἰσχύνη ἔστι τὸ μετὰ πολλῶν προίεναί. Τάχα γελᾶτε τούτων ἀκούοντες. Πιστεύσατε, τοῦτό ἐστιν αἰσχύνη, τὸ μετὰ πολλῶν προίεναί. Ὅσπερ οἱ προβατοπῶλαι, ἢ ὥσπερ οἱ τῶν ἀνδραπόδων κἀπηλοι, οὕτω μέγα τι ἠγγείσθε τὸ μετὰ πλειόνων οἰκετῶν προίεναί. Τῦφος τοῦτο καὶ κενοδοξία· ἐκεῖνο φιλοσοφία καὶ σεμνότης.»

12. Ammianus Marcellinus, XIV.6.16. Βίος της αγίας Ματρώνης, κεφ. VII, σελ. 794B· κεφ. IX, σελ. 795A («περιθέσθαι δὲ καὶ ἀνάδεμα ἐκ τοῦ παρατυχόντος βακίου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν διὰ τὸν νόμον τῆς φύσεως»). Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 198.

13. Ammianus Marcellinus, XIV.6.17.

Λεπτομέρεια με τη μορφή της Θεοδώρας,
πλούσια στολισμένης με βαρύτιμα κοσμήματα.

τρόποι συμπεριφοράς στον δημόσιο χώρο ήταν αναγκαίοι. Για τον αριστοκράτη θεωρούνταν απαράδεκτο να τρώει δημόσια¹⁴. Οι κινήσεις ήταν προσεκτικά διαλεγμένες για να εμπνέουν σεβασμό. Όταν κανείς χαιρετούσε τους αριστοκράτες της Ρώμης αγκαλιάζοντάς τους και αγγίζοντας το στήθος, έστρεφαν το κεφάλι υποδεικνύοντας πού έπρεπε να τους ασπαστεί: επίσης, σαν δείγμα σεβασμού και υποταγής, απαιτούσαν να ασπαστεί τα γόνατα ή τα χέρια¹⁵.

Ας παρακολουθήσουμε μερικές από τις καθημερινές ασχολίες των αριστοκρατών. Ένας χώρος όπου σύχναζαν συνήθως ήταν τα λουτρά. Βέβαια, πρωταρχικός στόχος των λουομένων ήταν η υγιεινή, η καθαριότητα και η απόλαυση¹⁶. Κατά τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή εποχή, είναι γνωστό ότι τα λουτρά ήταν επίσης και χώρος κοι-

14. *Ibidem*, XXVIII.4.4: «*honestus quidam mandens videretur in publico*».

15. *Ibidem*, XXVIII.4.10.

16. K.M.D. Dunbabin, «*Baiarum grata voluptas: pleasures and dangers of the baths*», *Papers of the British School at Rome* 57 (1989), σελ. 6-46.

νωνικών επαφών· επομένως, είχαν κοινωνικό ρόλο¹⁷. Εκεί, οι αριστοκράτες συναντούσαν φίλους τους, συζητούσαν διάφορα θέματα της πόλης ή προσωπικά προβλήματα και έκαναν αναγκαίες επαφές με πρόσωπα της τάξης τους και της διοίκησης. Στον 4ο αιώνα, ο Λιβάνιος μας περιγράφει γλαφυρά μια τέτοια σκηνή στα λουτρά του Τραϊανού στην Αντιόχεια. Ο ρήτορας επισκέφτηκε το βράδυ τα λουτρά, προσευχήθηκε στη θεά Αφροδίτη («και έπειδή μοι τὰ πρὸς τὴν θεὸν εἶχεν ἱκανῶς») και κάθησε κοντά στον «πολιτευόμενο»¹⁸ Μενέδημο. Τότε, τους πλησίασαν άλλοι τρεις «πολιτευόμενοι» και κάθησαν κοντά τους. Διηγούνταν διά μακρῶν τα συμβάντα σε ένα συμπόσιο, στο οποίο τους είχε προσκαλέσει ο στρατηγός (*magister militum*). Ο στρατηγός είχε ζητήσει να σταλεί πρεσβεία προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο για θέματα της πόλης. Τρεις από τους «πολιτευόμενους» είχαν δεχτεί να λάβουν μέρος στην πρεσβεία και αναζητούσαν έναν τέταρτο στο πρόσωπο του σοφιστή Ευσέβιου, ο οποίος καθόταν εκεί κοντά. Ο Λιβάνιος έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή, διαβιβάζοντας την πρότασή τους στον Ευσέβιο, η οποία και έγινε δεκτή¹⁹.

Επίσης, τα λουτρά ήταν ο χώρος όπου οι αριστοκράτες προβάλλονταν, επιδεικνύοντας τον πλούτο τους, τα κοσμήματά τους, τον μεγάλο αριθμό δούλων ή εξαρτημένων υποτελών τους (*clientes*). Παλαιότερα, το *Satyricon* του Πετρώνιου περιέγραφε πώς ο ρωμαίος αριστοκράτης επιδείκνυε τα πλούτη του και την κοινωνική θέση του. Τον 4ο αιώνα, οι συγκλητικοί της Ρώμης έπαιρναν μαζί τους πλήθος ενδυμάτων από λεπτότατα υφάσματα²⁰, συνήθεια που φέγει ο Ιωάννης Χρυσόστομος²¹. Στις αρχές του 6ου αιώνα, σύμφωνα με τον Σεβήρο, πατριάρχη Αντιόχειας, κυρίες της αριστοκρατίας πήγαιναν στα λουτρά συνοδευόμενες από δούλους²², οι οποίοι μετέφεραν ασημένια δοχεία,

17. Για τον κοινωνικό ρόλο των λουτρών, βλ. C. Mango, «Daily life in Byzantium», *XVI. Int. Byzantinistenkongress, Akten I/1* (= *JÖB* 31/1, 1981), σελ. 337-353, κυρίως σελ. 338-341.

18. Για τον όρο *πολιτευόμενος*, βλ. H. Geremek, «Les πολιτευόμενοι égyptiens sont-ils identiques aux βουλευταί?», *Anagennesis I* (1981), σελ. 231-247.

19. Λιβάνιος, *Όμιλία XXXII.2-4*.

20. Ammianus Marcellinus, *XXVIII.4.19*.

21. Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 199.

22. Βλ. G.G. Fagan, «Interpreting the evidence: did slaves bathe at the baths?», στο *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March - 4 April 1992*, μέρος I: *Bathing and society*, εκδ. J. DeLaine - D.E. Johnston, Portsmouth, Rhode Island, 1999, σελ. 29-30.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

Γαμήλιο δαχτυλίδι με την παράσταση
ζεύγους από την Κωνσταντινούπολη (6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

όπως υδρίες, λεκάνες και άλλα σκεύη αναγκαία για το λουτρό. Ήταν καθισμένες πάνω σε θρόνους καλυμμένους με ασημένιους τρούλους²³.

Στις αρχές του 6ου αιώνα, στην Αντιόχεια, το καθημερινό πρόγραμμα ενός αριστοκράτη φαινομενικά δεν είχε αλλάξει απ' αυτό του 4ου αιώνα. Περιλάμβανε επίσκεψη στα λουτρά την τρίτη ώρα, στη συνέχεια γεύμα την τέταρτη ώρα, συνάντηση με φίλους, αφού προηγουμένως είχαν παρακολουθήσει παραστάσεις στο θέατρο ή στον ιπό-

23. Σεβήρος, Όμιλία 100, *Patrologia Orientalis* 22 (1929), σελ. 247. Οι αριστοκράτισσες στην Ανατολή κυκλοφορούσαν πάνω σε φορεία σε σχήμα ανακλίντρου ή πολυθρόνας (βλ. *Βίος της αγίας Ματρώνης*, κεφ. XXII, σελ. 801C: «αί μὲν μετὰ βαστερνίων, αἱ δὲ μετὰ δίφρων»· κεφ. XXXV, σελ. 806B· κεφ. XXXVIII, σελ. 807E). Για τις υδρίες που χρησιμοποιούνταν στα λουτρά, βλ. M. Mundell Mango - C. Mango - A. Care Evans - M. Hughes, «A 6th-century Mediterranean bucket from Bromeswell Parish, Suffolk», *Antiquity* 239 (1989), σελ. 295-311· M. Mundell Mango, «Artemis at Daphne», *Byz. Forsch.* 21 (1995) (= *Bosphorus. Essays in honour of Cyril Mango*, εκδ. S. Efthymiadis - Cl. Rapp - D. Tsougarakis), σελ. 263-282. Για τα χάλκινα δοχεία που χρησιμοποιούνταν στα λουτρά, βλ. R. Nenova-Merdjanova, «Roman bronze vessels as part of instrumentum balnei», στο *Roman baths and bathing*, ό.π., σελ. 131-134. Τα ασημένια δοχεία, υδρίες, δίσκοι, κλπ., έφεραν λαμπρό κλασικό διάκοσμο: βλ.

δρομο, και τέλος, ενασχόληση με προσωπικά θέματα²⁴. Στον Βίο του αγίου Συμεών, ένας σχολαστικός, που ήταν ειδωλολάτρης και επομένως στις προτιμήσεις της καθημερινής ζωής του ακολουθούσε τα αρχαία πρότυπα, παρουσιάζεται ακόμα σε «αρχαιοπρεπές» περιβάλλον. Αφού επισκέφτηκε τα λουτρά, κάθησε με δύο ιλλουστρίους σε δημόσιο χώρο της πόλης, το λεγόμενο δίφωτον, κοντά στα χειμερινά λουτρά²⁵. Μετά το μεσημεριανό γεύμα, συνήθως ακολουθούσε ύπνος²⁶.

Όπως είναι γνωστό, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τα ήθη σχετικά με τα λουτρά άλλαξαν σιγά σιγά. Η έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα των λουτρών μειωνόταν συνεχώς. Οι μεγάλες κοινές πισίνες των ρωμαϊκών λουτρών υποδιαιρέθηκαν, για να δημιουργηθούν μικρές ατομικές. Από τη χριστιανική ηθική επιβαλλόταν εγκράτεια στη χρήση των λουτρών. Πριν ακόμα αποσυρθεί στον μοναχικό βίο, η αγία Μελανία υποχρεωνόταν από τους γονείς της να επισκέπτεται τα λουτρά, σύμφωνα με τις συνήθειες της τάξης της. Όμως, ακολουθώντας τον χριστιανικό τρόπο ζωής, η μέλλουσα αγία έπλενε μόνο τα μάτια της και έμπαινε στο νερό με τα ενδύματά της. Μάλιστα, δωροδοκούσε τους ακολουθούς της για να μην την αποκαλύψουν στους γονείς της²⁷. Στον 6ο αιώνα, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα επικρίνεται από τον ιστορικό Προκόπιο, γιατί περνούσε πολλή ώρα στο λουτρό της: «Φρόντιζε το σώμα της περισσότερο απ' όσο χρειαζόταν όμως, λιγότερο απ' όσο η ίδια επιθυμούσε. Διότι έμπαινε πολύ νωρίς στο λουτρό και έφευγε πολύ αργά και έχοντας πληθεί, πήγαινε να πάρει το πρωινό της²⁸.» Παρόλα αυτά, στις πηγές διαφαίνονται κάποιες τάσεις προς μια πιο ιδιωτική ατμόσφαιρα στα λουτρά. Τον 5ο αιώνα, στη Δύση, ο Sidonius Apollinaris σημειώνει ότι, μετά από συνάντηση με φίλους σε ένα σπίτι, δεν επέλεξαν τα μεγάλα δημόσια αυτοκρατορικά λουτρά,

E. Kitzinger, *Byzantine art in the making*, London, 1977, σελ. 107-110· D.H. Wright, «The persistence of pagan art patronage in fifth-century Rome», I. Ševčenko · I. Hutter (εκδ.), *Αετός, Studies in honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998*, Stuttgart-Leipzig, 1998, σελ. 354-369.

24. Σεβήρος, 'Ομιλία 105, *Patrologia Orientalis* 25 (1943), σελ. 655. Βλ. N. Zajac, «The *thermae*: a policy of public health or personal legitimation?», στο *Roman baths and bathing*, ό.π., σελ. 99-105.

25. Βίος του αγίου Συμεών, έκδ. P. van den Ven, *La Vie ancienne de S. Syméon Stylite le jeune (521-592)*, Bruxelles, 1962, τόμ. I, κεφ. CCXXIV, σελ. 195.24-26.

26. Anonymus Valesianus, 13.74.

27. Βίος της αγίας Μελανίας, κεφ. II (σελ. 132).

28. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 15.6-7.

Ζευγάρι σκουλαρίκια
(6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

αλλά ένα μικρό λουτρό που ανταποκρινόταν στη σεμνότητα του καθενός, σε ιδιωτικό περιβάλλον («*ad thermas tamen ire sed libebat privato bene praebitas pudori*»)²⁹. Ο Λεόντιος σχολαστικός εγκωμιάζει ένα μικρό λουτρό της Κωνσταντινούπολης, χτισμένο στα πρόθυρα ενός δημόσιου λουτρού: εξυπηρετούσε λίγους φίλους, σε αντίθεση με το δημόσιο λουτρό που εξυπηρετούσε πολλούς («*κεῖνο μέλοι πλεόνεσιν· ἐγὼ δ' ὀλίγοις τε φίλοις τε ἐντύνω προχοᾶς καὶ μύρα καὶ χάριτας*»)³⁰.

Ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος διασκέδασης ήταν τα θέατρα και οι ιππόδρομοι. Στα θέατρα, οι παραστάσεις ήταν οι ρωμαϊκού τύπου μίμοι και παντομίμες. Οι ιπποδρομίες που διεξάγονταν στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τις ιπποδρομίες πλαισίωνε πλούσιο πρόγραμμα με χορούς, γυμναστικές επιδείξεις αθλητών, ακροβατικά νούμερα και μί-

29. *Carmen*, XXIII.495-499.

30. *Ἑλληνική Ἀνθολογία*, IX.624.

μους³¹. Αυτό το ανάμεικτο πρόγραμμα, καθώς και οι βιαιότητες και οι βανδαλισμοί των φιλάθλων αποτέλεσαν στόχο συχνών επιθέσεων των Πατέρων της Εκκλησίας. Οι χριστιανοί έπρεπε να πηγαίνουν στην εκκλησία και να μη συχνάζουν σε τέτοιου είδους σατανικά θεάματα, επέμενε ο Ιωάννης Χρυσόστομος και κατηγορούσε το ποίμνιό του, διότι γνώριζε τα ονόματα όλων των αλόγων των ιπποδρομιών και τα χαρακτηριστικά τους, αλλά αγνούσε τον αριθμό και τα ονόματα των επιστολών του απόστολου Παύλου³². Οι αριστοκράτες, που ενδιαφέρονταν για τα θεάματα, επικρίνονται από τις πηγές³³. Οι κυβερνήτες των επαρχιών σπαταλούσαν εκεί πολύ χρόνο, δεδομένου ότι τα θέατρα και οι ιππόδρομοι ήταν ο χώρος όπου μπορούσαν να προβληθούν στο λαό. Οι νέοι αριστοκράτες υποχρεώνονταν να συμμετέχουν στα θεάματα με τις λειτουργίες, δηλαδή αναλαμβάνοντας μέρος των εξόδων των παραστάσεων. Είχαν πάθος για τις ιπποδρομίες και αντέγραφαν ακόμα και το λεξιλόγιο των ηνιόχων³⁴, και γι' αυτές τις προτιμήσεις τους φέγονται από τον Λιβάνιο. Οι αριστοκράτες φαίνεται ότι παρακολουθούσαν τις ιπποδρομίες, αλλά όχι και τις θεατρικές παραστάσεις, που απολάμβαναν κυρίως οι λαϊκές τάξεις. Εθνικοί διανοούμενοι αντιδρούσαν στο πάθος των δημόσιων θεαμάτων, καθότι η παρακολούθησή τους δεν άρμοζε στις ευγενικές ψυχές. Ο Λιβάνιος σημειώνει ότι στο θέατρο πήγαιναν λαϊκοί και αμόρφωτοι άνθρωποι, ξένοι μετανάστες, απάτριδες, αργόσχολοι και σκλάβοι. Η απόλαυση του θεάτρου δεν ταίριαζε στην ελίτ της πόλης, και όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ρήτορας, οι έντιμοι εργαζόμενοι έμεναν αδιάφοροι: οι βουλευτές, οι *honorati*, οι καθηγητές και οι φοιτητές, οι αγρότες, οι δικηγόροι, οι τεχνίτες, οι έμποροι και οι ναυτικοί³⁵. Βέβαια, είναι πιθανόν αυτή η πληροφορία του Λιβάνιου να αποτελεί ρητορική υπερβολή, διαμορφωμένη από την προσπάθειά του να χαρακτηρίσει ως χαμηλή την ποιότητα των δημόσιων θεαμάτων. Πάντως, είναι γεγονός ότι στις επιστολές του δεν μιλάει για το θέατρο και κανείς από τους φίλους του δεν φαίνεται ότι σύχναζε εκεί³⁶.

31. P. Oxy. 2707· Sidonius Apollinaris, *Carmen* XXIII.300-303.

32. PG 51, 188.

33. Λιβάνιος, Όμιλία XLV.20.

34. *Ibidem*, XXXV.14-18· Έπιστολή 475.

35. Λιβάνιος, Όμιλία XLI.5-11.

36. P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, Paris, 1955, σελ. 139-140.

Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, τα θέατρα είχαν εγκαταλειφτεί. Καταρχήν, οι λόγοι ήταν οικονομικοί, δεδομένου ότι οι πόλεις δεν είχαν τα οικονομικά μέσα για να χρηματοδοτούν τις θεατρικές παραστάσεις και η τάξη των βουλευτών, η οποία παραδοσιακά στήριζε τα δημόσια θεάματα, κατέρρευε. Επίσης, οι πολιτισμικές αλλαγές και οι πιέσεις της Εκκλησίας συνέβαλαν στη διάλυση αυτού του αρχαίου θεσμού³⁷. Ο ιππόδρομος επέζησε μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά είχε μετατραπεί από σπορ σε μέσο προβολής του αυτοκράτορα, με παρελάσεις στις γιορτές ή με την ευκαιρία μεγάλων πολιτικών γεγονότων³⁸. Επομένως, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, οι χώροι δημόσιας διασκέδασης και απόλαυσης των αριστοκρατών — τα λουτρά, τα θέατρα και οι ιππόδρομοι — έχαναν τον δημόσιο χαρακτήρα τους ή έσβηναν ολοκληρωτικά.

Τα λαμπρά δείπνα αποτελούσαν μίαν άλλη δραστηριότητα των αριστοκρατών και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην προσωπική προβολή και αίγλη τους³⁹, αλλά και στην επιβολή ελέγχου σε συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους. Η επιλογή των προσκεκλημένων σήμαινε αποδοχή στον στενότερο κύκλο του αριστοκράτη και ερμηνευόταν σαν εκδήλωση εύνοιας. Ενώ η άρνηση ενός προσκεκλημένου να συμμετάσχει σε αριστοκρατικό δείπνο θεωρούνταν τόσο μεγάλο παράπτωμα, ώστε ο Αμμιανός Μαρκελλίνος το συγκρίνει με φόνο⁴⁰. Ο ιστορικός περιγράφει την εμπειρία του, όταν προσπάθησε να γίνει δεκτός από τους αριστοκρατικούς οίκους της Ρώμης: αναφέρεται στο πλήθος των ερωτήσεων που υποχρεωνόταν κανείς να απαντήσει κατά την πρώτη συνάντηση, στη δυσκολία να γίνει δεκτός τη δεύτερη μέρα από τα ίδια πρόσωπα που τον είχαν δεχτεί φιλικά την προηγούμενη, στην αφοσίωση που ο αριστοκράτης περίμενε και στην αναμενόμενη απογοή-

37. Βλ. T.D. Barnes, «Christians and the theater», στο W.J. Slater (εκδ.), *Roman theater and society. E. Togo Salmon Papers I* (Ann Arbor, 1996), σελ. 161-180.

38. Al. Cameron, *Circus factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976, σελ. 249-270· C. Mango, «Daily life in Byzantium», ό.π., σελ. 341-353.

39. Βλ. Katherine M.D. Dunbabin, «Ut graeco more hiberetur: Greeks and Romans on the dining couch», στο I. Nielsen - H.S. Nielsen (εκδ.), *Meals in a social context. Aspects of the communal meal in the Hellenistic and Roman World*, Headington, Oxford, 1992, σελ. 81-101.

40. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.17: «*civilitatis autem hoc apud eos est nunc summum, quod expedit peregrino fratrem interficere cuiuslibet, quam cum rogatus sit ad convivium excusare*».

τευση του επισκέπτη στο μέλλον⁴¹. Όταν άρχιζε η προετοιμασία για το επίσημο δείπνο, συζητιόταν με αγωνιώδη επιφυλακτικότητα αν θα έπρεπε να καλέσουν έναν ξένο, με εξαίρεση αυτούς που προσκαλούνταν σε ανταπόδοση προηγηθείσας δικής τους πρόσκλησης. Τα κριτήρια

Χρυσή αγκράφα ζώνης με την παράσταση του Οδυσσέα
(6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

επιλογής των προσκεκλημένων δεν ήταν υψηλά. Με πικρία, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος σημειώνει ότι αν αποφασιζόταν να κληθεί κάποιος ξένος, αυτός μπορεί να ήταν ένας πληβείας που ανήκε σε κάποια αθλητική ομάδα του ιπποδρόμου ή ένας επαγγελματίας τυχερών παιχνιδιών ή κάποιος που γνώριζε απόκρυφες τέχνες. Μορφωμένοι και σοβαροί άνθρωποι δεν προσκαλούνταν — εξηγεί ο Αμμιανός Μαρκελλίνος —, γιατί θεωρούνταν άτυχοι και άχρηστοι⁴². Αντί για τον φιλόσοφο, προσκαλούνταν ο τραγουδιστής και αντί για τον ρήτορα, ο δάσκαλος της μιμητικής. Οι βιβλιοθήκες είχαν κλείσει για πάντα σαν τάφοι («*bibliothecis sepulcrorum ritu in perpetuum clausis*») και αντί αυτών κατασκευάζονταν ποικιλία μουσικών οργάνων, όπως

41. *Ibidem*, XIV.6.12-13.

42. *Ibidem*, XIV.6.14-15.

υδραυλικά όργανα, τεράστιες λύρες σαν άμαξες, φλογέρες και βαριά όργανα για ηθοποιούς που ασκούσαν τη μιμητική τέχνη με χειρονομίες⁴³.

Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, οι αριστοκράτες έτρωγαν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, κατά την ελληνορωμαϊκή συνήθεια⁴⁴, ταυτισμένη με την αριστοκρατική τάξη. Και επίσκοποι δειπνούσαν αρχαιοπρεπώς ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα. Ο Ευσέβιος Καισαρείας αναφέρει ότι οι επίσκοποι δείπνησαν με τον αυτοκράτορα ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα («οί μὲν αὐτῶ [τῷ βασιλεῖ] συνανεκλίνοντο, οἱ δ' ἄμφι τὰς ἐξ ἑκατέρων προσανεπαύοντο κλινάδας»)⁴⁵. Σύμφωνα με τον Βίο του ἁγίου Θεόγνη, επισκόπου Βιτυλίου της Παλαιστίνης, όταν ο επίσκοπος επισκέφτηκε το διοικητή της επαρχίας, για να συζητήσει μαζί του κάποια θέματα της Εκκλησίας, γευμάτισε μαζί του ξαπλωμένος σε ανάκλιτρο («κατακλίνονται, ἐκεῖνος ἐπ' ἐκεῖνο τὸ κέρας, καὶ οὗτος ἐπὶ τοῦτο τὸ κέρας τῆς στιβάδος, καὶ τροφῆς μετελάμβανον»)⁴⁶. Αυτή η συνήθεια εξαφανίστηκε κατά τους 7ο και 8ο αιώνες. Αργότερα, ο Αρέθας Καισαρείας αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί είχαν πάψει να γευματίζουν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, ενώ η παράδοση διατηρήθηκε μόνο στο παλάτι και μάλιστα σε επίσημα γεύματα⁴⁷.

Τα δείπνα της αριστοκρατίας δεν χαρακτηρίζονταν από νηφαλιότητα, αλλά από ατιμόσφαιρα θορυβώδους διασκέδασης. Σύντομες περιγραφές τους στις πηγές παρουσιάζουν τους συνδαιτηθμόνες μισομεθυσμένους στα ανάκλιτρα, εμπρός από τα πλούσια τραπέζια⁴⁸. Διασκέδαζαν με τους χορούς χορευτριών, οι οποίες, σύμφωνα με τη γλαφυρή περιγραφή του Αμμιανού Μαρκελλίνου, σκούπιζαν με τα πόδια

43. *Ibidem*, XIV.6.18: «*organa fabricantur hydraulica, et lyrae ad speciem carpentorum ingentes, tibiaeque et histrionici gestus instrumenta non levia*». Επίσης, βλ. XXX.1.20.

44. *Ibidem*, XXXI.5.6. Βλ. J. Rossiter, «Convivium and villa in Late Antiquity», στο W.J. Slater (εκδ.), *Dining in a classical context*, Ann Arbor, 1991, σελ. 199-214· L. Bek, «Questiones convivales. The idea of the triclinium and the staging of convivial ceremony from Rome to Byzantium», *Analecta Romana Instituti Danici / Odense University Press* 12 (1983), σελ. 81-107.

45. *Βίος Κωνσταντίνου*, έκδ. I.A. Heikel, *Eusebius Werke*, τόμ. I, Leipzig, 1902, κεφ. XV.

46. J. van den Gheyn, «Acta Sancti Theognii episcopi Beteliae», *Analecta Bollandiana* 10 (1891), σελ. 102 (κεφ. XIX).

47. J. Grosdidier de Matons, «Notes sur le sens médiéval du mot κλίνη», *Travaux et mémoires* 7 (1979), σελ. 368.

48. Ammianus Marcellinus, XXXI.5.6.

τους το δάπεδο των πλούσιων οίκων σε σημείο εξάντλησης και στριφογύριζαν με γρήγορες στροφές, παίζοντας πλήθος διαφορετικούς ρόλους⁴⁹. Τα εδέσματα ήταν πλουσιοπάροχα. Ματαιόδοξοι αριστοκράτες ζητούσαν να φέρουν ζυγαριές, για να ζυγίσουν επιτόπου τα φάρια, τα πουλιά και τους ελειούς που προσφέρονταν στα δείπνα, και καμάρων σαν να ήταν μοναδικά στο μέγεθος, ενώ ταυτόχρονα τα κατέγραφαν πλήθος γραμματέων⁵⁰.

Στο καθημερινό πρόγραμμα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη περιλαμβάνονταν και οι επισκέψεις σε φιλικά πρόσωπα της άρχουσας τάξης, συμμετοχή σε γεύματα των σημαντικότερων πολιτών, επισκέψεις στην αγορά και συνομιλία με το διοικητή και τους άρχοντες⁵¹. Η συναναστροφή με τους διοικητές ήταν απαραίτητη, για να δημιουργούνται καλές σχέσεις, να λύνονται προβλήματα και να εξυπηρετούνται τα προσωπικά συμφέροντα. Όταν η επίσκεψη σε μέλη της ανώτερης τάξης γινόταν αποδεκτή, τούτο σήμαινε ότι ο επισκέπτης γινόταν αποδεκτός στον συγκεκριμένο αριστοκρατικό κύκλο, ενώ η άρνηση έδινε ακριβώς το αντίθετο μήνυμα⁵². Έχοντας αναφερθεί στα δημόσια θεάματα, ο Sidonius Apollinaris αποκαλεί τον αριστοκρατικό οίκο «γλυκύ» και «ιερή εστία» («*o dulcis domus, o pii penates*»), χώρο οργάνωσης δείπνων (*convivia*), συζητήσεων με φίλους, μελέτης βιβλίων, ατμόσφαιρας διασκέδασης και σοβαρότητας, χαρούμενων συναντήσεων και φιλικών συναναστροφών⁵³. Η επίσκεψη σε υψηλά πρόσωπα ακολουθούσε συγκεκριμένη εθιμοτυπία. Κατά τη συνήθεια των ρωμαίων συγκλητικών, οι γυναίκες που επισκέπτονταν υψηλό αυτοκρατορικό πρόσωπο έπρεπε να έχουν ακάλυπτη την κεφαλή κατά τη συνάντηση και να προσφέρουν πλούσια δώρα. Αδιαφορώντας για το συμβολισμό της ειδωλολατρικής εθιμοτυπίας, η αγία Μελανία επισκέφτηκε την αυτοκράτειρα Βερίνα με απλά ενδύματα και καλυμμένη την κεφαλή της. Όμως, πρόσφερε στην αυτοκράτειρα «κόσμια τιμής ούκ ολίγης ἄξια καὶ κανθάρους χρυσταλλίνους δώρων ἔνεκεν τῆς εὐσεβοῦς βασιλίδος, καὶ ἕτερα πάλιν κόσμια ἔν τε δακτυλίοις καὶ ἀργύρῳ καὶ ἐσθῆτι σηρικῇ ὥστε παρασχεῖν τοῖς πιστοῖς εὐνούχοις καὶ ἄρχου-

49. *Ibidem*, XIV.6.20. Επίσης, βλ. την παράσταση δείπνου στον κώδικα της Γένεσης στη Βιέννη (folio 17v): W. Ritter et al., *Die wiener Genesis*, Wien, 1895.

50. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.13.

51. Ιουλιανός, *Ἐπιστολὴ εἰς ἱερέα*, 303A-B.

52. Λιβάνιος, *Ὁμιλία 2*, 9.

53. Sidonius Apollinaris, *Carmen XXIII*.436-441.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

σιν»⁵⁴. Δώρα σε φίλους συμβόλιζαν τη φιλία, όπως, για παράδειγμα, μια αργυρή φιάλη και ένα αργυρό νόμισμα⁵⁵ ή ένα αργυρό νόμισμα που ανταλλάσσεται με ένα ασημένιο⁵⁶.

Παράσταση της αυτοκτονίας της Διδούς
από τον βατικανό κώδικα 3225 f. 40r της Αινειάδας.

Ιδιωτικές στιγμές των αριστοκρατών σπάνια αποκαλύπτονται από τις πηγές. Για την οικογενειακή ζωή, για τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων και ακόμα λιγότερο με τα παιδιά, μαθαίνουμε κυρίως από τους παπύρους της Αιγύπτου⁵⁷. Όπου τα λόγια κείμενα μας επιτρέπουν να διεισδύσουμε στον ιδιωτικό χρόνο και χώρο του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη, θα είναι σε στιγμές που θα προσπαθήσει να απομονωθεί. Ανάλογα με τις εποχές του έτους⁵⁸, οι συχνές επισκέψεις στα προάστια και στις επαύλεις τους πρόσφεραν στους αριστοκράτες αναψυχή, ηρεμία και ξεκούραση κοντά στη φύση. Συχνά, επισκέπτονταν τα κτήματά τους για να κυνηγήσουν — το κυνήγι ήταν κατεξοχήν αριστο-

54. Βίος αγίας Μελανίας, κεφ. XI (σελ. 148).

55. Ιουλιανός, Έπιστολή 30.

56. *Ibidem*, 63 (387B-C).

57. R.S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton N.J., 1993, σελ. 4, 181-207.

58. Ιουλιανός, Όμιλία II, 101D.

κρατικό σπορ —, ακόμα και όταν τη δύσκολη δουλειά του κυνηγιού την άφηναν στους δούλους⁵⁹. Ο Ιουλιανός είχε κληρονομήσει από τη γιαγιά του ένα μικρό κτήμα στη Βιθυνία, αποτελούμενο από τέσσερις αγρούς («*συγκτησείδιον μικρόν ἀγρῶν τεττάρων*»). Απείχε μόνο είκοσι σταδίου από τη θάλασσα, ώστε μπορούσε να απολαμβάνει τα αγαθά της, φρέσκα ψάρια, χωρίς να ενοχλείται από το θόρυβο των εμπόρων και των ναυτών. Αν περπατούσε κανείς λίγο πιο ψηλά από την έπαυλη προς ένα λόφο μέσα σε σμίλαια, θυμάρι και ευώδη χόρτα, θα μπορούσε να απολαύσει την υπέροχη θέα της θάλασσας, της Προποντίδας, των νησιών και της Κωνσταντινούπολης. Ο διανοούμενος θα έβρισκε την ησυχία της τοποθεσίας ιδανική για τη μελέτη ενός βιβλίου, ενώ η ομορφιά της θέας της θάλασσας με τα πλοία θα ξεκούραζε τα μάτια του. Όταν ήταν παιδί, ο Ιουλιανός θεωρούσε αυτό το κτήμα θαυμάσιο για να περάσει το καλοκαίρι, γιατί ήταν προικισμένο με πηγές, λουτρό, κήπο και δέντρα. Και όταν μεγάλωσε, νοσταλγούσε τον καιρό που είχε περάσει εκεί παιδί. Αργότερα, επισκέφτηκε το κτήμα πολλές φορές και με τη συντροφιά διανοουμένων φίλων του. Εκεί, κάποτε, είχε ασχοληθεί και με τη γεωργία, καλλιεργώντας ένα μικρό αμπέλι που παρήγαγε γλυκό ευώδες κρασί⁶⁰. Μιμούμενος τον Πλίνιο, ο Sidonius Apollinaris έγραφε μια επιστολή σε έναν φίλο του, όπου περιγράφει τη βίλα του στην πλαγιά ενός λόφου κοντά σε μια λίμνη. Αναφέρεται η χειμερινή τραπεζαρία, αλλά η πιο αγαπητή του συγγραφέα ήταν η θερινή που έβλεπε στη λίμνη. Περιλάμβανε ένα στιβάδιο και ένα τραπέζι. Ξαπλωμένος για το γεύμα, θα απολάμβανε από εκεί με τον φίλο του τη θέα της λίμνης με τους φαράδες. Μετά το γεύμα, σε ένα άλλο δωμάτιο, θα απολάμβαναν τους ήχους των πτηνών. Από τις κιονοστοιχίες μπορούσε κανείς να επισκεφτεί τη λίμνη και στη σκιά των δέντρων θα έπαιζαν μπάλα⁶¹.

Βέβαια, ο κατεξοχήν ιδιωτικός χώρος των αριστοκρατών ήταν τα μέγαρά τους, τα οποία ήταν λαμπρά, ανάλογα με το μεγαλείο των ιδιοκτητών τους⁶². Η αρχιτεκτονική διάταξή τους εξακολουθούσε να

59. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.18.

60. Ιουλιανός, Έπιστολή 25. Στις πηγές μαρτυρούνται επίσης επισκέψεις πλούσιων σε αγρούς στα προάστια για να επιβλέπουν γεωργικές εργασίες (για παράδειγμα, Βίος της αγίας Ματρώνης, κεφ. XLII, σελ. 809B).

61. Sidonius Apollinaris, Ep. II, II.

62. Ammianus Marcellinus, XXVIII.2.13: «*ambitosam domum cuiusdam primatis*».

είναι ρωμαϊκού τύπου, με το ανοιχτό αίθριο, στο οποίο έβλεπε το επιβλητικό τρικλίνιο για τα επίσημα δείπνα. Αυτή η αρχιτεκτονική χαρακτηρισριζόταν από ανοιχτούς χώρους που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και μέσω του αιθρίου. Ο διάκοσμος ήταν λαμπρός. Οι σειρές των κιόνων υψώνονταν επιβλητικά, οι τοίχοι έλαμπαν από τα θαυμάσια χρώματα των τοιχογραφιών και των μαρμάρων⁶³. Στα μωσαϊκά δάπεδα απεικονίζονταν θαυμαστές σκηνές από τη μυθολογία ή γεωμετρικά σχήματα⁶⁴. Το διάκοσμο συμπλήρωναν αρχιτεκτονικά κοσμήματα, βαριές κεντητές κουρτίνες και πολύτιμα έπιπλα. Η επίπλωση των αριστοκρατικών οίκων ήταν μεγάλης αξίας και υψηλής τέχνης⁶⁵. Τα κρεβάτια είχαν στρώματα με πούπουλα, ενώ θαυμάσια λινά στολισμένα με πορφυρά πλαίσια κάλυπταν τα ανάκλιτρα και τα τραπέζια του τρικλινίου για τα δείπνα⁶⁶. Στις μεγάλες αριστοκρατικές οικίες διατηρούνταν έπιπλα για πολλούς αιώνες. Για παράδειγμα, στην έπαυλη του Διόνυσου, στο Δίο, βρέθηκαν τέσσερις χάλκινες προτομές που διακοσμούσαν μια κλίνη. Η κλίνη είχε διατηρηθεί και χρησιμοποιούνταν για τρεις αιώνες⁶⁷. Ο Βίος του άγιου Φιλάρετου μας πληροφορεί ότι το πολυτελές τραπέζι στο σπίτι του άγιου ήταν πολύ παλαιό και από ελεφαντόδοντο («τὴν τράπεζαν ἐλεφαντίνην ἀρχαίαν περιεχεχρυσωμένην στρογγυλοειδῆ παμμεγέθη») ⁶⁸. Όπως και στη ρωμαϊκή εποχή, αγάλματα διακοσμούσαν τους πρωτοβυζαντινούς αριστοκρατικούς οίκους. Ο Παλλάδας αφιέρωσε ένα επίγραμμα του σε αρχαία αγάλματα, τα οποία θα καταστρέφονταν από φανατικούς χριστιανούς, για να χρησιμοποιηθεί το μέταλλό τους για την κοπή χαλκών νομισμάτων. Όμως, σώθηκαν, γιατί συγκεντρώθηκαν σε συλλογές αριστοκρατών

63. *Ibidem*, XXVIII.4.12. Επίσης, βλ. τις τοιχογραφίες των λαμπρών οίκων της Εφέσου: V.M. Strocka, «Die Wandmalerei der Hanghäuser in Ephesos», *Forschungen in Ephesos VIII/1*, Wien, 1977.

64. Για το συμβολισμό των παραστάσεων των μωσαϊκών δαπέδων στις αριστοκρατικές οικίες σε σχέση με την κοινωνική θέση και την παιδεία των ιδιοκτητών, βλ. Sarah Scott, «The power of images in the late-Roman house», στο R. Laurence - A. Wallace-Hadrill (εκδ.), *Domestic space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, Portsmouth, RI, 1997, σελ. 53-67.

65. Ammianus Marcellinus, XXVI.8.13: «*mobilis census inaestimabilis plenam*»· XXVIII.2.13: «*suppellectili pretiosa*».

66. *Ibidem*, XVI.8.8.

67. Δ. Παντερμαλής, «Δίον. Η δεκαετία των ανασκαφών 1987-1997», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10Α (1996), σελ. 212.

68. M.-H. Fourmy - M. Leroy, «La Vie de S. Philarète», *Byzantion* 9 (1934), σελ. 137.30-31.

που διακοσμούσαν τα μέγαρά τους. Βέβαια, το περιβάλλον ήταν πλέον χριστιανικό, και ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, ο Παλλάδας δεν διστάζει να τονίσει ότι τα αγάλματα είχαν εκχριστιανιστεί («χριστιανοὶ γεγαῶτες»)⁶⁹. Όταν αποφάσισαν να αποσυρθούν από τα εγκόσμια και να πουλήσουν το αριστοκρατικό σπίτι τους, η αγία Μελανία και ο άντρας της πρόσφεραν τα αγάλματά τους στην αυτοκράτειρα Βερίνα⁷⁰. Στην Κωνσταντινούπολη, στο παλάτι του Λαύσου,

Μωσαϊκό δάπεδο με την παράσταση
της Αμφιτρίτης και του Τρίτωνα
από τον «Οίκο της Κλιτύος II» στην Έφεσο.

praepositus sacri cubiculi κατά τη βασιλεία του Θεοδόσιου Β' (406-450), βρισκόταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία του Φειδία από τα Ολύμπια, της Κνιδίας Αφροδίτης του Πραξιτέλη, της Λινδίας Αθηνάς από σμαράγδι, έργο του Σκύλλιδα και του Δίποινου, της

69. Έλληνική Άνθολογία IX.528. Οι αριστοκράτες τα έβλεπαν σαν έργα τέχνης. Για παράδειγμα, βλ. Prudentius, *Contra Symmachum* I, 502-505: «*liceat statuas consistere puras, / artificum magnorum opera: haec, pulcherrima nostrae / ornamenta fuant patriae, nec decolor usus / in vitium versae monumenta coinquinet artis*».

70. Κεφ. XIV (σελ. 156): «*παρακάλεσάν τε αὐτήν, ἵνα κἂν τῶν ἐξ αὐτῆς πολυτίμων μαρμάρων ξένιον παρά τῶν ἁγίων κομίσῃται*».

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

Σαμίας Ήρας, έργο του Λύσιππου και του Βούπαλου, του *Καιρού* του Λύσιππου, και άλλα⁷¹. Στα αριστοκρατικά μέγαρα αναρτούσαν πορτραίτα ως επίδειξη φιλίας προς τα εικονιζόμενα ισχυρά πρόσωπα, η εύνοια των οποίων ήταν επιθυμητή⁷², καθώς και των γονέων ή των παιδιών των ιδιοκτητών με την ελπίδα ότι η ανάμνησή τους θα διατηρούνταν ζωντανή για καιρό⁷³.

Από τον 4ο αιώνα παρατηρείται η τάση εγκατάλειψης και υποδιαίρεσης αρκετών αριστοκρατικών οίκων. Το φαινόμενο είναι γνωστό από τις αρχαιολογικές ανασκαφές σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, στην Ανατολή και στη Δύση. Στην αυτοκρατορική νομοθεσία, βρίσκουμε κάποιες σχετικές αναφορές. Σύμφωνα με διάταγμα του Κωνσταντίνου το 321, ιδιώτες μετέφεραν κίονες και μάρμαρα από τους οίκους τους στις πόλεις, στις κατοικίες τους στην ύπαιθρο⁷⁴. Αυτή η πρακτική απαγορεύτηκε, καθώς αναγνωρίστηκε η αισθητική αξία των αρχιτεκτονικών κοσμημάτων των ιδιωτικών οίκων για τον δημόσιο χώρο των πόλεων. Είναι πιθανόν ότι αυτό το διάταγμα αφορούσε τις επαρχίες της Δύσης, όπου ως γνωστό είχε αρχίσει η έξοδος των πλουσίων προς τις επαύλεις τους στην ύπαιθρο. Το 377, ένα διάταγμα των Ουάλεντα, Γρατιανού και Ουαλεντινιανού μας πληροφορεί ότι οι βουλευτές των πόλεων, δηλαδή η υπεύθυνη και για τη διοίκησή τους ανώτατη αστική τάξη, δεν φρόντιζαν να επιδιορθώνουν τους οίκους στις πόλεις όπου υπηρετούσαν. Τώρα, ο νόμος τους υποχρέωνε να τελειώνουν τη θητεία τους στην ίδια πόλη όπου ζούσαν. Επομένως, είναι φανερό ότι οι βουλευτές μετοικούσαν σε άλλες πόλεις για να απαλλαγούν από τις διοικητικές υποχρεώσεις τους — φαινόμενο γνωστό και από άλλες πηγές. Το ίδιο διάταγμα μας πληροφορεί ότι και άλλοι ιδιοκτήτες μεγάλων οίκων πέρα από τους βουλευτές έδειχναν αδιαφορία για τη συντήρησή τους. Επομένως, πρόκειται για γενικότερη κρίση της ανώτερης τάξης, τα μέλη της οποίας άρχισαν να εγκαταλείπουν τα αστικά μέγάρά τους.

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές μας αποκαλύπτουν τις αλλαγές των αριστοκρατικών οίκων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Οι περισσότεροι οίκοι ρωμαϊκού τύπου με περιστύλιο άρχισαν να τροποποιούνται

71. Κεδρηνός, *έκδ.* Βόννης, τόμ. I, σελ. 564. Το παλάτι του Λαύσου μαζί με τα αγάλματα καταστράφηκε από πυρκαγιά το 475 (*ibidem*, σελ. 616· Ζωναράς, *έκδ.* Βόννης, τόμ. III, σελ. 131).

72. Λιβάνιος, *Όμιλία XXXII.10.*

73. Ιωάννης Δαμασκηνός, *PG 95, 313A.*

74. *CJ VIII.10.6.*

από τον 4ο αιώνα: αρκετοί υποδιαιρέθηκαν σε μικρότερα διαμερίσματα για να κατοικήσουν περισσότερες οικογένειες. Σε άλλους, αρχιτεκτονικές αλλαγές μείωναν τους ανοιχτούς χώρους, που ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο των ρωμαϊκών οίκων. Η νέα έμφαση στους κλειστούς χώρους γίνεται φανερή σε αναπαραστάσεις του εσωτερικού οικιών σε μικρογραφίες χειρογράφων. Στη μικρογραφία της αναπαραστάσης του θανάτου της Διδούς στο περίφημο λατινικό έπος, την *Αϊνειάδα*, στον λατινικό βατικανό κώδικα 3225 f. 40r, η ηρωίδα παρουσιάζεται πάνω σε ένα ανάκλιτρο και από κάτω ένας σωρός από φλεγόμενα ξύλα, ενώ στο κείμενο του λατινικού έπους η αυτοκτονία της έλαβε χώρα σε μian ανοιχτή αυλή (IV, 494: «*tecto interiore sub auras*»)⁷⁵. Μελέτες έχουν δείξει ότι οι ανοιχτοί χώροι του ρωμαϊκού οίκου αντέγραφαν στοιχεία της ελληνικής αρχιτεκτονικής και υπογράμμιζαν τον δημόσιο χαρακτήρα της ζωής των πλούσιων ιδιοκτητών⁷⁶. Στην πρωτοβυζαντινή εποχή, η τάση περιορισμού των ανοιχτών χώρων παρατηρείται στο κλείσιμό τους καταρχήν με κουρτίνες ή και με χαμηλούς τοίχους, μετατρέποντάς τους έτσι σε εισόδους άλλων δωματίων⁷⁷. Με τον καιρό, οι μόνιμες υποδιαιρέσεις δημιούργησαν διαμερίσματα, τα οποία οι ιδιοκτήτες των οίκων νοίκιαζαν σε ιδιώτες⁷⁸.

Παράδειγμα αποτελεί ο οίκος, ο λεγόμενος «*Freudenhaus*», κοντά στον Έμβολο της Εφέσου, το περιστύλιο του οποίου τροποποιήθηκε σταδιακά από τον 4ο αιώνα. Ακριβώς απέναντί του, άλλες κατοικίες τροποποιήθηκαν κατά παρόμοιο τρόπο μετά από ένα σεισμό κατά τα μέσα του ίδιου αιώνα. Το περιστύλιο διαιρέθηκε σε μικρά δια-

75. K. Weitzmann, *Late antique and early Christian book illumination*, London, 1977, σελ. 36.

76. A. Wallace, «The social structure of the Roman house», *Papers of the British School at Rome* 56 (1988), σελ. 43-97, κυρίως σελ. 58 κ.ε.

77. Y. Thébert, «Private life and domestic architecture in Roman Africa», στο Ph. Ariès - G. Duby (εκδ.), *A history of private life*, τόμ. I: P. Veyne (εκδ.), *From pagan Rome to Byzantium*, μετάφραση A. Goldhammer, Cambridge, Mass.-London, 1987, σελ. 315-409.

78. Βλ. J.B. Ward-Perkins - J.H. Little - D.J. Mattingly (with a contribution by S.C. Gibson), «Town houses at Ptolemais, Cyrenaica: a summary report of survey and excavation work in 1971, 1978-1979», *Libyan Studies* 17 (1986), σελ. 109-153, κυρίως σελ. 111-126· Helen Saradi, «Privatization and subdivision of urban properties in the Early Byzantine centuries: social and cultural implications», *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35 (1998), σελ. 17-43.

μερίσματα των 90 τ.μ. ή και λιγότερο⁷⁹. Είναι σαφές ότι τα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής υποχωρούσαν. Όμως, παρόλες τις αλλαγές στους μεγάλους οίκους, μέλη της ανώτερης τάξης εξακολουθούσαν να κατοικούν στα υποδιαιεθέντα νέα διαμερίσματα. Για παράδειγμα, η βορειοδυτική γωνία του λεγόμενου «Οίκου της Εφέσου» στην Έφεσο αναμορφώθηκε. Σε ένα από τα δωμάτια βρέθηκαν δύο αυτοκρατορικά πορτραίτα, το ένα του Μάρκου Αυρήλιου και ένα άλλο χρονολογούμενο στον 3ο αιώνα. Τα πορτραίτα του αυτοκράτορα Τιβερίου και της Λιβίας παρέμειναν σε μια κόγχη σε έναν τοίχο από την παλαιότερη εποχή: οι ιδιοκτήτες διατηρούσαν ακόμα την ανάμνηση του σεβασμού των προγόνων τους προς τους ρωμαίους αυτοκράτορες⁸⁰. Το παλάτι της Νέας Πάφου στην Κύπρο, το οποίο εγκαταλείφθηκε στον 6ο αιώνα, στόλιζαν τα περίφημα μωσαϊκά με τη γέννηση και το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα και τη Θέτιδα, τον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, τον Θησέα και τον Μινώταυρο⁸¹. Σε ένα μέρος του, κυρίως στο νότιο, εγκαταστάθηκαν νέοι φτωχοί κάτοικοι, οι οποίοι το κατέστρεψαν, στήνοντας φούρνους, εστίες και στάβλους για τα ζώα τους⁸², ώστε, σ' αυτό το τμήμα του παλατιού, δεν βρέθηκε τί-

79. W. Jobst, «Das "öffentliche Freudenhaus" in Ephesos», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 51 (1976-1977), σελ. 61-84, κυρίως σελ. 83-84· H. Vettters, «Zum Stockwerkbau in Ephesos», στο *Mélanges Mansel*, Ankara, 1974, τόμ. I, σελ. 69-92· του ίδιου, «Die Hanghäuser an der Kuretenstrasse», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 50 (1972-1975), Beiblatt 331-380.

80. H. Vettters, «Ephesos. Vorläufiger Grabungsbericht 1983», *Anzeiger der phil.-hist. Klasse Öst. Ak. der Wiss.* 121 (1984), σελ. 224· του ίδιου, «Ephesos. Vorläufiger Grabungsbericht 1982», *ibidem*, 120 (1983), σελ. 121· M. Aurenhammer, «Römische Porträts aus Ephesos. Neue Funde aus dem Hanghaus 2», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 54 (1983), Beiblatt 105-146.

81. Βλ. W.A. Daszewski, *La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du labyrinthe, de Thésée et du Minotaure*, Varsovie, 1977· του ίδιου, «Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1972, σελ. 211-217· του ίδιου, «Les fouilles polonaises à Nea Paphos 1972-1975. Rapport préliminaire», *ibidem*, 1976, σελ. 191-192.

82. Του ίδιου, «A preliminary report on the excavations of the Polish archaeological mission at Kato (Nea) Paphos in 1966 and 1967», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1968, σελ. 39· του ίδιου, «Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971», *ibidem*, 1972, σελ. 220-221· του ίδιου, «Nea Paphos», *Études et Travaux* VII (1973), σελ. 291, 294.

Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό τοίχου
από τον «Οίκο της Κλιτύος ΙΙ» στην Έφεσο.

Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό τοίχου
από τον «Οίκο της Κλιτύος ΙΙ» στην Έφεσο.
Παγώνια, γιρλάντες και φρούτα είναι θέματα που προέρχονται
από τη ρωμαϊκή ζωγραφική θεματογραφία.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

ποτα από τον γλυπτό διάκοσμό του. Όμως, στο δυτικό τμήμα, στο οποίο δεν σημειώνεται εγκατάσταση νέων κατοίκων, βρέθηκαν δώδεκα αγάλματα θεών και ηρώων: ο Ασκληπιός, ο Διόνυσος, ένας Σιληνός, ο Ηρακλής, η Αφροδίτη, η Περσεφόνη, η Άρτεμη, και άλλοι. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 2ο αιώνα, αλλά μερικά είναι ελληνιστικά (η Αφροδίτη, ο Ασκληπιός, η Άρτεμη). Επίσης, βρέθηκαν και τεμάχια από άλλα αγάλματα. Στον λεγόμενο «Οίκο των Χαλκών» («House of the Bronzes»), στις Σάρδεις, σε ένα δωμάτιο εμπρός από τον προθάλαμο του τρικλινίου, το οποίο ίσως χρησιμοποιούνταν ακόμα ως τραπεζαρία, όπως δείχνει το μαρμάρινο τραπέζι σε σχήμα «σίγμα» που βρέθηκε, λειτουργούσε ένα εργαστήριο όπου χρησιμοποιούνταν θειάφι για το άσπρισμα υφασμάτων⁸³. Στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λαμπρή οικία του τέταρτου οικοδομικού τετραγώνου ανατολικά της αρχαίας αγοράς των Φιλίππων. Μετά τα μέσα του 5ου αιώνα υποδιαιρέθηκε σε δύο οικίες, ενώ στο δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα μεγάλα τμήματα του οικοδομήματος χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια και αποθήκες και οι κίονες του αιθρίου τοιχίστηκαν. Στον δεύτερο όροφο πάνω από το παλαιό άτριο χτίστηκε μια κατοικία, ενώ στη νότια πλευρά του κτιρίου κατασκευάστηκε ένας ληνός. Στη βόρεια πλευρά, στην αίθουσα υποδοχής, στο τρικλίνιο και στον προθάλαμό του, βρέθηκαν πάνω από ογδόντα πιθάρια για κρασί. Τα μωσαϊκά στο δάπεδο καταστράφηκαν, όταν τα πιθάρια τοποθετήθηκαν σε κυλώματα προκειμένου να στερεωθούν. Το δεύτερο μεγάλο τρικλίνιο της ανατολικής πλευράς μετατράπηκε σε υπαίθριο χώρο με αναβρυτήριο⁸⁴.

Όμως, όσοι αριστοκρατικοί οίκοι διατηρήθηκαν κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τροποποιήθηκαν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αρχιτεκτονική διάταξή τους να τονίζει τη δημόσια αρχή που κατείχε ο ιδιοκτήτης. Χαρακτηρίζονται από την προσθήκη μιας μεγάλης αφιδωτής αίθουσας για ακροάσεις, ένα επίσημο τρικλίνιο για επίσημους προσκεκλημένους και ένα δεύτερο τρικλίνιο για προσωπικούς φίλους⁸⁵.

83. G.M.A. Hanfmann, «Excavations at Sardis 1958», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 154 (1959), σελ. 27 και σημ. 50.

84. Γ. Γούναρης - Γ. Βελώνης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10B (1996), σελ. 719-733, κυρίως σελ. 724-726.

85. S.P. Ellis, «The end of the Roman house», *American Journal of Archaeology* 92 (1988), σελ. 565-576· του ίδιου, «Power, architecture and decor: how the Late Roman aristocrat appeared to his guests», στο E.K. Gazda

Η υποδιαίρεση των μεγάλων οικιών ρωμαϊκού τύπου με τρικλίνιο και η δημιουργία διαμερισμάτων για οικογένειες χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων μαρτυρείται μόνο από τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Οι παλαιές αριστοκρατικές οικίες υποδιαιρούνται με τοίχους χτισμένους από ευτελή υλικά, πέτρες, λάσπη και άφθονα σπόλια. Τοίχοι αυτού του τύπου υποδιαιρούν κιονοστοιχίες, όπως αυτές του άτριου, δωμάτια, ακόμα και τα τρικλίνια, τα επίσημα δωμάτια δείπνου. Οι νέοι κάτοικοι αυτών των διαμερισμάτων ήταν βιοτέχνες και αγρότες, αφού εκεί εγκαθιστούσαν εργαστήρια και αγροτικά εργαλεία, κυρίως μύλους. Η ποιότητα της ζωής τους ήταν πολύ χαμηλή και δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν τον υπέροχο αρχιτεκτονικό διάκοσμο των λαμπρών αυτών μεγάρων, ούτε τα πολύτιμα μωσαϊκά των δαπέδων. Έχτιζαν τους νέους ευτελείς τοίχους και τοποθετούσαν τα εργαλεία τους και τις εστίες τους κατευθείαν πάνω στα μωσαϊκά, συχνά χωρίς καν να τα κόβουν. Συνήθεις είναι οι εξοχές στους τοίχους για την τροφή των ζώων ή για να αποθηκεύουν καρπούς⁸⁶.

Οι αρχαιολόγοι συνηθίζουν να αποκαλούν τους νέους φτωχούς κατοίκους των αριστοκρατικών οίκων «τρωγλοδύτες». Υποτίθεται ότι οι λαμπροί οίκοι είχαν πουληθεί ή εγκαταλειφθεί, λόγω της κρίσης της τάξης των βουλευτών⁸⁷. Όμως, λίγο πριν από το θάνατό του, ο μεγάλος βρετανός αρχαιολόγος J.B. Ward-Perkins υπέθεσε ότι αυτοί οι «τρωγλοδύτες» πιθανόν να ήταν ένοικοι των μικρών διαμερισμάτων. Στηρίχτηκε στις παρατηρήσεις του στο λεγόμενο «House G» στην Πτολεμαίδα της βόρειας Αφρικής⁸⁸. Σύμφωνα με τον J.B. Ward-Perkins, η ύπαρξη μιας μόνο εισόδου στην υποδιαιρεθείσα οικία σήμαινε ότι ανήκε σε έναν ιδιοκτήτη, ο οποίος είχε υποδιαιρέσει την οικία σε διαμερίσματα που νοίκιαζε σε φτωχούς ενοίκους. Εάν κάθε κάτοικος διαμερίσματος ήταν και ιδιοκτήτης του, θα έπρεπε λογικά να άνοιγε ξεχωριστή είσοδο στο ισόγειο. Βέβαια, η ύπαρξη μιας

(εκδ.), *Roman art in the private sphere. New perspectives on the architecture and decor of the domus, villa and insula*, Ann Arbor, 1991, σελ. 117-134· του ίδιου, «Late-antique dining: architecture, furnishings and behaviour», στο R. Laurence - A. Wallace-Hadrill, *Domestic space*, ό.π., σελ. 41-51.

86. Βλ. S. Ellis, *An archaeological study of urban domestic housing in the Mediterranean AD 400-700*, Ph.D. Diss., Oxford, 1984· του ίδιου, *Roman housing*, London, 2000, σελ. 110-112.

87. *Ibidem*, σελ. 111-112.

88. J.B. Ward-Perkins - J.H. Little - D.J. Mattingly, «Town houses», ό.π., σελ. 111-126.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

μόνο εισόδου μπορεί να ερμηνευτεί και από λόγους ασφαλείας ή και για να εξοικονομηθεί χώρος.

Με βάση μαρτυρίες παπύρων της Αιγύπτου σε πρόσφατη μελέτη μας, δείξαμε ότι η υπόθεση του J.B. Ward-Perkins ήταν σωστή⁸⁹. Πράγματι, οι πάπυροι που περιέχουν συμβόλαια ενοικιάσεων οικιών και διαμερισμάτων δείχνουν ότι από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα υπήρξε δραματική αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που είναι γνωστό και από άλλες ενδείξεις των αρχαιολογικών ανασκαφών, με αποτέλεσμα την αύξηση ζήτησης στέγης. Επίσης, οι πάπυροι της Αιγύπτου μαρτυρούν ότι ακόμα και κιονοστοιχίες αυλών υποδιαιρούνταν και νοικιάζονταν «πρός χρῆσιν καὶ οἴκησιν». Επομένως, είναι σαφές ότι οι υποδιαιρεμένοι χώροι των παλαιών οίκων με την αρχαία αρχιτεκτονική διάταξη δεν καταλήφτηκαν από τρωγλοδύτες, όπως συνήθως χαρακτηρίζονται οι νέοι κάτοικοί τους από τους αρχαιολόγους, αλλά συχνά οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες προέβαιναν σε υποδιαιρέσεις για να νοικιάζουν τα νέα διαμερίσματα.

Τέλος, στους παπύρους, παρατηρούμε μια εξέλιξη του όρου «τρικλίνιο», που από τον 7ο αιώνα δηλώνει, όχι πλέον την επίσημη τραπεζαρία, αλλά το διαμέρισμα. Η αλλαγή της σημασίας του όρου «τρικλίνιο» φανερώνει χωρίς αμφιβολία τις αλλαγές στην οικιακή αρχιτεκτονική και στη λειτουργικότητα των οικιακών χώρων. Αναφέραμε πιο πάνω ότι οι Βυζαντινοί έπαυσαν να γευματίζουν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα από τον 7ο αιώνα. Το τρικλίνιο εξέφραζε έναν αρχαίο τρόπο ζωής, με έμφαση στις κοινωνικές δραστηριότητες που χαρακτηρίζαν το υψηλό δημόσιο προφίλ των αριστοκρατών. Η κρίση, που είχε πλήξει την ανώτερη τάξη των επαρχιακών πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, θα υποχρέωσε αρκετούς βουλευτές να μετατρέψουν τα μέγαρά τους σε ακίνητα που παρήγαγαν εισόδημα, υποδιαιρώντάς τα σε μικρότερα διαμερίσματα. Κάτω απ' αυτό το φως μπορούμε πλέον να ερμηνεύσουμε κάποιες ενδείξεις των αρχαιολογικών ανασκαφών, σύμφωνα με τις οποίες τμήματα πολυτελών αριστοκρατικών οικιών είχαν μετατραπεί σε εργαστήρια, ενώ το υπόλοιπο τμήμα εχρησιμοποιείτο ακόμα από τους αριστοκράτες ως κατοικία. Παραδείγματος χάρη, στο βυζαντινό μέγαρο της Καισάρειας της Παλαιστίνης, ένα δωμάτιο είχε μετατραπεί σε εργαστήριο παραγωγής φατνωμάτων σε *opus sectile* για τη διακόσμηση τοίχων. Κατά τη μετατροπή του δω-

89. Βλ. Helen Saradi, «Privatization and subdivision of urban properties», *ό.π.*, σελ. 30 κ.ε.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος II»
στην Έφεσο (c. 400 μ.Χ.). Ο ερωτιδέας με τις γιρλάντες
είναι θέμα γνωστό από τη ρωμαϊκή ζωγραφική.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος II»
στην Έφεσο (5ος αιώνας μ.Χ.).
Η απεικόνιση των ερωτιδέων μέσα σε πλαίσια
αποτελεί απομίμηση θεμάτων της ζωγραφικής της Πομπηίας.

ματίου σε εργαστήριο, οι ιδιοκτήτες του μεγάρου το απομόνωσαν από τους χώρους όπου κατοικούσαν, φράζοντας την είσοδο στο διάδρομο που οδηγούσε στο μέγαρο⁹⁰.

Παίρνουμε μια ιδέα του διάκοσμου των αρχοντικών οικιών, κατά τον 7ο αιώνα, από τον *P. Oxy. XVI 1925*, ο οποίος περιέχει έναν κατάλογο αντικειμένων, που μεταφέρθηκαν σε ένα προάστιο έξω από τις πύλες της πόλης και παραδόθηκαν στον αρμόδιο του μεγάρου. Στο τρικλίνιο υπήρχε ένα μεγάλο κρεβάτι (*κραβάκιον α' μέγα*), ένα σκουτάριον με μεταλλική διακόσμηση, ένα *άκκούβιτον*, δηλαδή ανάκλιτρο, τα φύλλα της μεγάλης πόρτας, *κάγκελα* (*καγκέλλια*), το κρεβάτι του στρατηλάτη, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως *κάγκελα*, μαρμάρινα κιονόκρανα και μικρές ξύλινες κολόνες. Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονταν και δυο μικρές εικόνες, η μία με την παράσταση του άγιου Κολλούθου στολισμένη με χρυσό γύρω από το κεφάλι, η άλλη με την παράσταση της Θεοτόκου, ολόκληρη καλυμμένη με χρυσό. Είναι σαφές ότι το τρικλίνιο είχε διατηρήσει τον πλούσιο αρχιτεκτονικό διάκοσμό του στον 7ο αιώνα. Όμως, η αναφορά του κρεβατιού και του ανάκλιτρου (*άκκούβιτον*), αν προορίζονταν για τον ίδιο χώρο, δημιουργεί ερωτηματικά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ανάκλιτρο υποδηλώνει τη χρήση του τρικλινίου ως τραπεζαρία, ενώ το κρεβάτι ως υπνοδωμάτιο. Ωστόσο, είναι πιθανό ο όρος τρικλίνιο να χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του διαμερίσματος, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Βέβαια, το σκουτάρι και το κρεβάτι του στρατηλάτη προσέδιδαν στο χώρο έντονα στρατιωτικό χαρακτήρα. Στο τρικλίνιο του «*Οίκου των Χαλκών*» («*House of the Bronzes*»), στις Σάρδεις, βρέθηκε μέρος του μαρμαρινού ημικυκλικού τραπεζιού εμπρός από την αψίδα και ένα σπαθί στη μέση του δωματίου. Ένα μπρούτζινο πολυκάνδηλο, που το φώτιζε, βρέθηκε στην είσοδό του. Η αίθουσα εμπρός από το τρικλίνιο ήταν στρωμένη με πολύχρωμα μάρμαρα, όπως και το τρικλίνιο, και στον έναν τοίχο είχε ένα ντουλάπι με γυάλινα αγγεία για χρήση στα γεύματα, και ένα μαρμάρινο τραπέζι από το οποίο σώθηκαν μόνο οι βάσεις⁹¹.

Στο Βυζάντιο, ο τύπος της ρωμαϊκής οικίας με περιστύλιο εγκαταλείφτηκε οριστικά από τα μέσα του βου αιώνα, οπότε καμία νέα

90. Y. Porat, «Caesarea — 1994-1999», *Excavations and Surveys in Israel* 112 (2000), σελ. 38.

91. G.M.A. Hanfmann, «Excavations at Sardis 1959», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 157 (1960), σελ. 24.

αριστοκρατική οικία δεν χτίζεται πλέον μ' αυτή την αρχιτεκτονική διάταξη. Τα παλαιά μέγαρα έπαφαν να συντηρούνται, υποδιαίρεθήκαν σε διαμερίσματα για φτωχούς κατοίκους, και τελικά, εγκαταλείφθηκαν. Άλλα κατέρρευσαν από σεισμούς ή εχθρικές επιδρομές. Αρκετοί αριστοκράτες εγκατέλειψαν τις επαρχιακές πόλεις και εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου η αυτοκρατορική αυλή πρόσφερε ευκαιρίες κοινωνικής προβολής και δύναμης. Με τις εχθρικές εισβολές που αρχίζουν τον 7ο αιώνα, οι αριστοκράτες εγκατέλειπαν τα απειλούμενα επαρχιακά αστικά κέντρα για άλλες ασφαλέστερες περιοχές. Όταν η Καρχηδόνα κατελήφθη από τους Βανδάλους, ο Claudius Gordianus, παππούς του Fulgentius της Ruspe, εγκατέλειψε την πατρική οικία του και διέφυγε στην Ιταλία. Αργότερα, οι εγγονοί του επέστρεψαν, αλλά μάταια προσπάθησαν να ανακτήσουν την οικία τους, στην οποία τότε κατοικούσαν αρειανοί ιερείς⁹².

Όταν οι νέοι κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν στις εγκαταλειμμένες πια αριστοκρατικές οικίες ήταν βάρβαροι, οι συνήθειες διαβίωσής τους άφησαν ίχνη που προσδιορίζονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές. Για παράδειγμα, στην Ιταλία, στη βίλα στο San Giovanni di Ruoti, στους 5ο και 6ο αιώνες, οι νέοι κάτοικοι πέταγαν τα απορρίματα της κουζίνας στους διαδρόμους, στα αδειανά δωμάτια και έξω από τις εισόδους. Επίσης, οι τρόποι φαγητού άλλαζαν: η τραπεζαρία δεν έχει πια το σχήμα του τρικλινίου με το *stibadium*, αλλά είναι ένα στενόμακρο δωμάτιο⁹³.

Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή συντελέστηκε λοιπόν μια βαθιά αλλαγή στον αριστοκρατικό οίκο. Σημειώσαμε ήδη την αλλαγή στην αρχιτεκτονική με το βαθμιαίο κλείσιμο των ανοιχτών χώρων, την εγκατάλειψη του τρικλινίου και των κιονοστοιχιών. Πολλοί οίκοι μετατράπηκαν σε μοναστήρια ή σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, φαινόμενο γνωστό και από τη Δύση⁹⁴. Τα λατινικά δικαιοπρακτικά έγγραφα

92. Diacre de Carthage, *Vie de saint Fulgence de Ruspe*, έκδ. G.-G. Lapeyre, Paris, 1929, c. 1.

93. A.M. Small - R.J. Buck, *The excavations of San Giovanni di Ruoti*, Toronto, 1994, σελ. 4-5.

94. Βλ. F. Guidobaldi, «Le domus tardoantiche di Roma come "sensori" delle trasformazioni culturali e sociali», στο W.V. Harris (εκδ.), *The transformations of URBS Roma in Late Antiquity*, *Journal of Roman Archaeology*, suppl. series αρ. 33, Portsmouth, Rhode Island, 1999, σελ. 53-68, κυρίως σελ. 65-68.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος ΙΙ» στην Έφεσο με την παράσταση της Θάλειας (c. 400 μ.Χ.).

ονομάζουν τον νέο τύπο οικίας στην Ιταλία, στις αρχές του Μεσαίωνα, *curtes* (αύλη), όρος δανεισμένος από τις αγροτικές κατοικίες. Η αλλαγή της ορολογίας είναι πολύ σημαντική, διότι δείχνει πόσο είχε μειωθεί η διάκριση ανάμεσα στην αστική και στην αγροτική κατοικία. Από αρχιτεκτονική άποψη, αυτά τα σπίτια ήταν πολύ απλά. Τα πατώματα ήταν από χώμα, οι εστίες τοποθετούνταν κατευθείαν στο έδαφος, ενώ απουσιάζει σχεδόν παντελώς ο διάκοσμος. Αυτός ο τύπος οικίας εμφανίζεται στη βόρεια Ιταλία από τον 5ο αιώνα⁹⁵.

Περιγράψαμε κάποιες πτυχές της καθημερινότητας του αριστοκράτη στον δημόσιο χώρο των πρωτοβυζαντινών πόλεων και στους λαμπρούς οίκους αρχαίου τύπου με έντονα δημόσια αρχιτεκτονική. Η υποχώρηση των δημόσιων δραστηριοτήτων των αριστοκρατών κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή πρέπει να αναζητηθεί στην κρίση της τάξης των βουλευτών, δηλαδή σε θεσμικές αλλαγές, στην επίδραση της Εκκλησίας και σε γενικότερες πολιτισμικές αλλαγές. Αναφερόμαστε

95. R.S. Valenzani, «Residential building in Early Medieval Rome», στο *Early Medieval Rome and the Christian West. Essays in honour of Donald A. Bullough*, Leiden-Boston-Köln, 2000, σελ. 101-112.

στα λουτρά και στα δημόσια θεάματα. Η κατάρρευση του εκπαιδευτικού συστήματος των πόλεων — το οποίο στηριζόταν ολοκληρωτικά στην αρχαία ελληνική παιδεία — και ο πλήρης εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας έφεραν ριζικές πολιτισμικές αλλαγές. Η ελληνική παιδεία ήταν καθιερωμένη μέσα στους αιώνες ως βασικό στοιχείο της διαμόρφωσης της προσωπικότητας του αριστοκράτη⁹⁶. Τον προετοιμάζε για τον δημόσιο βίο, προσφέροντάς του γνώσεις ρητορικής και λογοτεχνίας, απαραίτητες για τους δημόσιους λόγους. Η παιδεία διαφοροποιούσε κοινωνικά τους αριστοκράτες από τις κατώτερες τάξεις. Διαμόρφωνε το ήθος τους και την κοινωνική συμπεριφορά τους, προσφέροντάς τους πρότυπα ηθικών αξιών από την αρχαία λογοτεχνία⁹⁷. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, πολλοί αριστοκράτες παρουσιάζονται να έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον για μάθηση. Μερικοί «μισούσαν την παιδεία σαν δηλητήριο», μας πληροφορεί ο Αμμιανός Μαρκελλίνος⁹⁸, ενώ ο Λιβάνιος παραπονιόταν ότι η παραδοσιακή κλασική εκπαίδευση ήταν όλο και λιγότερο απαραίτητη για επιτυχημένη καριέρα στην αυτοκρατορική διοίκηση. Σταδιακά, στις πηγές της πρωτοβυζαντινής εποχής, παρατηρούνται αλλαγές στην αριστοκρατική τάξη. Στον 4ο αιώνα, η αριστοκρατική καταγωγή των προγόνων έπαιζε μεγάλο ρόλο στην ταύτιση με την τάξη των συγκλητικών. Οι αριστοκράτες από μεγάλες οικογένειες ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι για τους φημισμένους προγόνους τους⁹⁹. Όμως, η ορολογία που προσδιόριζε τον αριστοκράτη άλλαζε σημασία. Στον 6ο αιώνα, στο έργο του Προκόπιου, ο ευ-

96. Βλ. P. Brown, *Power and persuasion in Late Antiquity*, ό.π., σελ. 35-70· R.A. Kaser, *Guardians of language: the grammarian and society in Late Antiquity*, Berkeley, 1988.

97. Βλ. Ιουλιανός, *Ἐπιστολή Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*, 274D· *Μισοπάγων*, 351A· Λιβάνιος, *Ὀμιλία XVIII.11*· Ευνάπιος, 28.2 (= *The fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, έκδ. R.C. Blockley, Liverpool, 1983, σελ. 43). Όταν ο Ιουλιανός αντιμετώπισε εχθρότητα από τους Αντιοχείς, αντίδρασε με τη συγγραφή της ομιλίας του *Μισοπάγων* (Ευνάπιος, 25.3, έκδ. R.C. Blockley, σελ. 37). Βλ. M.W. Gleason, «Festive satire: Julian's *Misopogon* and the New Year at Antioch», *Journal of Roman Studies* 76 (1986), σελ. 106-119.

98. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.14: «*detestantes ut venena doctrinas*».

99. *Ibidem*, XXVIII.4.7: «*Praenominum claritudine conspiciui quidam (ut putant) in immensum semet extollunt, cum Reburri et Flavonii et Pagonii Gereonesque appellantur, ac Dalii cum Tarraciis et Ferasiis, aliisque ita decens sonantibus originum insignibus multis.*»

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

γενής δεν ήταν πλέον ένας άνθρωπος από αρχαία ένδοξη οικογένεια, αλλά αυτός του οποίου οι κοντινοί πρόγονοι είχαν λάβει αξιώματα στην κρατική διοίκηση. Η παιδεία αυτών των νέων αριστοκρατών έδινε έμφαση στα νομικά, λόγω της πρακτικής ωφελιμότητας αυτής της επιστήμης για επιτυχημένη σταδιοδρομία στη διοίκηση¹⁰⁰.

Η υποχώρηση του αρχαίου πολιτισμού και των θεσμών του εξάλειψαν τον δημόσιο χαρακτήρα της καθημερινής ζωής των αριστοκρατών, όπως τον περιέγραφα νωρίτερα. Σε μια κοινωνία και σε ένα σύστημα θεσμών που γίνονταν πιο κλειστά, ο κώδικας δημόσιας συμπεριφοράς της αρχαίας αριστοκρατίας υποχώρησε και τη θέση του πήρε ένας τρόπος ζωής με χαρακτήρα πιο ιδιωτικό και βέβαια χριστιανικό. Ο αρχαίος ελληνορωμαϊκός πολιτισμός των πόλεων με τον έντονα αστικό του χαρακτήρα αντικαταστάθηκε από τον μεσαιωνικό κατά τους 7ο και 8ο αιώνες, εποχή της αγροτικοποίησης της κοινωνίας. Αυτή την αλλαγή είδαμε να διαγράφεται στις τροποποιήσεις του αριστοκρατικού οίκου. Ο όρος *cultus*, επιμελημένη εμφάνιση και πολιτισμός στο χωρίο του Αμμιανού Μαρκελλίνου, με τον οποίο ξεκινήσαμε στην αρχή της διάλεξης, και ο όρος *curtes*, που προσδιορίζει τον αγροτικό χαρακτήρα της δυτικής μεσαιωνικής οικίας, περιγράφουν γλαφυρά τις βαθιές αλλαγές στην κοινωνία και στη ζωή στη Δύση και στον βυζαντινό Μεσαίωνα.

100. Βλ. A.A. Čekalova, «Evoljucija predstavenij o znanosti v Vizantii vtoroj poloviny V-VI», *Vizantijskij Vremennik* 52 (1991), σελ. 57-69.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Διευθυντής ερευνών, IBE/EIE, Αθήνα

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

Το θέμα που θα επιχειρήσω να αναπτύξω είναι το πρόβλημα της μετάβασης από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα και η εξέλιξη στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους σε ό,τι αφορά τη γεωγραφική περιοχή που καταλαμβάνει η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον 4ο ως και τον 7ο αιώνα.

Η επιστήμη επιβεβαιώνει ότι η κύρια αντίθεση ανάμεσα στην κλασική Αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα είναι η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Αν η Αρχαιότητα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλών πόλεων, ο Μεσαίωνας δείχνει να προβάλλει μέσα από μια πολύ αραιοκατοικημένη ύπαιθρο, όπου δεσπόζουν τα περίφημα μεσαιωνικά κάστρα. Ήδη, την εποχή του μεγάλου αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565), η *Νεαρά* του αρ. 128 θα σημειώσει: «έν ταῖς πόλεσιν ἤτοι κάστροις»¹, και αυτό πρέπει να σημαίνει ότι τότε οι πρώην αρχαίες πόλεις έχουν πάρει ήδη τη μορφή των κάστρων. Αυτή η βασική μεταβολή είναι αναπόφευκτο να αντανακλά και τη ριζική μεταβολή στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, που αλλάζουν τρόπο ζωής.

Η παρακολούθηση αυτών των μεταβολών από την Αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο αποτελεί ένα από τα πιο σύνθετα προβλήματα της επιστήμης, που μόνο οι βασικές γραμμές του μπορούν να εξεταστούν εδώ — και αυτά τα προβλήματα είχαν απασχολήσει και τους σύγχρονους των γεγονότων ανθρώπους. Περίπου ογδόντα χρόνια πριν από τον Ιουστινιανό, ο ευσεβής επίσκοπος της μικρής πόλης Κύρου Θεοδώρητος διερωτόταν με απέλεια: την εποχή της ειδωλολατρίας, οι

1. *Corpus Juris Civilis*, IV, *Novellae*, έκδ. R. Schoell - G. Kroll, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1972, *Nov. CXXVIII*, έτος 545, κεφ. 20, σελ. 644.

πόλεις ανθούσαν, ενώ τώρα που θριαμβεύει ο χριστιανισμός, οι πιο πολλές απ' αυτές βρίσκονται σε πτώση και ερήμωση². Αλλά και πριν από τον Θεοδώρητο Κύρου, ήδη από το 390 περίπου, ο ειδωλολάτρης ρήτορας Λιβάνιος, από την Αντιόχεια, στο λόγο του αρ. 49, θα διατυπώσει το πρόβλημα με αρκετή σαφήνεια: «ή πόλις εἰς κώμης σχῆμα κατέβη»³. Τουλάχιστον από τρεις ιστορικές πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, ως τώρα — τις *Νεαρές*, τον χριστιανό και τον εθνικό συγγραφέα —, μαθαίνουμε ότι οι αρχαίες πόλεις μετατρέπονται είτε σε *κάστρα* είτε σε *κώμες* (κωμοπόλεις) που έχουν αγροτική υπόσταση. Έτσι, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με τη μετατροπή των πόλεων σε κάστρα και σε κωμοπόλεις, ήδη, προσεγγίζουμε την εξωτερική μορφή της μεγάλης αγροτοποίησης της κοινωνίας που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Είναι μια μετάβαση από τον κόσμο των λαμπρών κτισμάτων και τις υψηλού επιπέδου προδιαγραφές στον κόσμο της απομόνωσης και της εσωτερίκευσης.

Για να συλλάβουμε και την εσωτερική μορφή — δηλαδή, το βάθος του προβλήματος που αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους — και να εξετάσουμε τη μεταβολή, θα πρέπει να μεταφερθούμε για λίγο μέσα στην αρχαία πόλη, σε μια τυχαία πόλη με τα κλασικά χαρακτηριστικά της⁴, το υποδάμειο αρχιτεκτονικό πολεοδομικό σύστημα, τους ναούς, τα στάδια, τα θέατρα, τα γυμναστήρια, τις παλαίστρες, και πάνω απ' όλα, την τοπική βουλή (*βουλευτήριον* ή *curia*), όπου οι αιρετοί τοπικοί βουλευτές (*decuriones* ή *curiales*) αποφασίζουν για τα κοινά και επιτελούν τις λεγόμενες λειτουργίες, οι οποίες είναι πολλές: συμμετοχή σε αποστολές στην κεντρική εξουσία στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, υπεράσπιση των συμφερόντων της πόλης τους στα δικαστήρια, επίβλεψη των δημόσιων έργων μέσα και έξω από την πόλη, γέφυρες, υδραγωγεία και δημόσια κτίρια, έλεγχος των τιμών των προϊόντων που συρρέουν στην αγορά της πόλης, συντήρηση της ένοπλης δύναμης (*militia*) που είναι επιφορτισμένη με την αστυνόμευση, και βέβαια, δίωξη της ληστείας⁵. Επίσης, φροντίζουν για τη συλλογή των δημόσιων φόρων και έχουν την επίβλεψη των

2. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Zapiski Istoriko-filosofskago fakulteta Sanktpeterburga* 36 (1895), σελ. 125-126.

3. Λιβάνιος, *Λόγος* 49, 31, έκδ. Norman, II, 436.

4. F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, Μόναχο, 1984.

5. G.L. Kurbatov, *Osnovnye problemy vnutrennego razvitija vizantiiskogo goroda v IV-VII vv*, Λενινγκράντ, 1971.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

κρατικών εργοστασίων και των βιοτεχνιών που υπάρχουν στην πόλη τους⁶. Εκπροσωπούν, δηλαδή, το κράτος.

Αυτές οι υποχρεώσεις τους προϋποθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια — και αυτή την εποχή, μεγάλη οικονομική επιφάνεια σημαίνει μεγάλη ιδιοκτησία στη γη. Οι πολίτες της κάθε πόλης περιμένουν από τους βουλευτές τους να διοργανώνουν με δικά τους έξοδα πολυδάπανους αθλητικούς αγώνες και θεατρικές παραστάσεις, να συντηρούν τα δημόσια λουτρά στις αγορές, ενώ το κράτος τους ανέθετε — πάντα με δικά τους έξοδα — την έφιππη ταχυδρομική υπηρεσία και τη χρηματοδότηση της μεταφοράς των σιτηρών από την υπαίθρο στην πόλη τους για τη διατροφή του πληθυσμού.

Στην Αρχαιότητα, η πόλις (*urbs* > *civitas*) είναι κέντρο μεγάλης αγροτικής έκτασης («*ἀγρός τῆς πόλεως*», «*κτῆμα τῆς πόλεως*»)⁷. Το κτῆμα ή ἄγρος αποτελεί συλλογική ιδιοκτησία της πόλης και συλλογική ιδιοκτησία σημαίνει ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων της πόλης. Τα προϊόντα της υπαίθρου φτάνουν στα σπίτια των γαιοκτημόνων και στην αγορά της πόλης. Οι *ἄρχοντες τῆς πόλεως* ή *βουλευταὶ* είναι μέσοι γαιοκτῆμονες κατά μέσον ὄρο, ενώ οι μεγάλοι και οι μικροί είναι σχετικά λίγοι. Ἐτσι, ο χαρακτήρας των αγροτικών σχέσεων καθορίζει και το χαρακτήρα των σχέσεων πόλης και υπαίθρου: η πόλη καταναλώνει, αλλά και επεξεργάζεται τα προϊόντα της υπαίθρου διαμέσου των *curiales* που ρυθμίζουν τον προϋπολογισμό των έργων και των λειτουργιών της δημοτικής αρχής που την αποτελούν οι ίδιοι.

Από τώρα, πρέπει να ειπωθεί ότι σε όλα αυτά είναι τεράστιος ο αριθμός και ο ρόλος των δούλων, όπως φαίνεται από τις νομικές πηγές του 4ου και του 5ου μ.Χ. αιώνων⁸. Οι δούλοι εργάζονται μαζικά σε όλων των μεγεθών τις ιδιοκτησίες των *curiales* και αρχίζουν ήδη να περνούν και στην ιδιοκτησία της χριστιανικής Εκκλησίας⁹, που μόλις έχει βγει από την παρανομία, ως αυτόνομος και αυτοδιοικου-

6. J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine: le problème des subsistances*, Collection de l'École Française de Rome (ap. 136), Ρώμη, 1990.

7. J.S. Reid, *The municipalities of the Roman Empire*, Καίμπριτζ, 1913· A.H.M. Jones, *The cities of the Eastern Roman provinces*, Οξφόρδη, 1971.

8. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, έκδ. Th. Mommsen - P. Meyer, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1971, IV, 4, 3 (επί Κωνσταντίνου Α')· *Corpus Juris Civilis*, II, έκδ. P. Krüger, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1967, VI, 24, 12 (έτος 469). Πρβλ. G.E. Lebedeva, «K voprosu o rabstve v kodeksach Feodosija i Justiniana», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 26 (1992), σελ. 5-10.

9. *CTh.*, XVI, 9, 1-5.

μενος οργανισμός. Δηλαδή, βρισκόμαστε στον 4ο αιώνα μ.Χ., οπότε η νέα κατάσταση μόλις αρχίζει να διαμορφώνεται.

Αρχικά ανεπαίσθητα, στη συνέχεια με όλο και πιο γοργούς ρυθμούς, το εμπόριο και η βιοτεχνία αρχίζουν να μετατοπίζονται προς την ύπαιθρο και οι πόλεις αρχίζουν να παύουν να είναι κέντρα αγοράς, καθώς έμποροι και βιοτέχνες τις εγκαταλείπουν. Ένας αυτοκρατορικός νόμος του έτους 400 (αυτοκράτορες Αρκάδιος και Ονώριος) παραπονιέται: «Στερημένες από υπηρεσίες, οι πόλεις έχασαν την προηγούμενη λάμψη τους και πάρα πολλοί τεχνίτες, εγκαταλείποντας την ομορφιά της πόλης ακολουθούν αγροτική ζωή κρυμμένοι¹⁰.» Το τι ακριβώς συμβαίνει, θα μπορούσε να συνοψιστεί κάπως έτσι:

Ήδη, από τον 3ο ως τον 6ο αιώνα, παρακμάζουν τα αρχαίου τύπου μεγάλα δουλοκτητικά *latifundia*, ενώ ταυτόχρονα ολόκληρα ελεύθερα ως τότε χωριά περιέρχονται στην προστασία (*patrocinium*) των μεγάλων γαιοκτημόνων. Σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, αυτό συμβαίνει επειδή το ρωμαϊκό κράτος τσακίζει τους ελεύθερους αγρότες με φόρους, και αυτοί, μαζί με τα μικρά κτήματά τους, καταφεύγουν στην προστασία των πλουσίων¹¹. Έτσι, γίνονται *coloni*· δηλαδή, τυπικά ελεύθεροι πολίτες, αλλά ουσιαστικά δεμένοι με τη γη, της οποίας ο γαιοκτήμονας έχει την κυριότητα και οι κολόνοι την επικαρπία¹². Στην αναζήτηση εργατικών χεριών για την καλλιέργεια των κτημάτων που παρακμάζουν, οι δούλοι αρχίζουν να θεωρούνται πια αντιπαραγωγικοί· και ήδη, από τις αρχές του 5ου αιώνα, οι νόμοι αρχίζουν να απαγορεύουν τη μετατροπή των αιχμαλώτων πολέμου σε δούλους¹³, κάτι πολύ συνηθισμένο ως τότε. Τώρα, αντίθετα, ευνοούν τη μετατροπή τους σε κολόνους¹⁴. Η διαμονή του γαιοκτήμονα προσταρμόζεται στη νέα κατάσταση (μεταφέρει τη μόνιμη κατοικία του κο-

10. *CTh.*, XII, 19, 1: «*Destitutae ministeriis civitates splendorem, quo pridie nituerant, amiserunt: plurimi siquidem collegiati cultum urbium deserentes agrestem vitam secuti in secreta sese et devia contulerunt.*»

11. Λιβάνιος, *Λόγος* 47, έκδ. Norman, 491-538.

12. K.-P. Johnes, «Zum Begriff Kolonat in der Spätantike», *From Late Antiquity to Early Byzantium: proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, Πράγα, 1985, σελ. 97-100.

13. *CTh.*, V, 6, 3 (12 Απριλίου 409): «*ita ut omnes sciant susceptos non alio iure quam colonatus [...] nullique liceat velut donatos eos a iure census in servitutem trahere.*»

14. Όμως, οι κολόνοι που εγκαταλείπουν τον τόπο τους κρυφά γίνονται δούλοι, σύμφωνα με τον αρχικό νόμο του 332 (*CTh.*, V, 17, 1), από τον οποίο γνωρίζουμε για πρώτη φορά το *colonatus*.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

ντά στα χωριά που εξουσιάζει). Στην ύπαιθρο, τώρα, αρχίζουν να αναπτύσσονται τοπικές αγορές: έμποροι και βιοτέχνες αρχίζουν να εγκαταλείπουν την πόλη. Εξάλλου, πάντα οι έμποροι και οι βιοτέχνες ήταν εξαρτημένοι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, είτε αυτοί οι τελευταίοι βρίσκονταν στην πόλη είτε βρίσκονταν στην ύπαιθρο. Τώρα, η ύπαιθρος και ιδιαίτερα τα μεγάλα κτήματα αρχίζουν να αυτοεξυπηρετούνται, χωρίς την ανάγκη των πόλεων, αλλά αυτό οδηγεί μακροπρόθεσμα σε μια κλειστή φυσική οικονομία ανταλλαγών. Είναι το πρώτο βήμα προς τη μεσαιωνική οικονομία. Το βυζαντινό χωριό — όπως το ξέρουμε από τις πηγές, ιδιαίτερα από τα αγιολογικά κείμενα — είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης της ελεύθερης εργασίας σε βάρος της δουλικής, της πτώχευσης των ελεύθερων γεωργών και της ανάμειξής τους με δούλους και κολόνους, όπως και της ανάπτυξης μιας μέτριας σε όγκο και σε ποιότητα βιοτεχνίας στην ύπαιθρο.

Καθώς τα προϊόντα της υπαίθρου αρχίζουν να μη φτάνουν πια στην πόλη, οι αγορές των πόλεων, ιδιαίτερα των μικρών πόλεων πρώτα, ερημώνουν. Οι *curiales*, που κυριαρχούσαν στην αγορά της πόλης, πτωχεύουν και αυτοί: και έτσι, αρχίζουν να ακολουθούν τους εμπόρους και τους βιοτέχνες στην ύπαιθρο, κάτι που το κράτος προσπαθεί να σταματήσει και να αποφύγει με όλα τα μέσα¹⁵. Ταυτόχρονα, αρχίζει να αναπτύσσεται και η περιουσία της Εκκλησίας και των μοναστηριών, όπου τώρα αρχίζουν να συρρέουν οι βιοτέχνες. Καθώς μειώνεται συνεχώς ο ρόλος της πόλης στον ανεφοδιασμό της μείζονος περιοχής της, χειροτερεύει και η ποιότητα των προϊόντων και των εργαλείων που κατασκευάζονται πια στην ύπαιθρο και ξεπέφτουν οι κατασκευαστικές τεχνικές, σε σχέση με τα υψηλά τεχνολογικά κριτήρια της Αρχαιότητας. Έτσι, σε γενικές γραμμές, η μεγάλη βάση της κοινωνίας ως τον 5ο αιώνα μπορεί να ξεπερνάει το παλιό βιοτικό επίπεδο των δούλων, αλλά ζει σε ιδιαίτερα κακές συνθήκες.

Αγροτοποίηση και τάση της οικονομίας να μεταβληθεί προοδευτικά σε φυσική συμβαδίζουν με την απομόνωση των ανθρώπων. Οι περίφημοι επαρχιακοί ρωμαϊκοί δρόμοι δεν επισκευάζονται πια από τους *curiales*, πέφτουν σε αχρηστία και οι αποστάσεις μεγαλώνουν αφόρητα. Τα προϊόντα δεν μπορούν πια να μεταφερθούν σε μεγάλες αποστάσεις, καθώς δεν υπάρχει η σχετική μέριμνα. Το χρήμα μένει ανεργό. Τώρα, αντί για εμπορική ακμή, έχουμε εκκλησιαστική ακμή. Από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, παντού χτίζονται εκκλησίες,

15. *CTh.*, XII, 18, 1-2.

μαρτύρια, κλπ.¹⁶. Η Εκκλησία χτίζει, αγοράζει, ορίζει τους τεχνίτες, οι οποίοι είναι πρόθυμοι να πάνε όπου υπάρχει δουλειά. Η Εκκλησία συντηρεί μόνη της την αγορά της, την κατευθύνει και την ελέγχει. Ταυτόχρονα, στις μικρές πόλεις, αρχίζουν να καταρρέουν τα δημόσια λουτρά, καθώς οι *curiales* δεν τα συντηρούν πια. Κατ' επέκταση, αρχίζουν να μην επισκευάζονται ούτε τα υδραγωγεία. Σύμφωνα με τον ειδωλολάτρη ιστορικό Ζώσιμο¹⁷, το φαινόμενο της παρακμής των πόλεων είναι καθολικό στην αυτοκρατορία και ανάγεται στα χρόνια του Κωνσταντίνου Α' (306-337), δηλαδή από την επικράτηση του χριστιανισμού και εξής.

Αν η πτώχευση και η φυγή των βουλευτών από τις πόλεις προς την ύπαιθρο συνεπάγεται την ερείπωση των δημόσιων λουτρών, των υδραγωγείων και των δημόσιων κτιρίων, η νίκη του χριστιανισμού συνεπάγεται την εγκατάλειψη και την ερείπωση των λαμπρών ειδωλολατρικών ναών¹⁸, των διδασκαλείων ρητορικής και φιλοσοφίας, των παλαιστών και των θεάτρων, θεσμών αντίθετων με τη χριστιανική ηθική και διδασκαλία¹⁹. Όμως, όταν καταρρέουν τα διδασκαλεία και τα γυμναστήρια, αυτό σημαίνει ότι ο νέος στην ηλικία πληθυσμός εγκαταλείπει τις πόλεις, ιδιαίτερα τις μικρές. Η νομοθεσία, που ήταν ανεκτική τον 4ο αιώνα, αρχίζει να απαγορεύει τη χρήση του αρχαίου οικοδομικού υλικού στις νέες οικοδομές²⁰ που είναι — όπως είπαμε — ευτελέστερες από τις παλιές, καθώς ξεπέφτουν σε ποιότητα σχεδόν όλες οι τεχνικές.

Ωστόσο, όλα αυτά αποτελούν μόνο την απλούστερη όψη του ζητήματος. Η άλλη πλευρά — και ακριβώς, είναι αυτή που έχει οδηγήσει σε άφθονες παρεξηγήσεις — συνίσταται στο εξής: παράλληλα με την παρακμή και την πτώση των μικρών πόλεων της αυτοκρατορίας,

16. G. Dagron, «Le christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), σελ. 1-25.

17. Ζώσιμος, *Ιστορία νέα*, Β', 38, έκδ. Mendelssohn, 97: «ἐπιμεινάσης γὰρ καὶ μετὰ Κωνσταντίνου τῆς ἀπαιτήσεως ἐπὶ χρόνον συχνόν, ἔξαντλουμένου κατὰ βραχὺ τοῦ πλούτου τῶν πόλεων, ἔρημοι τῶν οἰκούντων αἱ πλείοται γεγόνασιν».

18. J.M. Spieser, «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce», *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümer*, hsg. von U. Jantzen, Τυβίγγη, 1976, σελ. 309-320.

19. A. Kazhdan - G. Constable, *People and power in Byzantium*, Ουάσινγκτον (D.C.), 1982, σελ. 25, 66.

20. Helen Saradi, «The use of Ancient Spolia in Byzantine monuments: the archaeological and literary evidence», *International Journal of the Classical Tradition* 3/4 (1997), σελ. 375-423.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

παρατηρείται ταυτόχρονη άνθηση των μεσαίων και των μεγάλων πόλεων, και παράλληλα με την πτώχευση των παλιών *curiales*, παρατηρείται συσσώρευση πλούτου στους πιο πλούσιους απ' αυτούς. Αυτό εξηγείται από το ότι ένα τμήμα από το ρεύμα της φυγής από τις μικρές πόλεις κατευθύνεται όχι προς την ύπαιθρο, αλλά προς τις μεγαλύτερες πόλεις (μεσαίες και μεγάλες). Όπως είναι φυσικό, προς τις μεγαλύτερες πόλεις κατευθύνονται κυρίως οι πιο πλούσιοι: δηλαδή, εκείνοι που μπορούν να αντέξουν την ακρίβεια της ζωής στις πόλεις, αλλά και πλήθη που ζητούν δουλειά. Έτσι, ενώ οι μικρές πόλεις ερειπώνονται, στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας υπάρχει οικοδομική άνθηση: μάλιστα, μερικές φορές αναπτύσσεται οικοδομικός οργανισμός, όπως στην Αντιόχεια του 5ου αιώνα, με τη χρήση ακόμα και αρχαίου πέτρινου και μαρμάρινου οικοδομικού υλικού που προέρχεται από τις γειτονικές μικρές πόλεις που έχουν παρακμάσει. Οι σχετικές απαγορεύσεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας²¹ είναι εντελώς μάταιες. Έτσι, αναγνωρίζουμε τον παραδοσιακό για μας βυζαντινό τρόπο οικοδομής: κόκκινα μαλακά τούβλα, και ανάμεσα, αρχαίο λευκό οικοδομικό υλικό, μάρμαρα και πέτρες. Στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις, τα νέα κτίρια (κρατικά, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά) τώρα είναι συγκεντρωμένα στο κέντρο της πόλης, πολλές φορές μάλιστα πάνω στις λεωφόρους, στις αρχαίες αγορές και στις πλατείες²², και αυτό διευκολύνει τη χρήση του αρχαίου οικοδομικού υλικού από την κατάρρευση των παλιών κτιρίων. Έτσι, γίνονται ορατές και οι μεγάλες οικονομικές μεταβολές στη ζωή μιας μεγάλης πόλης: τώρα πια, οι εργάτες, οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους πλούσιους και στην Εκκλησία, και όχι στο «κοινόν τῆς πόλεως», όπως συνέβαινε τότε που οι *curiales* οργάνωναν ολόκληρη την κοινωνική ζωή. Η ανάπτυξη της ελεύθερης εργασίας σε βάρος της δουλικής είναι πλέον γεγονός. Η συρροή τεχνιτών και βιοτεχνών σε περιοχές όπου δέσποζε προηγούμενα η δουλική εργασία επιταχύνει την παρακμή της. Σε ό,τι αφορά τη βιοτεχνία των πόλεων, η μεγάλη δουλική παραγωγή αντικαθίσταται τώρα από τη μικρή ελεύθερη ιδιωτική παραγωγή: δηλαδή, από τα μικρά εργαστήρια, όπως φαίνεται από τις πηγές (Λιβάνιος, XXVI - NJ XLIII, του έτους

21. Για παράδειγμα, *CTH.*, XV, 1, 16: «*ne aliquid novellum adgrediantur opus veterum inlustrum fabricarum reparatione neglecta*».

22. C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique Byzantine and Turkish city*, Καίμπριτζ, 1979.

535, *Περὶ ἐργαστηρίων Κωνσταντινουπόλεως*). Τώρα, τη μεγάλη βιοτεχνία ή βιομηχανία ασκεί αποκλειστικά το κράτος, που δείχνει ότι αναλαμβάνει στο εξής και όλα τα δημόσια κτίσματα²³. Τα παραδείγματα πλούσιων ιδιωτών, που είναι ιδιοκτήτες βιοτεχνιών (όπως, για παράδειγμα, μια μεγάλη ιδιωτική βιοτεχνία όπλων που αναφέρεται από τον Λιβάνιο), είναι ελάχιστα, αν όχι μηδαμινά, ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα και τείνουν να εξαφανιστούν τελείως.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο (397-404), ο βιοτέχνης είναι πάμπτωχος²⁴. Το κοινωνικό καθεστώς του βιοτέχνη πλησιάζει αυτό των δούλων, οι οποίοι συνεχίζουν μεν να υπάρχουν, αλλά τώρα συμπλέκονται όλο και περισσότερο με ξένους ακτήμονες που έρχονται συνεχώς από τις μικρές στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις, ζητώντας δουλειά, κύρια από το κράτος και από την Εκκλησία. Συνεπώς, αλλάζει και η σύνθεση του κοινού της αγοράς στις πόλεις. Τώρα, διοικητικοί, στρατιωτικοί και κληρικοί παράγοντες αντικαθιστούν τους μικρούς και τους μεσαίους δουλοκτήτες της Αρχαιότητας, οι οποίοι, προηγουμένως, κυριαρχούσαν στη ζωή της πόλης. Τώρα, ήδη, η Εκκλησία έχει μεγάλο ρόλο στις κάθε είδους συναλλαγές, ρόλο που παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις²⁵. Η αλλαγή της σύνθεσης του κοινού της αγοράς, δηλαδή η αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού της πόλης, εντείνει την ταξική διαφοροποίηση ανάμεσα σε πλούσιους και σε φτωχούς, καθώς οι βιοτέχνες είναι φτωχοί. Ως τώρα, λοιπόν, το συμπέρασμα είναι ότι η παρακμή της δουλοκτησίας και της δουλικής εργασίας εξαφάνισε όχι τους πολύ πλούσιους (αυτοί απλά άλλαξαν), αλλά το ως τότε σταθερό μεσαίο στρώμα των αρχαίων δουλοκτητών. Ανάλογα, λοιπόν, διαμορφώνεται και η ζήτηση στην αγορά.

Συνεπώς, πρόκειται για μια εποχή τομής και αλλαγής, με τελείως απατηλή όψη, αλλά που δείχνει σε πόσο μεγάλη έκταση έχει αλλάξει και η αρχαία πραγματικότητα και η γενική οικονομική ισορροπία της. Ο Ιουλιανός ο Παραβάτης (361-363) δοκίμασε να μοιράσει γαίες στους βουλευτές των πόλεων κατά το αρχαίο σύστημα²⁶, αλλά αυτό ήταν πλέον αδύνατο στην πράξη, χωρίς δουλικά εργατικά χέρια

23. *CJ*, IV, 61, 10.

24. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος (*Όμιλία* 20, *PG*, 61, 168) μέμφεται αυτούς που μεταχειρίζονται τους βιοτέχνες σαν δούλους, παρόλο που οι βιοτέχνες είναι ελεύθεροι τυπικά και σύμφωνα με τους νόμους.

25. A. Hohlweg, «Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz», *JÖB* 20 (1971), σελ. 51-62.

26. *CTh.*, XII, 1, 5055 (13 Μαρτίου 362).

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

στις νέες γαίες. Τη ζωή της υπαίθρου κρατούσαν πια σταθερά στα χέρια τους οι πολύ μεγάλοι γαιοκτήμονες με το *patrocinium* πάνω στους κολόνους και καμιά επιστροφή στο παρελθόν δεν ήταν πια δυνατή. Βαθμιαία, η νέα μεγάλη φτωχή μάζα του πληθυσμού όσων πόλεων δεν παρακμάζουν ακόμα γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, τους κρατικούς υπαλλήλους, τους εκκλησιαστικούς παράγοντες και τους ιδιώτες. Πρόκειται για την όλο και μεγαλύτερη ζήτηση των πλούσιων ιδιωτών, της κρατικής διοίκησης και του κλήρου που θα ενσωματώσει στις ανάγκες της ολόκληρη την εμποροβιοτεχνική δραστηριότητα, αφήνοντας τον υπόλοιπο φτωχό πληθυσμό τελείως στην τύχη του, καθώς όλο και μεγαλύτερα τμήματα αυτής της τριεσπόμενης υπαλληλίας τείνουν να μεταβληθούν σε γαιοκτήμονες. Βαθμιαία, όλο το εμπόριο και η βιοτεχνία προσανατολίζονται προς τις ανάγκες αυτών των κοινωνικών ομάδων. Ενώ λοιπόν οι μεσαιείς και οι μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας δείχνουν να ακμάζουν από την παρακμή και την πτώση των μικρών πόλεων, ουσιαστικά πρόκειται για την αρχή της κυριαρχίας της υπαίθρου πάνω στην πόλη που προοδευτικά θα εξαφανίσει αυτή την απατηλή εικόνα της ακμής.

Με την πτώση των μικρών πόλεων, είναι ευνόητο ότι οι αποστάσεις ανάμεσα στις εναπομένουσες μεγάλες πόλεις μεγαλώνουν και η ύπαιθρος ενδοχώρα αρχίζει να απομονώνεται²⁷. Η διακοπή ή η επιμήκυνση των επικοινωνιών οδηγεί τις μεσαιείς και τις μεγάλες πόλεις σε οικονομική εξάρτηση από την άμεση, δηλαδή από την τοπική ενδοχώρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι πόλεις να χάσουν τον αρχαίο κοσμοπολιτισμό τους²⁸, που είχε τη βάση του στην αντίληψη ότι σχεδόν παντού στον ελληνορωμαϊκό κόσμο η ζωή ήταν περίπου ίδια, επειδή ο πολιτισμός ήταν ο ίδιος. Τώρα, πόλη και αγροτοποιημένα προάστειά της είναι ένα ενιαίο σύμπλεγμα, και από εκεί και πέρα, υπάρχει μια *terra incognita*, όπου υπάρχουν μόνο κτήματα και ερημιά. Από εκεί, όπως και από τις ήδη ερειπωμένες μικρές πόλεις, έρχονται όλο και περισσότεροι ταλαίπωροι ακτήμονες για να βρουν κάποια εργατική δουλειά στο κράτος και στην Εκκλησία. Η ανάμειξη αυτού του πλήθους με τους δούλους, ο αριθμός των οποίων παραμένει ακόμα ση-

27. Όπως αναφέρει ο Προκόπιος (Άνέκδοτα, 30, 10-11, έκδ. Haury-Wirth, σελ. 182), η απόσταση ανάμεσα στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη και στην Αίγυπτο έχει μεγαλώσει πολύ τον 6ο αιώνα.

28. M. Ja. Sjuzumov, «Ekonomika prigorodov vizantijskich krupnych gorodov», Viz. Vrem. 11 (1956), σελ. 55-81.

μαντικός (τώρα, εργάζονται στον μισοπαραγωγικό τομέα, στις ταβέρνες, στους φούρνους, αλλά και ως υπηρετικό προσωπικό, ιδιαίτερα στην Εκκλησία που σχεδόν κληρονομεί τους δούλους της τοπικής αυτοδιοίκησης), φέρνει την προσέγγιση του καθεστώτος, μαζί και των συμφερόντων, αυτών των δύο μεγάλων κοινωνικών ομάδων: των δούλων και των ακτημόνων. Τον 6ο αιώνα, πια, με την ολοκληρωτική εξαφάνιση της παραγωγικής σημασίας της δουλοκτησίας, είναι σαν να εξαφανίζονται τα όρια ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη. Από την πλευρά του, το κράτος δεν καταργεί ποτέ τη δουλοκτησία με νόμο, τοποθετώντας τους δούλους πάντα στο κατώτατο σημείο της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ, τις περισσότερες φορές οι φτωχοί ελεύθεροι ζουν — όπως λέει ο Λιβάνιος ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα — «ταλαιπωρότερον τῶν παρ' ἡμῖν οἰκετῶν»²⁹.

Η μεγάλη ανάμειξη δούλων και φτωχών ελευθέρων, που φάχνουν για δουλειά στις πόλεις, αποσυνθέτει εντελώς το αρχαίο *lumpen* προλεταριάτο που ζούσε από τις δημοτικές αγαθοεργίες (με ἄρτον και θεάματα). Ενώ οι δημοτικές αγαθοεργίες προς τους φτωχούς πολίτες καταρρέουν, εξαιτίας της παρακμής του θεσμού των *curiales* τώρα εμφανίζεται η εντελώς διαφορετική αγαθοεργία της Εκκλησίας σε αρρώστους, σε γέροντες, σε χήρες, κλπ., και όχι σε πολίτες ικανούς για δουλειά. Έτσι, ένα συμπέρασμα που μπορεί να διατυπωθεί με σαφήνεια είναι ότι, αν με τη διάλυση των δούλων ως κοινωνικής ομάδας πέφτουν οι μικρές πόλεις, οι μεσαίες και οι μεγάλες πόλεις διατηρούνται στη ζωή όσον καιρό διατηρείται συμπαγής η μεγάλη μάζα δούλων και ελευθέρων ακτημόνων (*plebs*). Μόλις αρχίσει να διαλύεται και αυτή η μεγάλη και συμπαγής μάζα, θα αρχίσει η παρακμή και των μεσαίων και των μεγάλων πόλεων που είχαν ακμάσει εντελώς πρόσκαιρα, εξαιτίας και μόνο της παρακμής των μικρών πόλεων.

Οι καταστάσεις που προσεγγίζουν μεταξύ τους μεγάλες μάζες φτωχού ελεύθερου και μη ελεύθερου πληθυσμού, πέρα από το ότι είναι τελείως προσωρινές, συντελούν στο να μεγαλώσουν την απόσταση ανάμεσα σε πλούσιους και σε φτωχούς. Αυτό πάλι απαλύνει και συσκοτίζει τη μεγάλη κρίση της δουλοκτησίας, ακριβώς όπως η ανάπτυξη των πρωτοβυζαντινών μεσαίων και μεγάλων πόλεων συσκοτίζει και απαλύνει την κρίση και την παρακμή της αρχαίας πόλης γενικά. Όμως, η εξάρτηση του φτωχού αγροτικού πληθυσμού από το κράτος και από τους ιδιώτες προετοιμάζει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο την οριστική

29. Λιβάνιος, Λόγος 25, 37.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

κατάργηση της πόλης ως θεσμού, κάτι που θα συμβεί στους αιώνες που έρχονται. Με τις νέες σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους — σχέσεις που αντανακλούν τη θέση τους μέσα στην κοινωνία και όχι πια με την αρχαία γενική διάκριση ελεύθεροι-δούλοι — αρχίζει να δείχνει ξεπερασμένη και άχρηστη τώρα πια η αρχαία πολιτική και δημοκρατική ισότητα ανάμεσα σε ελεύθερους πολίτες.

Ενώ περιορίζεται το *Iumpen* προλεταριάτο μέσα στο πλήθος του ανώνυμου λαού δούλων και ελεύθερων, ξεχωρίζουν απ' αυτό κάπως οι μικροί βιοτέχνες και οι πολλοί εργάτες. Σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό ιστορικό Ευάγγριο τον Επιφανέα (τέλη του βου αιώνα), οι τεχνίτες ανήκουν στις χαμηλές τάξεις («εἶ τι δημῶδες ἦν και τὰς τέχνας τῆ πόλει συνεπλήρου») ³⁰, ενώ, σύμφωνα με τον Προκόπιο τον Καισαρέα, μέσα στη μεγάλη φτωχή μάζα του πληθυσμού, διακρίνονται οι «βάνουσι», «τεχνῖται» που αποτελούν «τὸ πλείστον μέρος τοῦ δήμου» ³¹. Καθώς το κράτος αρχίζει να είναι υποχρεωμένο να φροντίζει ταυτόχρονα όλες τις πόλεις του τώρα που έπεσε η αρχαία δημοτική αυτοδιοίκηση, οι κρατικές δαπάνες για τις πόλεις όλο και λιγοστεύουν, καθώς δεν υπάρχουν χρήματα και οι φόροι όλο και μεγαλώνουν. Είναι άλλο πράγμα κάθε πόλη να διαθέτει τοπικούς πόρους για τις ανάγκες της και τελείως άλλο πράγμα το κράτος να διαθέτει πόρους ταυτόχρονα για όλες τις πόλεις του. Όλο και μεγαλύτερα πλήθη εργατών και μικροβιοτεχνών περιμένουν μάταια πελάτες και εργοδότες. Καθώς περιμένουν χωρίς αποτέλεσμα, αρχίζει και η περιπλάνησή τους στην ύπαιθρο. Κάπως έτσι αρχίζει τη σταδιοδρομία του και ο πλανόδιος έμπορος του Μεσαίωνα.

Αυτή η σχεδόν γενική πτώχευση οδηγεί: α) προς το να αποκτήσει η Εκκλησία πολύ σημαίνουσα θέση μέσα στην κοινωνία, καθώς το κράτος της εγκαταλείπει όλο και μεγαλύτερες αρμοδιότητες· β) προς μεγάλους κοινωνικούς αγώνες, ιδιαίτερα στις πολύ μεγάλες πόλεις, τον 6ο αιώνα, με αποκορύφωμα την περιβόητη Στάση του Νίκα το 532. Το επιστημονικό συμπέρασμα είναι ότι γίνεται όλο και περισσότερο φανερό στη μεγάλη μάζα του φτωχού πληθυσμού ότι, προσδευτικά, κλείνονται οι δυνατότητες επιβίωσής τους από την εργασία μέσα στις πόλεις. Τώρα, οι πληθυσμοί των πόλεων αρχίζουν να υποσιτίζονται, να εργάζονται λίγο και εποχιακά, και έτσι, αρχίζουν να τους

30. Ευάγγριος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, ΣΤ', 7, έκδ. Bidez-Parmentier, σελ. 226, για το δεύτερο μισό του βου αιώνα.

31. Προκόπιος, *Πολ.*, Ε', 25, 11, έκδ. Haury-Wirth, II, 125.

μαστίζουν και οι μαζικές επιδημίες, όπως, για παράδειγμα, ο περίφημος λοιμός του 542, τον οποίο ο Προκόπιος περιγράφει ψυχρά και δραματικά, κατά το υπόδειγμα του Θουκυδίδη³². Ο συνολικός πληθυσμός αραιώνει, μειώνεται, μαραίνεται.

Και τώρα, ποια είναι η άρχουσα τάξη μέσα στις πόλεις; Η *Νεαρά* του Ιουστινιανού αρ. 128 μνημονεύει μια συνάθροιση κορυφής που αποτελείται από τον επίσκοπο, τους «πρωτεύοντες» και τους «κτήτορες»³³. δηλαδή, έναν μεταβατικό θεσμό που αποτελείται από πλούσιους και που δείχνει να αντικαθιστά τώρα την αρχαία βουλή (*curia*). Έτσι, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, και με φυσικό τρόπο, διαλύεται ένας από τους πιο σημαντικούς θεσμούς της Αρχαιότητας, η τοπική αυτοδιοίκηση των πόλεων που χρωστούσε την ακμή και τη δόξα της στη δουλοκτησία. Η ίδια κοινωνική κορυφή εμφανίζεται και σε επιγραφές πόλεων από τη Μικρά Ασία³⁴: επίσκοποι, κλήρος, κτήτορες και οικήτορες. Οι πηγές λοιπόν συμφωνούν, γενικά.

Από τα μέσα του 5ου αιώνα, ήδη, σε ολόκληρη την αυτοκρατορία αρχίζει να παρατηρείται μια ομοιογένεια ανάμεσα στους ανώτατους υπαλλήλους (*honorati*), στους συγκλητικούς (*senatores*) και στους ιδιώτες μεγάλους ιδιοκτήτες. Αυτή η ομοιογένεια ή η ομοιομορφία έγκειται στο ότι όλοι τους έχουν την τάση να μεταβληθούν σε μεγάλους γαιοκτήμονες³⁵. Τώρα, δημιουργείται μια νέα διοικητική αριστοκρατία γαιοκτημόνων, όχι πια δουλοκτητών, γνωστή ως πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία, στην οποία είναι ενσωματωμένος και ο ανώτερος κλήρος των επισκόπων³⁶. Οι επιδιώξεις αυτής της τάξης, που κυριαρχεί μέσα στις πόλεις, δεν βρίσκονται στη δόξα των πόλεων, όπως φρόντιζαν παλιά οι τοπικοί *curiales*. Αυτή η τάξη είναι φυσικό να βλέπει τις πόλεις με ουδέτερο μάτι, ως κάτι το εντελώς προσωρινό, όπως και είναι. Δεν έχει σημασία το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι οι ίδιοι, παλιά ως *curiales*, τώρα ως *potentes* ή επίσκοποι. Ξέρουμε μερικά παραδείγματα ορισμένων πλούσιων παλιών *curiales*, οι οποίοι, εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής άνεσής τους,

32. Προκόπιος, *Πολ.*, Β', 22-23, έκδ. Haury-Wirth, I, 249-259.

33. *NJ*, CXXVIII, έτος 545, κεφ. 16: «ἀλλὰ τὸν ἐκάστης πόλεως δσιώτατον ἐπίσκοπον καὶ τοὺς πρωτεύοντας τῆς πόλεως, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς αὐτῆς κτήτορας».

34. *Monumenta Asiae Minoris antiqua*, 3, 1946, 167.

35. P. Arsac, «La dignité sénatoriale au Bas-Empire», *RHDFE* 2 (1969), σελ. 198-243.

36. A.H.M. Jones, *LRE*, σελ. 370.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

μεταπήδησαν από τη σε παρακμή άρχουσα τάξη (*curiales*) στην ανερχόμενη άρχουσα τάξη (*ἐπίσκοποι*), όπως ο Συνέσιος ο Κυρηναίος. Σε ό,τι αφορά το μέγεθος της περιουσίας τους, οι επίσκοποι τείνουν να εξομοιωθούν τώρα με τους πλούσιους συγκλητικούς, όπως υπογράμμισε ο Α.Η.Μ. Jones.

Η στενή σύνδεση αυτής της νέας άρχουσας τάξης με την κεντρική διοίκηση δεν της αφήνει περιθώρια για μέριμνα για τα συμφέροντα της επαρχιακής πόλης. Λίγο μετά τον Ιουστινιανό, μια *Νεαρά* του Ιουστίνου Β' (565-578) για την επαρχία της Βυζακηνής στη βόρεια Αφρική θα τοποθετήσει τον επίσκοπο πρώτο στην απαρίθμηση των διοικητικών αρχών της επαρχίας³⁷. Επειδή οι ανώτεροι υπάλληλοι και οι συγκλητικοί της επαρχίας αποβλέπουν όχι στις επαρχιακές πόλεις, αλλά στην κεντρική διοίκηση, η εξουσία των πλούσιων ιδιωτών και του επισκόπου ενισχύεται στην επαρχία. Έτσι, από τον 6ο αιώνα και εξής, ο όρος *κτῆτωρ* αρχίζει να μην έχει πια σχέση με την πόλη, αλλά με την ύπαιθρο, όπου βρίσκονται τα μεγάλα κτήματά του, ανεξάρτητα από το πού μένει ο ίδιος.

Έτσι, πια, περιορίζονται αφόρητα τα έξοδα για τα δημόσια κτίσματα. Χτίζονται μόνο εκκλησίες, επισκοπικά μέγαρα και οι επίσκοποι επισκευάζουν κάπως τα παλιά υδραγωγεία και τις γέφυρες. Η Εκκλησία αναλαμβάνει μόνη της τα θέματα της παιδείας, αφού με την πτώση της ειδωλολατρίας δεν χτίζονται πια θέατρα, ενώ τα παλιά βρίσκονται υπό απαγόρευση. Όλες οι αρχαίες τραγωδίες και οι κωμωδίες μιλούσαν για τους αρχαίους θεούς. Παλαιότερες και γυμνάσια εγκαταλείπονται με τη σειρά τους, αφού η χριστιανική αιδώς βδελύσσεται το γυμνό σώμα. Το ίδιο ισχύει και για τα δημόσια λουτρά και τις θέρμες. Την ώρα που η Εκκλησία οικοδομεί, σχεδόν όλα τα υπόλοιπα κτίρια πέφτουν και δεν επισκευάζονται μετά από σεισμούς, κλπ., αφού τώρα πια δεν υπάρχουν οι οικονομικές προϋποθέσεις. Παρατηρείται γενική έκπτωση των αστικών λειτουργιών της πόλης και τώρα πια αυτή η πτώση δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη, όπως παλιότερα η παρακμή και η πτώση των μικρών πόλεων που είχε ευνοήσει ως ένα βαθμό τις μεγαλύτερες.

Τώρα, στέκουν όρθιες μόνο οι λίγες πολύ μεγάλες πόλεις (η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Θεσσαλονίκη, η Νί-

37. Ιουστίνος Α', *Νεαρά* IV: *Jus Graecoromanum*, I, 6, και *Νεαρά* V (JGR, I, 7-8): «Περὶ τοῦ προῖκα τοῦς τῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντας γίνεσθαι ἐκ δεήσεως τῶν τε θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ κτητόρων καὶ οἰκητόρων τῶν ἐπαρχιῶν.»

καια). Επειδή οι αποστάσεις μεταξύ τους έχουν γίνει πια πολύ μεγάλες, το εμπόριο μεταξύ τους εξασφαλίζεται κύρια από τη θάλασσα. Ο Προκόπιος, ο υμνητής των κτισμάτων του Ιουστινιανού, θα δώσει ιδιαίτερη σημασία στα λιμάνια³⁸. Όμως, από την άλλη πλευρά, είναι υποχρεωμένος να αποδώσει την πικρή πραγματικότητα: από τις περίπου εκατόν πενήντα πόλεις που έχτισε ή ανοικοδόμησε ο Ιουστινιανός, τα έργα ήταν στρατιωτικού, εκκλησιαστικού και ανεφοδιαστικού χαρακτήρα: δηλαδή, τείχη, εκκλησίες, υδραγωγεία και αποθήκες³⁹, αλλά ούτε ένα έργο παραγωγικού χαρακτήρα. Επίσης, παντού, οι σύγχρονες ανασκαφές έδειξαν ότι τα τείχη του Ιουστινιανού κάλυπταν την έκταση της παλιάς πόλης κατά το ένα τρίτο κατά μέσον όρο, όπως ομολογεί και ο ίδιος ο Προκόπιος στο πασίγνωστο παράδειγμα ανοικοδόμησης της Καισάρειας της Καππαδοκίας από τον Ιουστινιανό, που στην πραγματικότητα ήταν περιστολή, δηλαδή σμίκρυνση της πόλης⁴⁰. Δεν πρόκειται, λοιπόν, παρά για την οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης, τη σύμπτυξη της πόλης στο χώρο και σε τελική ανάλυση τη μετατροπή της σε κάστρο. Τα παραδείγματα είναι πολλά και ποικίλλουν στις λεπτομέρειες, αλλά η τάση είναι γενική.

Ίσως ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, ίσως λίγο αργότερα, η Εκκλησία αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι σε περίπτωση γενικής κρίσης (που σοβεί, ήδη), θα μπορέσει να επιζήσει χωρίς τον προστάτη της, το ρωμαϊκό κράτος. Αυτό θα συμβεί σε λιγότερο από εκατό χρόνια: με την αραβική κατάκτηση (η Αντιόχεια το 639 και η Αλεξάνδρεια το 642), στην Αντιόχεια και στην Αλεξάνδρεια θα διατηρηθεί το πατριαρχείο, ενώ ο ελληνισμός θα δύσει σε περιοχές όπου είχε κατορθώσει να διατηρηθεί σχεδόν επί χίλια χρόνια. Ιδιαίτερα, η κάποτε μεγάλη και ένδοξη Αντιόχεια του Ιουλιανού και του Λιβάνιου, όταν περιέρχεται στα χέρια των Αράβων (το 639), δεν θα είναι τίποτα περισσότερο από ένα παραμεθόριο φρούριο, μετά από διαδοχικές καταστροφές⁴¹. Μετά από κάθε φυσική καταστροφή ή ακόμα εχθρική λεηλασία, ανοικοδομούνται όλο και λιγότερα κτίρια και σε μικρότερες διαστάσεις, καθώς τώρα πια δεν υπάρχουν οι παλιότερες οικονομικές προϋποθέσεις.

38. M. Ja. Sjuzumov, «Rol gorodov-emporiev v istorii Vizantii», *Viz. Vrem.* 8 (1956), σελ. 26-41.

39. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο, 1969, σελ. 45-60.

40. Προκόπιος, *Κτίσμ.*, Ε', 4, 7-14, έκδ. Haury-Wirth, σελ. 157-158.

41. G. Downey, *Ancient Antioch*, Πρίνστον, 1963, σελ. 6.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

Τόσο η Αντιόχεια όσο και η Αλεξάνδρεια ήταν εστίες μεγάλων λαϊκών ταραχών κατά τους 5ο και 6ο αιώνες, εξαιτίας της μεγάλης συρροής εξαθλιωμένου πληθυσμού, ταραχών που κατέληγαν σε οξύτατους κοινωνικούς αγώνες παίρνοντας συνήθως τη μορφή των αιρέσεων. Οι συνθήκες διαβίωσης στις μεγαλουπόλεις χειροτέρευαν πολύ γρηγορότερα από τα όποια μέτρα — συνήθως αστυνομικά — έπαιρνε το κράτος. Η Θεσσαλονίκη θα διατηρήσει τη σημασία της στα Βαλκάνια ως κέντρο, όπου θα συρρέουν βαθμιαία οι πρόσφυγες (ἀπόφυγοι) από όλες τις επαρχίες που πλήττονται από τις σλαβικές εισβολές και επιδρομές. Στην Κωνσταντινούπολη, αν τα πράγματα εμφανίζονται πιο ελπιδοφόρα, επειδή πρόκειται για την πρωτεύουσα, ο κόσμος που ολόένα συρρέει εκεί δεν έχει χρήματα για να στεγαστεί, ενώ οι πλούσιοι χτίζουν ανάκτορα «εις ὕβριν καὶ τρυφήν, ὄρον οὐκ ἔχουσαν», λέει ο Προκόπιος⁴². Τον Ιανουάριο του 532, στη γνωστή Στάση του Νίκα, θα σφαγούν 35.000 άνθρωποι σε έναν ιππόδρομο 50.000 θέσεων και θα επικρατήσει γενικός τρόμος. Ήδη, από τα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού, θα σταματήσουν τελείως οι νέες οικοδομές — φαινόμενο που είναι γενικό σε ολόκληρη την αυτοκρατορία — και η κοινωνική ζωή κάμπτεται. Τον 7ο αιώνα, σταματούν τελείως και οι επισκευές, πέρα από ορισμένα τείχη (Σμύρνη, Άγκυρα). Το 626, στην ασφυκτική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβαροσλάβους, καταστρέφεται το μεγάλο υδραγωγείο του Ουάλεντος, το οποίο δεν θα επισκευαστεί παρά εκατόν σαράντα χρόνια αργότερα, επί Κωνσταντίνου Ε' ⁴³. Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας, αν φτωχαίνει πολλαπλασιαζόμενος από την αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού ως τα τέλη ίσως του 6ου, μειώνεται αισθητά τον 7ο αιώνα⁴⁴, για να αρχίσει να ανακάμπτει κάπως μόλις κατά τις αρχές του 9ου αιώνα.

Ως τα μέσα του 7ου αιώνα σταματάει οριστικά η αρχαία πολιτιστική παράδοση της χερσονήσου του Αίμου. Διακόπτεται επίσης και η ως τότε σχετικά ομαλή επικοινωνία με τη Δύση, καθώς οι Σλάβοι αποκλείουν τα Βαλκάνια και οι Άραβες τη Μεσόγειο. Το Βυζάντιο υποχωρεί και ναυτικά, χάνονται οι ανατολικές επαρχίες μαζί με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια που έχουν πια απομονωθεί τελείως, οι

42. Προκόπιος, *Κτίσμ.*, Δ', 9, 4-5, σελ. 137.

43. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 440, έκδ. de Boor· Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 75, έκδ. de Boor.

44. D. Jacoby, «La population de Constantinople à l'époque byzantine», *Byzantion* 31 (1961), σελ. 107-110.

δρόμοι εγκαταλείπονται παντελώς, πέρα από τις καθαρά στρατιωτικές επιχειρήσεις. Έτσι, ορισμένοι βυζαντινοί οχυρωμένοι οικισμοί, όπως η Μονεμβασία στην Πελοπόννησο και το Αμόριον της Φρυγίας, που θα θεωρηθούν τυπικές βυζαντινές πόλεις επειδή χτίστηκαν στη βυζαντινή και όχι στην αρχαία εποχή, είναι προϊόντα αμιγώς πολεμικών καιρών και αναγκών.

Τώρα, στις πηγές, δεσπόζει ο όρος *χώρα* (ύπαιθρος) ή *χωραι* (αγροτοποιημένες επαρχίες), όπου δεσπόζουν τα *κάστρα*. Κάθε πρωί, οι πύλες του κάστρου ανοίγουν και «*ο λαός εξέρχεται εις τὸν κάματον*»⁴⁵. Η πτώση των πόλεων είναι πιο αισθητή, εκεί, όπου η πυκνότητα των πόλεων ήταν πιο μεγάλη· δηλαδή, στη δυτική Μικρά Ασία. Η περιβόητη Έφεσος, οι Σάρδεις, η Πριήνη, η Μίλητος, η Λαοδικεία, η Άγκυρα, η Ιεράπολις, κλπ., μικραίνουν αόρητα σε έκταση, οχυρώνουν τα πιο δυσπρόσιτα μέρη τους με αρχαία ερείπια και επιζούν όπως όπως, όταν δεν σβήνουν τελείως, όπως στις Σάρδεις, όπου οι βοσκοί περιφέρονται ανάμεσα στα αρχαία γιγάντια ερείπια. Στην Άγκυρα, ο οχυρωμένος χώρος είναι μόλις 350×150 τετραγωνικά μέτρα⁴⁶, αλλού ακόμα μικρότερος. Στην περιφέρημη Πέργαμο, ανάμεσα στα υλικά της οχύρωσης της ακρόπολης, από τους γερμανούς ανασκαφείς βρέθηκαν πολλά μέλη του βωμού του Δία της Περγάμου, ενός από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου που χάνεται οριστικά. Όταν η ακρόπολη δεν μπορεί να οχυρωθεί αποτελεσματικά, τότε πολλές φορές οι κάτοικοι μετακομίζουν σε κάποιον γειτονικό λόφο που παρέχει περισσότερη ασφάλεια. Τέλος, αρκετές πόλεις εγκαταλείπονται τελείως από τους κατοίκους τους. Οι ελάχιστες πόλεις, που επιβιώνουν δύσκολα (η Θεσσαλονίκη, η Νίκαια, η Τραπεζούντα, η Σμύρνη, η Αττάλεια, η Άμαστρις)⁴⁷, απλά είναι εξαιρέσεις στον κανόνα.

Όπως σε όλες τις κοινωνίες, στις οποίες οι παραγωγικές δυνάμεις είναι ανεπαρκώς αναπτυγμένες, έτσι και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 90% περίπου των κρατικών εσόδων προερχόταν από τον αγροτικό τομέα⁴⁸, ενώ στις πόλεις υπήρχαν ειδικεύσεις και ειδικότητες για διάφορες κατηγορίες μεταποίησης προϊόντων. Με την πτώση των πόλεων σταματάει τελείως η βιοτεχνική παραγωγή. Η αγροτική παρα-

45. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ό.π., 394, 7-8.

46. C. Foss, «Late Antique and Byzantine Ankara», *DOP* 31 (1977), σελ. 27-87.

47. W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Βερολίνο, 1989.

48. A.H.M. Jones, *LRE*, σελ. 841-844.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

γωγής της υπαίθρου δεν περιλάμβανε ποτέ εξεζητημένα είδη, μεταλλικά αντικείμενα, σύνθετα εργαλεία, υφάσματα ποιότητας και είδη πολυτελείας. Επίσης, από τον 7ο αιώνα που κλείνει και το τελευταίο νομισματοκοπείο της επαρχίας (Κύζικος), εκτός από εκείνο των Συρακουσών, η υπαίθρος γενικά αυτοεξυπηρετείται με πολύ κόπο και δεν έχει πόλεις για να στηριχτεί, παρά μόνο την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, την κατεχοχόν Πόλη, τη μοναδική, που σχεδόν στέκει αντιμετώπιη με την υπόλοιπη αγροτοποιημένη αυτοκρατορία της. Η όποια ελάχιστη βιοτεχνική παραγωγή στα διάφορα κάστρα πρέπει να εξυπηρετούσε κύρια το στρατό και τον κλήρο, ενώ οι τοπικοί κρατικοί λειτουργοί πρέπει να εξυπηρετούσαν τις περισσότερο σύνθετες και εκλεπτυσμένες ανάγκες τους από την πρωτεύουσα.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η βυζαντινή κεντρική διοίκηση καταφέρνει να επιβιώσει από την αρχαία στη μεσαιωνική εποχή, ανάμεσα στη σκοτεινή και τεράστια αγροτοποίηση της αυτοκρατορίας. Η όποια κεντρική διοίκηση που επιβιώνει στις συρρικνωμένες πόλεις τον 7ο και τον 8ο αιώνα ακολουθεί το δρόμο της επιβίωσης που επικρατεί στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, έστω και με μειωμένο πια πληθυσμό. Ολόκληρη η βυζαντινή κοινωνία βρίσκεται υπό συνεχή μεταβολή που διαρκεί αιώνες και όταν συμβαίνουν τέτοιες τεράστιες έκτασης κοινωνικές μεταβολές, τότε αρχίζει να αλλάζει ριζικά — μαζί με τον τρόπο ζωής — και ο τρόπος του σκέπτεσθαι ολόκληρης της κοινωνίας: δηλαδή, το ιδεολογικό εποικοδόμημά της σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης σκέψης.

Η παρακμή και η πτώση της δουλικής εργασίας έφερε την παρακμή των μεσαιών δουλοκτητών που αποτελούσαν το γνωστό στρώμα των βουλευτών των επαρχιακών πόλεων. Πρώτα, άρχισε να καταρρέει η δημοτική αυτοδιοίκηση και η μέριμνα στις μικρές πόλεις, ενώ οι μεγάλοι γαιοκτήμονες-δουλοκτήτες μεταβάλλονταν σε μεγάλους γαιοκτήμονες εκμεταλλευτές της ελεύθερης εργασίας στην υπαίθρο, όπου η προστασία τους κατάπινε πάμπολλα χωριά. Και βαθμιαία, σ' αυτούς τους μεγάλους γαιοκτήμονες, συγχωνεύτηκαν οι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί και ο ανώτερος κλήρος, και έτσι, σχηματίστηκε η λεγόμενη πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία ή πρωτοβυζαντινή άρχουσα τάξη. Η βαθμιαία εξαθλίωση των απλών πολιτών στις πόλεις και η κοινωνική προσέγγισή τους με τους εναπομένοντες δούλους έφερε και την εξαθλίωση των μεγαλύτερων πόλεων που έχασαν όχι μόνο τους αρχαίους θεσμούς και τον κοσμοπολιτισμό τους, αλλά άρχισαν να ζουν πρωτόγονα, όπως η υπαίθρος. Αυτή η μεγάλης κλίμακας αγροτοποίηση — με κυρίαρχη πια την ελεύθερη εργασία, η οποία, όμως, τώ-

ρα, είναι αφόρητα σκληρή και δύσκολη — οδήγησε στο στενό δέσιμο των ανθρώπων με τα τοπικά συμφέροντα, στη μεσαιωνική εγκαρτέριση και άγνοια για τα μεγάλα ζητήματα που ξεπερνούσαν τον χαμηλό πνευματικό ορίζοντα της εποχής⁴⁹. Η τάση για την απλή επιβίωση, τη στοιχειώδη υλική αυτάρχεια, σχεδόν εξαφάνισε τις πνευματικές και τις αισθητικές ενασχολήσεις της εποχής που περιορίστηκαν στη θρησκεία οι πρώτες και στο χτίσιμο εκκλησιών οι δεύτερες. Το μείζον κοινωνικό πρόβλημα λοιπόν που τίθεται με οξύτητα στο Βυζάντιο από τον 7ο αιώνα και εξής εντοπίζεται στον επικείμενο και αναπόφευκτο ανταγωνισμό ανάμεσα σ' αυτή την τεράστια αγροτοποιημένη βάση της κοινωνίας και σ' αυτή την πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία, που σχηματίστηκε από την παρακμή της δουλοκτησίας, την πτώση των πόλεων και την είσοδο του ανώτερου κλήρου στην αρχαιοπρεπή άρχουσα τάξη⁵⁰, και που, τελικά, τον 7ο αιώνα, συγκεντρώνεται στην Κωνσταντινούπολη και γύρω απ' αυτήν⁵¹. Οι ασταμάτητοι αμυντικοί πόλεμοι των 7ου και 8ου αιώνων, που θα αναδείξουν την τεράστια αγροτοποιημένη βάση της κοινωνίας σε στρατό αντάξιο των περιστάσεων, θα αποτελέσουν την ευνοϊκή συγκυρία για την έναρξη νέων κοινωνικών αγώνων που θα έχουν ως αφετηρία τους την ύπαιθρο· δηλαδή, θα είναι πια τελείως μεσαιωνικοί σε όλη την έκτασή τους. Και ασφαλώς, γι' αυτούς τους λόγους, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το τέλος της Αρχαιότητας γίνεται τελείως ορατό στο Βυζάντιο μόλις στις αρχές του 8ου αιώνα.

49. Βλ. W. Müller-Wiener, «Von der Polis zum Kastron: Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter», *Gymnasium* 93 (1986), σελ. 435-475.

50. P.A. Yannopoulos, *La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Λοβιόδανον, 1975.

51. Τ.Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα, 1985.

Βασιλική Ν. Βλυσίδου
Κύρια ερευνήτρια, IBE/EIE, Αθήνα

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία
(9ος-10ος αι.)

Το έτος 803, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' (802-811) «*άφορμης δραξάμενος πάντας τῶν θεμάτων τοὺς ἄρχοντας καὶ κτήτορας ἡχμαλώτευσεν*»¹. Στις ιστορικές πηγές, συμβαίνει συχνά μεγάλες μεταβολές και εξίσου μεγάλες απειλές να καταγράφονται επιγραμματικά. Το μεσαιωνικό Βυζάντιο των 9ου και 10ου αιώνων δεν θύμιζε τίποτα από το πρώιμο Βυζάντιο των 4ου, 5ου και 6ου αιώνων. Τότε, κυρίαρχη ήταν η παραδοσιακή ρωμαιογενής συγκλητική αριστοκρατία, με αρχαιοπρεπείς καταβολές από την ελληνική φιλοσοφία και την ειδωλολατρία, μια αριστοκρατία που καταγόταν από τις αρχαίες πόλεις. Το παρελθόν δεν μπορούσε να αναβιώσει: οι αρχαίες πόλεις έπεφταν και μαζί τους συμπαρέσυραν τη μέχρι τότε δεσπόζουσα συγκλητική αριστοκρατία². Η πτώση των πόλων μετέβαλε την εικόνα ολόκληρης της αυτοκρατορίας, η οποία, τώρα, αποτελείται από «*τὴν βασιλίδα πόλιν*» και τα θέματα³. Έναντι της Κωνσταντινούπολης, αναδεικνυόταν μια απέραντη ύπαιθρος, τη μονοτονία της οποίας διέκοπταν φρούρια και κάστρα. Η ατμόσφαιρα γινόταν απειλητικά στρατιωτική. Ακριβώς, αυτή η ατμόσφαιρα επικράτησε τους 7ο και 8ο αιώνες, τους λεγόμενους «*σκοτεινούς αιώνες*», οι οποίοι δεν ήταν παρά η προοδευτική κατάκτηση της εξουσίας από τον επαρχιακό στρατό των θεμάτων⁴. Στο τελευταίο τέταρτο πια του 8ου αιώνα, η στρατιωτική ηγεσία εί-

1. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, Λιψία, 1883 (ανατύπωση, Νέα Υόρκη, 1980), σελ. 480, 1-3.

2. Βλ. πιο πάνω, Τ.Κ. Λουγγής, «Η βυζαντινή κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα», σελ. 89-106.

3. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ό.π., σελ. 494, 10-11.

4. Αναλυτικά, βλ. Τ.Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα, 1985, σελ. 50-63.

χε εγκαθιδρυθεί στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Από το στρατό των θεμάτων λοιπόν αναδείχτηκε κυρίως ο πυρήνας της βυζαντινής κυρίαρχης τάξης των 9ου και 10ου αιώνων, που θα ανιχνεύσουμε στη συνέχεια.

Αυτή η νέα αριστοκρατία, οι άρχοντες και οι κτήτορες των θεμάτων πολύ σύντομα έκαναν την παρουσία τους τόσο αισθητή, ώστε, το 803 — όπως αναφέρθηκε ήδη —, ο Νικηφόρος Α΄ τους συνέλαβε όλους. Τότε, πιθανόν, να μην ήταν πολλοί. Όμως, το γεγονός αποκαλύπτει με ενάργεια την πηγή άντλησης της δύναμης της νέας κυρίαρχης τάξης, που ήταν η κατοχή έγγειας ιδιοκτησίας στα θέματα, δηλαδή στην επαρχία, αλλά και την απειλή που η Κωνσταντινούπολη ένωθε να την περιβάλλει, καθώς η ηγεσία του στρατού ενσωματωνόταν στην άρχουσα τάξη με κίνδυνο να οικειοποιηθεί οριστικά ένα μέρος της κεντρικής εξουσίας.

Σύμμαχος της νέας άρχουσας τάξης υπήρξε μια επίσης νέα και πολύ αξιόλογη μερίδα του ανώτερου κλήρου, οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της οποίας διέθεταν πολλά σημαντικά προσόντα και ένα πρωτοφανές: ήταν γόνοι επιφανών οικογενειών, διέθεταν μεγάλη μόρφωση και ακόμα μεγαλύτερη περιουσία, και τέλος, αυτοί οι ανώτατοι κληρικοί προέρχονταν από την τάξη των λαϊκών, κάτι που δεν συνέβη σε καμιά άλλη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας σε τόσο μεγάλη κλίμακα. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των πατριαρχών Ταράσιου (784-806), Νικηφόρου Α΄ (806-815), Θεόδωτου Μελισσηνού Κασσιτερά (815-821), Ιωάννη Γραμματικού (837-843) και του Φώτιου (858-867 και 877-886). Από τη σύμπλευση αυτής της μερίδας του ανώτερου κλήρου και της στρατιωτικής ηγεσίας, ο αυτοκρατορικός θεσμός θα δεχτεί τις σοβαρότερες «αντιρρήσεις» και επιθέσεις⁵. Σε τελική ανάλυση, αυτοί ήταν εκείνοι, οι οποίοι, το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, κατόρθωσαν αυτό που αποτελούσε την επιδίωξη της παλαιάς συγκλητικής αριστοκρατίας, και την οποία πολύ εύστοχα διατύπωσε η ισχυρή εκκλησιαστική μορφή των «σκοτεινών αιώνων», ο Θεόδωρος Στουδίτης, που επιθυμούσε, μετά από έναν Ιουλιανό, παραβάτη, αλλά ισχυρό αυτοκράτορα, στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης να κάθεται ένας Ιοβιανός, ορθόδοξος, αλλά πολύ ανίσχυρος αυτοκράτορας⁶. Πιθανόν, αυτή την απειλή θέλησε να εξουδετερώσει ο συγκεντρωτικός αυτοκρά-

5. Βλ. Τ.Κ. Λουγγής, *Δοχίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, ό.π., σελ. 65-66 και 78-79.

6. Βλ. Επιστολή Θεόδωρου Στουδίτη, έκδ. G. Fatouros, CFHB, 31/1-2, Βερολίνο, 1991, αρ. 417, σελ. 584.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

τορας Νικηφόρος Α', συλλαμβάνοντας τους άρχοντες και τους κτήτορες των θεμάτων και διατάσσοντας «δουλικῶς χρᾶσθαι τοῖς ἐπίσκοποις καὶ κληρικοῖς» και «τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἱερά κοινουῖσθαι»⁷. Επιδίωκε να δείξει ότι ο αυτοκράτορας βρισκόταν υπεράνω του κανονικού δικαίου και ταυτόχρονα να υποτάξει την Εκκλησία στο κράτος⁸. Το μόνο που κατόρθωσε, ήταν να γίνει μισητός σε όσους επιχείρησε να πλήξει.

Όμως, όπως συμβαίνει συχνά στην ιστορία, μια ανερχόμενη κοινωνική τάξη διαθέτει τόσο δυναμισμό, ώστε όχι μόνο να πετύχει συμφιλίωση με τα λείψανα της άρχουσας τάξης του παρελθόντος, αλλά και να είναι άτρωτη από επιθέσεις εναντίον της. Γι' αυτό και τη χρονιά θανάτου του διώκτη της Νικηφόρου Α', το 811, παρουσίαζε αυτούς που συμπεριλάμβανε μέσα στις τάξεις της: «*άρχοντες παλαιούς*» και «*άρχοντες νέους*», που ενίσχυαν τους δεσμούς μεταξύ τους με τη σύναψη επιγαμιών⁹. Το γεγονός αποκαλύπτει τη σύμπλευση της νέας αριστοκρατίας με όσους από την παλαιά μπόρεσαν να ακολουθήσουν. Ήταν αδύνατον να ανακοπεί η ανοδική πορεία της μέσα στην κοινωνία και μ' αυτή την εξέλιξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένο το γεγονός ότι από τις αρχές του 9ου αιώνα πληθαίνουν στις πηγές οι βυζαντινοί αξιωματούχοι που φέρουν οικογενειακά επίθετα. Να αρχίσουμε ίσως από τους λιγότερο γνωστούς Μαρτινάκιους¹⁰ και Μωροχαρζάνιους¹¹, για να καταλήξουμε στους περιβόητους Σκληρούς¹², Βρυέννιους¹³, Αρ-

7. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ό.π., σελ. 489, 8-14· βλ. Τ.Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, ό.π., σελ. 66-67.

8. J.B. Bury, *A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (A.D. 802-867)*, Λονδίνο, 1912, σελ. 34, 38.

9. Χρονικό του 811, έκδ. I. Dujcev, «*La chronique byzantine de l'an 811*», *Travaux et mémoires* 1 (1965), σελ. 214.

10. Συνέχεια Θεοφάνη, έκδ. I. Bekker, CSHB, Βόννη, 1838, σελ. 121· Γενέσιος, *Βασιλείαι*, έκδ. A. Lesmüller-Werner - I. Thurn, CFHB, 14, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 1978, σελ. 49.

11. Συνέχεια Θεοφάνη, ό.π., σελ. 154: «*οὐδ' ἐξ ἀσῆμου τινὸς ἀλλὰ καὶ λίαν εὐγενεῶς καταγόμενος σειρᾶς, τῆς οὕτω τῶν Μοροχαρζαίμων λεγομένης*» Ψευδοσυμεών, έκδ. I. Bekker, CSHB, Βόννη, 1838, σελ. 649.

12. Χρονικό Μονεμβασίας, έκδ. P. Lemerle, «*La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*», *Revue des études byzantines* 21 (1963), σελ. 10· *Scriptor incertus*, έκδ. I. Bekker, CSHB, Βόννη, 1842, σελ. 336. Για τους Σκληρούς, βλ. W. Seibt, *Die Skleroi: Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Βιέννη, 1976.

13. Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, έκδ. Gy. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, CFHB, 1, Ουάσιγκτον, 1967, σελ. 232.

γυρούς¹⁴, Δούκες¹⁵, Μαλεΐνους¹⁶ και Φωκάδες¹⁷. Κοιτίδα των περισσότερων υπήρξε η Μικρά Ασία, η περιοχή που με μεγάλη γενναϊοδωρία προσέφερε στην Κωνσταντινούπολη τη δύναμη, αλλά και την αμφισβήτηση. Τη μεγάλη ισχύ και επιρροή τους όφειλαν στον πλούτο, στα αξιώματα και στην καταγωγή τους¹⁸. Η ορολογία, που χρησιμοποιήθηκε για να αποδοθεί η δεσπόζουσα κοινωνική θέση τους, είναι ιδιαίτερα πλούσια: σε αντίθεση με τους άσημους, τους ευτελείς ή τον «ἀγοραῖον ὄχλον»¹⁹, ήταν οι «περίβλεπτοι», οι «περιφανείς», οι «περίδοξοι», οι «εὐπατρίδες», οι «εὐγεγονότες», τα «εὐγενῆ καὶ καθαρά τῶν γενῶν», οι «εὐγενεῖς ἐκ προγόνων»²⁰. Την πεποίθησή τους

14. Ιω. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, CFHB, 5, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 1973, σελ. 189: «Λέων [...], ὃς καὶ τὸ τῶν Ἀργυρῶν ἐπίθετον ἐκληρώσατο πρῶτος». Για τους Αργυρούς, βλ. J.F. Vannier, *Familles byzantines: les Argyroi (IXe-XIIIe siècles)*, Παρίσι, 1975.

15. Συνέχεια Θεοφάνη, *ὁ.π.*, σελ. 165. Για τους Δούκες, βλ. D. Polemis, *The Doukai: a contribution to Byzantine prosopography*, Λονδίνο, 1968.

16. Συνέχεια Γεώργιου Μοναχού, ἐκδ. I. Bekker, CSHB, Βόννη, 1838, σελ. 833.

17. Συνέχεια Γεώργιου Μοναχού, ἐκδ. V.M. Istrin, Πετρούπολη, 1922 (ανάτυπωση, Μόναχο, 1972), σελ. 20. Για τους Φωκάδες, βλ. J.-Cl. Cheynet, «Les Phocas», στον τόμο G. Dagron - H. Mihăescu (ἐκδ.), *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι, 1986, σελ. 289-315.

18. Δηλαδή, ήταν «ἐπίσημοι τὸ γένος, βαθεῖς τὸν πλοῦτον, ἐπιφανεῖς τὸ ἀξίωμα». Βλ. Βίος Ευδοκίμου, ἐκδ. Chr. Loparev, «Zitije svjياتago Evdokima pravednago», *Pamjatniki Drevnej Pismennosti* 96 (Σόφια, 1893), σελ. 2-3.

19. Ενδεικτικά, βλ. Νεαρά Λέοντος ΣΤ', ἐκδ. P. Noailles - A. Dain, Παρίσι, 1944, αρ. 4, σελ. 23-25· Λέων Διάκονος, ἐκδ. C.B. Hase, CSHB, Βόννη, 1828, Β', 10, σελ. 31, και ΣΤ', 1, σελ. 95.

20. Ο πατριάρχης Φώτιος ήταν «οὐ τῶν ἀγεννῶν τε καὶ ἀνώνυμων, ἀλλὰ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα, καὶ περιφανῶν» βλ. Βίος Ἰγνατίου, *Patrologia Graeca*, τόμ. 105, στ. 509Α. Επίσης, ενδεικτικά, βλ. Επιστολή Θεόδωρου Στουδίτη, *ὁ.π.*, αρ. 522, σελ. 777-779· Βίος Αντωνίου Νέου, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συλλογὴ παλαιστινιακῆς καὶ συριακῆς ἀγιολογίας», *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 19 (Αγία Πετρούπολη, 1907), σελ. 200· Βίος Ἀθανασίας ἐξ Αἰγίνης, ἐκδ. Fr. Halkin, *Six inédits d'hagiologie byzantine*, Βρυξέλλες, 1987, σελ. 180-181· *De cerimoniis*, ἐκδ. I.I. Reiske, CSHB, Βόννη, 1829, σελ. 253 και 267· Συνέχεια Θεοφάνη, *ὁ.π.*, σελ. 458 και 471· Λέων Διάκονος, *ὁ.π.*, Ε', 5, σελ. 84. Αναλυτικά, βλ. R. Guiland, «La noblesse de race à Byzance», *Byzantinoslavica* 9 (1948), σελ. 307-314 (= του ίδιου, *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. I, Βερολίνο-Άμστερνταμ, 1967, σελ. 15-22)· P.A. Yannopoulos, *La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain, 1975, σελ. 11-33.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

για τον σημαίνοντα ρόλο, που ήταν προορισμένοι να διαδραματίσουν μέσα στην κοινωνία, εξέφρασαν από νωρίς με τη βαθιά περιφρόνησή τους προς οποιαδήποτε ενασχόληση με χειρωνακτική εργασία²¹.

Το εγχείρημα του Νικηφόρου Α΄ να πλήξει αυτούς τους ευγενείς επανέλαβαν και οι συγκεντρωτικοί αυτοκράτορες Λέων Ε΄ Αρμένιος (813-820) και Θεόφιλος (829-842). Και οι δύο στιγματίστηκαν από τους βυζαντινούς συγγραφείς για την εικονομαχική μήνη τους. Όμως, στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα, η εικονομαχία ήταν ένα «κίνημα επιγόνων»²², ήταν το πρόσχημα και όχι η αιτία των διώξεων που εξαπέλυσαν ο Λέων Ε΄ και ο Θεόφιλος. Αυτά που έχασαν οι εικονόφιλοι — αξιώματα, κτήματα και οικήματα²³ —, παραπέμπουν σε μια κοινωνικά ανώτερη τάξη και αποδίδουν τον πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα των διωγμών τους²⁴. Ο Λέων Ε΄ και ο Θεόφιλος προσπάθησαν να ισχυροποιήσουν την εξουσία τους, επιχειρώντας να πλήξουν την ολοένα ανερχόμενη αριστοκρατία και να στρέψουν το στρατό εναντίον του κλήρου. Και οι δύο, όπως εξάλλου και ο Νικηφόρος Α΄, αναζήτησαν τα ερείσματά τους μέσα από τις τάξεις των κατώτερων και μεσαίων αξιωματούχων, αυτών που, σε αντίθεση με την ηγεσία τους, ήθελαν αυτοκράτορα ισχυρό, ικανό να τους οδηγήσει στη μάχη και στη νίκη. Φυσικά, ο Λέων Ε΄ και ο Θεόφιλος απέτυχαν, όπως είχε αποτύχει και ο Νικηφόρος Α΄. Η αριστοκρατία επανερχόταν πανίσχυρη στο πολιτικό προσκήνιο. Μετά από έναν Ιουλιανό, ερχόταν πάντα ένας νέος Ιοβιανός: μετά από τον Λέοντα Ε΄, ήρθε ο Μιχαήλ Β΄ (820-829), και μετά από τον Θεόφιλο, ο Μιχαήλ Γ΄ (842-867), επί της

21. Βίος όσιουμυροβλίτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Α. Πασχαλίδης, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 112.

22. Σύμφωνα με τον G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Μόναχο, ³1963, σελ. 170.

23. Βίος Μεθοδίου, *Patrologia Graeca*, τόμ. 100, 1249Α: «Τοῦ τοίνυν ἔθνοφιλου μάλλον ἢ Θεοφίλου τὴν τοῦ πατρὸς βασιλείαν διαδεξαμένου, κάλιν οἱ ὀρθόδοξοι ἐδιώκοντο, ἐξορίζοντο, ἀξιωματῶν ἐπιπτον, κτημάτων ἀπεστεροῦντο.» Επίσης, βλ. Βίος Ιγνατίου, *Patrologia Graeca*, τόμ. 105, 497D-500Α.

24. J.B. Bury, *A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (A.D. 802-867)*, ὁ.π., σελ. 136-139· C. Mango, «The liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios», στον τόμο A. Bryer - Judith Herrin (ἐκδ.), *Iconoclasm*, Birmingham, 1977, σελ. 134. Επίσης, βλ. Vassiliki N. Vlyssidou, «L'empereur Théophile "chérissant les nations" et ses relations avec la classe supérieure de la société byzantine», στον τόμο Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη (ἐκδ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αιώνες)*, Αθήνα, 2001, σελ. 443-453.

βασιλείας του οποίου ο αυτοκρατορικός θεσμός γνώρισε πρωτοφανή υποβάθμιση²⁵. Είναι η περίοδος που ο πατριάρχης Φώτιος, με συνεργούς τον καίσαρα Βάρδα και τους κοσμικούς άρχοντες²⁶, προέβαινε σε αμιγώς πολιτικές πρωτοβουλίες, αφήνοντας τον Μιχαήλ Γ΄ να ξεσπά την ανήμπορη λύσσα του σε συμποτικά όργια, για να κερδίσει έτσι τη φήμη ενός μέθυσου.

Σ' αυτή την εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας η κοσμική αριστοκρατία, με επικεφαλής τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον περίφημο Φώτιο, αναδείχτηκε σε φορέα αντιπολίτευσης προς την αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική, ανάγεται η μεγάλη φροντίδα που επέδειξαν οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας για την επίβλεψη και την επιτήρηση των διαδοχικών πατριαρχών, αλλά και η μέριμνά τους να τοποθετούν στην ηγεσία της Εκκλησίας πρώην μοναχούς. Όμως, από τον 9ο αιώνα, που αναπτύσσεται μια Εκκλησία με οικουμενικές τάσεις, επεκτείνοντας τη σφαίρα επιρροής της σε νέες περιοχές²⁷, σε μια εποχή που οι μοναχοί αφήνουν την έρημο, περιδιαβαίνουν τους δρόμους της βασιλεύουσας, διεισδύουν στο παλάτι, συνομιλούν με τους αυτοκράτορες και αποκαλύπτουν τις πολιτικές πεποιθήσεις τους, η αυτοκρατορική εξουσία των Μακεδόνων βρέθηκε αντιμετώπιη με δυσάρεστες γι' αυτήν εξελίξεις. Έτσι, ο Λέων ΣΤ΄ (886-912) δεν απέφυγε την ανάμειξη του πατριάρχη Νικόλαου Α΄ Μυστικού (901-907 και 912-925) στις παρασπονδίες και στις εξεγέρσεις των Δουκών²⁸. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (913-959) άφησε την τελευταία πνοή του, μεθοδεύοντας την καθάρση του πατριάρχη Πολύευκτου (956-970)²⁹. Όμως, μακροβιότερος του Πορφυρογέννητου, ο Πολύευκτος το 963 έστεψε αυτοκράτορα τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά (963-969) και το 969 τον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή (970-976), διακόπτοντας έτσι την άμεση συνέχεια της Μακεδονικής δυναστείας.

25. Τ.Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, ό.π., σελ. 75-81.

26. Βίος Ιγνατίου, *Patrologia Graeca*, τόμ. 105, 520B: «τῷ τε δεινῷ Βάρδα καὶ τοῖς κοσμικοῖς ἄρχουσι χρησάμενος συνεργοῖς».

27. Βλ. Η.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο, 1959, σελ. 60-93.

28. Για την πολιτική δράση του Νικόλαου Α΄ Μυστικού και τις ομοιότητές της μ' αυτήν του πατριάρχη Φώτιου, βλ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Σχετικά με τα αίτια της εκθρόνισης του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού (907)», *Σύμμεικτα* 11 (1997), σελ. 23-35.

29. Ιω. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, ό.π., σελ. 244 και 247.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

Ο κεντρικός πυρήνας αυτής της νέας επαρχιακής αριστοκρατίας, που αναδεικνύεται τον 9ο αιώνα, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την αρμενο-παφλαγονική καταγωγή της. Μιλώντας για αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία, εννοούμε την πολιτική σύμπλευση επιφανών οικογενειών αρμενικής και παφλαγονικής καταγωγής, η έγγεια ιδιοκτησία των οποίων εντοπίζεται στα όρια του παλαιού θέματος των Αρμενιάκων και του αποκοπέντος απ' αυτό — κατά μεγάλο μέρος — θέματος της Παφλαγονίας. Στην Παφλαγονία, εντοπίζεται η ύπαρξη μεγάλων περιουσιών ήδη από τον 8ο αιώνα³⁰. Η περιοχή αναδείχτηκε σε θέμα επί Μιχαήλ Β' και οι γόνοι της, που οι περισσότεροι ήταν αρμενικής καταγωγής, θα μονοπωλήσουν περίπου το πολιτικό προσκήνιο επί της βασιλείας του Μιχαήλ Γ', αυτού του εστεμμένου όμηρου της αριστοκρατίας³¹. Από την Παφλαγονία καταγόταν η μητέρα του, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα³², όπως εξάλλου και οι παντοδύναμοι αδελφοί της, ο καίσαρας Βάρδας και ο δομέστικος των σχολών Πετρωνάς. Ορατές κορυφές αυτού του παφλαγονικού αριστοκρατικού κλάδου αναδείχτηκαν, κατά χρονολογική σειρά, οι Δούκες και οι Κουρκούες. Πατρίδα και γόνοι υμνήθησαν πολύ από τους υποστηρικτές τους: για τον βιογράφο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, η Παφλαγονία «*δωροφορεῖ πανταχοῦ τῆς γῆς τὰ οἰκεῖα καλά*»³³. Για το μητροπολίτη Γάγγρας Παφλαγονίας Χριστόφορο, ο συγγενής του και ιδιαίτερα προικισμένος (εννοείται πνευματικά και υλικά) μαθητής του, ο μετέπειτα δαφνοστεφής στρατηλάτης των χρόνων του Ρωμανού Α' Λακαπηνού (919-944), ο Ιωάννης Κουρκούας, θα γινόταν η «*λύτρωσις καὶ ἡ ἄνεσις τῶν Ῥωμαίων*»³⁴.

Αυτή την τάση της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας προς παντοδυναμία ερχόταν να καταργήσει ο ιδρυτής της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειος Α' και γι' αυτόν το λόγο η δυναστεία του βρέθηκε πάντα αντιμέτωπη με την άλλοτε σιωπηρή και άλλοτε ανοιχτή, αλλά

30. Βίος οσίου Φιλαρέτου, έκδ. M.H. Fourmy - M. Leroy, «La vie de saint Philarète», *Byzantion* 9 (1934), σελ. 113-115.

31. Βλ. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Λισαβόνα, 1963, σελ. 23-28· πρβλ. Fr. Winkelmann, «Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert», *BBA* 54 (Βερολίνο, 1987), σελ. 71-75 και 163-164.

32. Ιδιαίτερη πατρίδα της ήταν το χωριό Έβισσα· βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 89.

33. Βίος Θεοδώρας, έκδ. Α. Μαρχόπουλος, «Βίος τῆς αυτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 257.

34. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 426.

πάντα σταθερή αντιπολίτευση των Αρμενο-παφλαγόνων³⁵. Θα προηγηθεί ο αρμενικής καταγωγής στρατηγός Συμβάτιος και το παράδειγμά του θα ακολουθήσουν οι Κουρκούες και οι Δούκες³⁶. Αυτά τα γεγονότα και φυσικά τον πεθερό του Ρωμανό Α΄ Λακαπηνό ασφαλώς είχε υπόψη του ο ιδεολογικός εκπρόσωπος της Μακεδονικής δυναστείας Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, η αποστροφή του οποίου προς τους Παφλαγόνες δεν ήταν καθόλου επίπλαστη: όταν χρειάστηκε να αναφερθεί σ' αυτούς, έσπευσε να δανειστεί τα λόγια του Όμηρου και να τους αποκαλέσει «γένος ήμιόνων, πομπή και ὄνειδος τοῦ ἀνθρωπείου γένους»³⁷.

Δολοφονώντας τον Μιχαήλ Γ΄, τον Σεπτέμβριο του 867, ο Βασίλειος Μακεδών δεν κατέλυε απλά πρόσωπα και δυναστείες: πολύ περισσότερο, ανέτρεπε επικίνδυνες πολιτικές και κοινωνικές καταστάσεις και επιχειρούσε τη στήριξη του αυτοκρατορικού θεσμού, που κλονιζόταν από την άνοδο της αριστοκρατίας, ιδιαίτερα της αρμενο-παφλαγονικής. Όμως, με ποιον τρόπο; Ολοκληρώνοντας τη διαδικασία που είχε εγκαινιάσει ο αυτοκράτορας Θεόφιλος. Στα χρόνια της βασιλείας του Θεόφιλου μνημονεύεται για πρώτη φορά το θέμα Καππαδοκίας (830) και πίσω από τέτοιου είδους διοικητικές μεταβολές λανθάνουν βαθύτερες πολιτικές σκοπιμότητες και επιλογές. Από τότε, αρχίζει να διαφαίνεται η αυτοκρατορική εμπιστοσύνη που χαίρουν ορισμένοι Καππαδόκες, οι γόνοι των οποίων, όπως ο άγιος Ευδόκιμος, υπηρετούν στο στρατό, σε μεσαία αξιώματα της θεματικής ιεραρχίας, δηλαδή ήταν τουρμάρχεις ή κλεισουράρχες³⁸, και τηρούν πιστά τις εντολές της κεντρικής εξουσίας. Η ισχύς που αποκτούσε η νέα κοινωνική κατηγορία από την Καππαδοκία φαίνεται ότι προκάλεσε από νωρίς την ανησυχία, αν όχι την εχθρότητα, των ήδη ισχυρών αρμενο-πα-

35. Βλ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ.Κ. Λουγγής - Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων: έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα, 1998, σελ. 275-285.

36. Γι' αυτές τις ανταρσίες ή τις συνωμοσίες, βλ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυρανίς κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους: Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981, σελ. 35-36, 41-43 και 51-59· επίσης, Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α΄: έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*, Αθήνα, 1991, σελ. 28-35 και 190-192.

37. *De Thematibus*, έκδ. Α. Pertusi, Βατικανό, 1952, σελ. 72.

38. Βίος Ευδοκίμου, *ό.π.*, σελ. 7.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

φλαγόνων αριστοκρατών, όπως του θείου της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, του «ἔξ Ἀρμενίων» μάγιστρου Μανουήλ, ο οποίος εμφανίζεται να θέλει να εκδικηθεί αυτούς που οι οίκοι και τα κτήματά τους βρίσκονταν στην Καππαδοκία³⁹.

Αυτή τη διαδικασία, που μετά το θάνατο του Θεόφιλου έμεινε ανολοκλήρωτη, συνέχισε ο Βασίλειος Α΄, ο οποίος, αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο, κατέστησε σαφή την κατεύθυνση, προς την οποία θα στρεφόταν για την ανεύρεση νέων ερεισμάτων μέσα στις τάξεις του στρατού. Αποσπώντας εδάφη από το θέμα των Αρμενιάκων, ο Βασίλειος Α΄ δημιούργησε ένα νέο, το θέμα του Χαρσιανού, και ανέδειξε οικογένειες μικρότερης τότε εμβέλειας που κατάγονταν από την Καππαδοκία, όπως οι Φωκάδες, και από το Χαρσιανόν, όπως οι Μαλεΐνοι. Αυτή η επιλογή του Βασιλείου Α΄ να πλήξει τους Αρμενο-παφλαγόνες, αντιτάσσοντάς τους τους Καππαδόκες, είχε μια ιδιότυπη εξέλιξη, μέσα από την οποία μπορεί κανείς να ανιχνεύσει, ούτε λίγο ούτε πολύ, την ακμή και την πτώση της Μακεδονικής δυναστείας.

Ο προπάτορας της μετέπειτα έندοξης οικογένειας των Φωκάδων, ο Φωκάς των αρχών της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ ανήκε στην τάξη των μεσαίων αξιωματούχων, ήταν απλός τουρμάρχης⁴⁰, όπως και ο άγιος Ευδόκιμος επί Θεόφιλου. Η ανάγκη της κεντρικής εξουσίας να αποκτήσει ισχυρά ερείσματα μέσα στο στρατό προσέφερε στους Καππαδόκες, με κορυφαίους τους Φωκάδες, τη ραγδαία πολιτική και κοινωνική ανέλιξή τους. Τώρα, έναντι της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας, που δεν μονοπωλεί μεν το πολιτικό προσκήνιο, αλλά συνεχίζει να διεκδικεί και να παίρνει αξιώματα, αρχίζει να ορθώνεται μια άλλη, η οποία είλκε την καταγωγή της από την Καππαδοκία και το Χαρσιανόν και όφειλε την ανάδειξή της στη μεγάλη αφοσίωση και στη νομιμοφροσύνη προς τη Μακεδονική δυναστεία.

Όμως, μια τέτοια εξέλιξη είχε και μιαν άλλη, αρκετά σοβαρή, συνέπεια: η κυριαρχία ορισμένων οικογενειών στο στρατό περιόριζε σε σημαντικό βαθμό τις πιθανότητες για λαμπρή σταδιοδρομία των κατώτερων και των μεσαίων αξιωματούχων. Η δυνατότητα, που η αυτοκρατορική εξουσία είχε τον 9ο αιώνα να απευθύνεται στους κατώτερους και στους μεσαίους αξιωματούχους, όποτε επιδίωκε την ενίσχυσή της, είχε πια εξαλειμιστεί κατά τον 10ο αιώνα. Η κάθετη κινη-

39. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 120· Ιω. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, *ό.π.*, σελ. 71: «τούς κατά την Καππαδοκίαν τὰς οἰκήσεις ἔχοντας».

40. Συνέχεια Γεώργιου Μοναχού, *έκδ.* V.M. Istrin, *ό.π.*, σελ. 20.

τικότητα της βυζαντινής κοινωνίας, που κατά τη διάρκεια των 7ου, 8ου και 9ου αιώνων αποτελούσε κοινωνική πραγματικότητα, τον 10ο αιώνα πια έμοιαζε μάλλον με θεωρητική δυνατότητα⁴¹. Έτσι, στη στροφή του 9ου προς τον 10ο αιώνα, ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ', διατυπώνοντας τα κριτήρια επιλογής και διορισμού ενός στρατηγού, όριζε: «προχειριζέσθω στρατηγός αγαθός, εύγενής, πλούσιος», και συνέχιζε: «μη άποβαλλέσθω δέ πένης μετά άρετης, εί και μη από λαμπρών και ένδοξων προγόνων κατάγει τό γένος»⁴². Μέσα σε δύο φράσεις γίνεται δύο φορές λόγος για ευγενική καταγωγή και η συχνότητα, με την οποία ένα πρόβλημα κάνει την εμφάνισή του, βρίσκεται σε άμεση σχέση με το ρυθμό που αυτό επαναλαμβάνεται μέσα στην κοινωνία. Από τη διακήρυξη του Λέοντα ΣΤ', φαίνεται ότι η ευγενική καταγωγή μπορεί να μην ήταν το μοναδικό κριτήριο για το διορισμό ενός στρατηγού, αλλά ήταν το κριτήριο που — όπως θα φανεί στη συνέχεια — είχε μια ειδική βαρύτητα.

Εγκαταλείποντας τον Λέοντα ΣΤ' των διακηρύξεων και ανατρέχοντας στον Λέοντα ΣΤ' των πράξεων, διαπιστώνουμε ότι υπήρξε ο αυτοκράτορας που διόρισε μεν ως στρατηγούς ανθρώπους που δεν κατάγονταν από λαμπρούς και ένδοξους προγόνους⁴³, αλλά, ταυτόχρονα, υπήρξε και ο αυτοκράτορας που επιτήρησε στενά τις δραστηριότητες των πιο επιφανών εκπροσώπων της τότε αριστοκρατίας, όπως του Ευστάθιου Αργυρού, ο οποίος, αφού διορίστηκε και παύθηκε αρκετές φορές, βρέθηκε, μάλλον κατόπιν ιδιαίτερης αυτοκρατορικής φροντίδας, δηλητηριασμένος⁴⁴. Αν από τις γεμάτες διακυμάνσεις σχέσεις του με τον Ευστάθιο Αργυρό ο αυτοκράτορας έβγαине νικητής, δεν συνέβη το ίδιο και με τον Κωνσταντίνο Δούκα, έναν άνθρωπο που από πολύ νωρίς είχε δώσει στον Λέοντα ΣΤ' σαφή δείγματα απείθειας και του είχε καταστήσει ακόμα σαφέστερη τη φιλοδοξία του να ανέβει στο θρό-

41. Βλ. Α.Ρ. Καζάν, «Ob aristokratizacii vizantijskogo občestva VIII-XII vv», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 11 (1968), σελ. 47-53· πρβλ. L. Bréhier, «Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine», *Byzantion* 1 (1924), σελ. 189.

42. Τακτικά Λέοντος ΣΤ', *Patrologia Graeca*, τόμ. 107, 688C· επίσης, βλ. στο ίδιο, 685D, 688A, 688A-B και 688B· βλ. G. Ostrogorsky, «Observations on the aristocracy in Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), σελ. 3-32.

43. Όπως ο Ορέστης Χαρσιανίτης· βλ. *De administrando imperio*, ό.π., σελ. 238.

44. Συνέχεια Θεοφάνη, ό.π., σελ. 374· Ιω. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, ό.π., σελ. 188.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

νο⁴⁵. Και όμως, σε μια δεδομένη στιγμή, ο Δούκας βρέθηκε διορισμένος από τον Λέοντα ΣΤ' στην ηγεσία του Χαρσιανού⁴⁶, ενός νευραλγικής σημασίας θέματος για την άμυνα της αυτοκρατορίας.

Ίσως, το παράδειγμα του Δούκα να επιτρέπει να δικαιολογήσουμε την αντιφατικότητα ή και τη διστακτικότητα του Λέοντα ΣΤ', ο οποίος γνώριζε ότι συνήθως οι στρατηγοί ήταν πλούσιοι και ευγενείς και προέτρεπε να μην αποκλείονται οι πένητες και οι άσημοι. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ένα χρόνο μετά το θάνατο του Λέοντα ΣΤ', το 913, μετά από μίαν αποτυχημένη απόπειρα κατάληψης του θρόνου, το κεφάλι του Κωνσταντίνου Δούκα «αποχωριζόταν» το υπόλοιπο σώμα του⁴⁷, γίνεται πλέον σαφές ότι η υψηλή κοινωνική θέση επίλεκτων μελών της κοινωνίας καθιστούσε τις σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία άλλοτε καλές, άλλοτε κακές, αλλά πάντα αναπόφευκτα στενές. Η διεκδίκηση και η διαχείριση της εξουσίας ήταν αποκλειστικά δική τους υπόθεση. Η δυσαρέσκεια, που κατά καιρούς εκδηλωνόταν στην επαρχία, σπάνια έπαιρνε τη μορφή αμιγώς λαϊκών κινημάτων. Σπανιότατα οι χωρικοί τόλμησαν να έρθουν σε ανοιχτή ρήξη με την κεντρική εξουσία, χωρίς να έχουν ως ηγέτη έναν «δυνατό», έναν μεγαλογαϊοκτήμονα, τον φυσικό προστάτη τους. Στο Βυζάντιο, όπου, αντίθετα με τη Δύση, δεσπόζει ο ισχυρός αυτοκρατορικός θεσμός, η εξέλιξη της κοινωνίας προς τη μεσαιωνική δομή καθιστούσε την αριστοκρατία υποχρεωτικό μεσολαβητή μεταξύ του ισχυρού αυτοκράτορα και των αφανών υπηκόων του.

Αυτός ο «μεσολαβητής» ήταν πάντα δυνάμει ανταπαιτητής, καθώς γύρω του συγκεντρώνονταν οι συγγενείς του, οι οικείοι του, οι «πάροικοι» της τεράστιας ιδιοκτησίας του και οι υπηρέτες του. Όλοι μαζί ήταν τόσο πολλοί, ώστε, ορισμένες τουλάχιστον φορές, να του προσφέρουν ένα συναίσθημα υπεροχής και εξουσίας πολύ ανώτερο απ' αυτό των αυτοκρατορικών αξιωματούχων. Στην εκπλήρωση των φιλόδοξων επιδιώξεών του, τον ακολουθούσαν όλοι ή σχεδόν όλοι: η παρουσία και μόνο ενός επιφανούς Φωκά στην Καισάρεια ήταν αρκετή για να στρέψει ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο πολύς Βασίλειος Λακαπηνός, νόθος γιος του Ρωμανού Α' Λακαπηνού, άνθρωπος των πολιτικών ισορροπιών και των κυβερνητικών μεταβολών, μπορούσε να παρατάξει σε θέ-

45. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 369-370 και 373-374.

46. *De administrando imperio*, *ό.π.*, σελ. 240.

47. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 383.

ση μάχης μέσα στους δρόμους της βασιλεύουσας τον δικό του στρατό, που ήταν πλήρως εξοπλισμένοι και αριθμούσε περισσότερους από 3.000 άντρες⁴⁸.

Πραγματικά, πολύ επίφοβος για την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης αυτός ο πάντα ετοιμοπόλεμος αντίπαλος και τα όπλα του αυτοκράτορα για την αντιμετώπισή του ήταν μόνο δύο, αλλά αρκετά αποτελεσματικά: το πρώτο ήταν οι διορισμοί, οι παύσεις και οι κολασμοί. Εκτελέσεις, εξορίες, τυφλώσεις και μερικοί ακρωτηριασμοί εξουδετέρωναν μεμονωμένα άτομα, όχι όμως και την εστία, από την οποία αναζωπυρωνόταν ο κίνδυνος πάντα απειλητικότερος. Γι' αυτό και το δεύτερο όπλο ήταν και το σημαντικότερο: υπόθαλψη και ενίσχυση αξεπέραστης εχθρότητας μεταξύ ισχυρών αριστοκρατικών οίκων. Επιχειρώντας να αναδείξει την καππαδοκική αριστοκρατία, με επιφανέστερους εκπροσώπους της τους Φωκάδες και τους Μαλεινούς, ως αντίβαρο έναντι της ισχύος της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας, ο Βασίλειος Α' εγκαινιάζει μια εποχή, κατά την οποία η κεντρική εξουσία παρεμβαίνει καθοριστικά στην ανάδειξη ή στον παραγκωνισμό όχι μόνο αριστοκρατικών οίκων, αλλά και ολόκληρων οικογενειακών συνασπισμών. Η ανάδειξη μιας οικογένειας και ο παραγκωνισμός μιας άλλης γεννούσε σφοδρές αντιπαλότητες, ιδιαίτερα ανθεκτικές στο χρόνο. Κλασικά παραδείγματα τέτοιου είδους αντιπαράθεσεων είναι οι διαχρονικές σχέσεις των Αργυρών και των Σκληρών με τους Φωκάδες. Μέσα σε ένα διάστημα εκατόν πενήντα χρόνων (μέσα 9ου - τέλη 10ου αιώνα), Αργυροί και Σκληροί δεν βρέθηκαν ποτέ στο ίδιο στρατόπεδο με τους Φωκάδες, δεν πολέμησαν ποτέ τον ίδιο εχθρό. Οι διαφορετικές πορείες τους και οι ακόμα πιο διαφορετικές πολιτικές επιδιώξεις και φιλοδοξίες τους κατέληξαν στην ένοπλη αναμέτρησή τους. Για την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης, η υπόθαλψη αμείλικτης εχθρότητας μεταξύ ορισμένων αριστοκρατικών οίκων, που περνούσε από γενεά σε γενεά, παρείχε την καλύτερη εγγύηση για σθεναρή αντίσταση έναντι του εκάστοτε επίδοξου σφετεριστή.

Μέχρι σήμερα, οι ιστορικοί κάνουν λόγο για παντοδυναμία της καππαδοκικής αριστοκρατίας. Ίσως, όμως, μια τέτοια αντίληψη να είναι απατηλή. Σε αντίθεση με την προγενέστερη αρμενοπαφλαγονική, η καππαδοκική αριστοκρατία έρχεται στο πολιτικό προσκήνιο με την

48. Λέων Διάκονος, *ό.π.*, Γ', 7, σελ. 47: «τοὺς οἰκογενεῖς θώραξι καὶ μίτραις, κράνεσί τε καὶ πέλταις, ὕσοις τε καὶ ξίφεσι καθοπλίσας, ὑπὲρ τοὺς τρισχιλίους χρηματίζοντας».

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

ώθηση της κεντρικής εξουσίας που προσπαθεί να πατάξει τους Αρμενο-παφλαγόνες. Οι δύο πρώτοι εκπρόσωποι της Μακεδονικής δυναστείας, Βασίλειος Α΄ και Λέων ΣΤ΄, ευνόησαν τη ραγδαία κοινωνική και πολιτική ανέλιξη των Φωκάδων: μέχρι το 919, οι Φωκάδες είχαν να επιδείξουν γόνους τους σε πολλά ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα⁴⁹. Και όμως, ούτε αυτή η κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητη σταδιοδρομία τους, ούτε η αφάνεια, στην οποία περιέπεσε η παφλαγονική οικογένεια των Δουκών μετά την καταστολή της ανταρσίας του Κωνσταντίνου Δούκα το 913 — στην οποία αναφερθήκαμε ήδη —, ήταν αρκετές για τον δομέστικο των σχολών Λέοντα Φωκά να μπορέσει να καταλάβει την εξουσία το 919. Η αποτυχία αυτής της πρώτης απόπειρας των Φωκάδων είχε ως αποτέλεσμα οι Αρμενο-παφλαγόνες να επανακάμψουν στην εξουσία επί Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, για να την κρατήσουν επί είκοσι τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Όλο αυτό το διάστημα, φυσικά, η κυριαρχία του οικογενειακού συνασπισμού των Λακαπηνών, των Κουρκούα και των Σκληρών ήταν απόλυτη, όπως απόλυτη ήταν και η αφάνεια, στην οποία περιήλθαν οι Φωκάδες⁵⁰ και οι Μαλεΐνοι. Όμως, σ' αυτό το σημείο, επιβάλλεται μια σημαντική διευκρίνιση: η απουσία των Φωκάδων και των Μαλεΐνων από το προσκήνιο σημαίνει την πολιτική και όχι την κοινωνική αδυναμία τους. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι Φωκάδες και οι Μαλεΐνοι συνεχίζουν να είναι ισχυροί και μάλλον να αυξάνουν την περιουσία τους. Έτσι, η έκπτωση του Ρωμανού Λακαπηνού από την εξουσία δεν ήταν ένδειξη αδυναμίας της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας, αλλά αποτέλεσμα της ισοδυναμίας, στην οποία είχαν φτάσει κοινωνικά οι δύο αριστοκρατικές παρατάξεις στα μέσα του 10ου αιώνα.

Οι Αρμενο-παφλαγόνες συνέχιζαν να αποτελούν λοιπόν έναν υπολογίσιμο αντίπαλο και γι' αυτόν το λόγο οποιαδήποτε απόπειρα παλινόρθωσης της Μακεδονικής δυναστείας στην εξουσία συνεπαγόταν υποχρεωτικά και την περαιτέρω κραταίωση της καππαδοκικής αριστοκρατίας. Για τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, που επανερχόταν στο θρόνο των προγόνων του μετά από τόσο μακρύ διάστημα παραγκωνισμού του, η εποχή δεν προσφερόταν για επικίνδυνους πειραματισμούς. Οι πηγές αναφέρουν ότι ο Πορφυρογέννητος επέλεξε, αντί

49. Μέχρι τότε, στους Φωκάδες, είχε ανατεθεί η ηγεσία των μικρασιατικών θεμάτων Χαρσιανού, Θρακησίων, Καππαδοκίας και Ανατολικών, η ηγεσία των δυτικών θεμάτων, και τέλος, η ηγεσία όλου του στρατού.

50. Με εξαίρεση την περιστασιακή συμμετοχή του Βάρδα Φωκά στην απόκρουση των Ρως, το 941· βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 424.

πολλών σωματοφυλάκων και φρουρών, να διορίζει σε ανώτατα αξιώματα τους «*ἔξ εὐγενοῦς φύντας*», δηλαδή τους ευγενείς⁵¹. Όμως, όχι όλους. Αυτός ο αυτοκράτορας φαίνεται ότι δεν ήταν μόνο συνεπής στις επιλογές του, αλλά και ιδιαίτερα μονομερής. Επί της βασιλείας του, η ηγεσία όλου του στρατού και των σημαντικών θεμάτων των Ανατολικών και της Καππαδοκίας αποδόθηκε στους Φωκάδες. Ποτέ άλλοτε δεν είχε συγκεντρωθεί επί σειρά ετών τόση δύναμη στα χέρια μιας μόνο οικογένειας. Όμως, φαίνεται ότι οι συνέπειες μιας τέτοιας επιλογής κρίθηκαν από το περιβάλλον του Πορφυρογέννητου ως ιδιαίτερα επικίνδυνες. Ίσως αυτός να ήταν και ο λόγος που τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του στο προσκήνιο επανεμφανίζονται οικογένειες εχθρικά διακείμενες προς τους Φωκάδες: οι Αργυροί, οι Σκληροί, οι Βαλάντιοι και τέλος, αναδεικνύεται παντοδύναμο ένα νέο πρόσωπο, ο Ιωσήφ Βρίγγας, αυτός ο οικτρός ευνούχος, αυτό το «*τεχνητόν γύναιον*» από την Παφλαγονία⁵², αυτός που αντιτάχτηκε με πείσμα στην επικράτηση του Νικηφόρου Φωκά το 963. Στον ορατό κίνδυνο που αποτελούσαν πλέον οι Φωκάδες για τη δυναστεία του, πρέπει να οφείλεται το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος εξέφρασε αρνητική γνώμη για τους Καππαδόκες, όπως και για τους Παφλαγόνες, επαναλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, ένα επίγραμμα, όπου το επίθετο «*φαῦλος*» χρησιμοποιείται και στους τρεις βαθμούς⁵³.

Η ενίσχυση του αυτοκρατορικού θεσμού με νέες οικογένειες ήταν πολύ όφισμο αντίβαρο στην υπέρμετρη αύξηση της ισχύος των Φωκάδων και δεν μπόρεσε να αλλάξει το σκηνικό μιας νέας ανατροπής της Μακεδονικής δυναστείας. Το καλοκαίρι του 963, η απρόσκοπτη προέλαση του Νικηφόρου Φωκά από την Καισάρεια στην Κωνσταντινούπολη ήταν αυτό που άλλοι εύχονταν και άλλοι απεύχονταν πάντως, όλοι ανέμεναν. Όμως, αυτή η «*μεταμόρφωση*» των Φωκάδων, από πιστοί θεράποντες της Μακεδονικής δυναστείας σε ανατροπείς της, επέφερε μέσα στις τάξεις της ίδιας της καππαδοκικής αριστοκρατίας μια παρενέργεια: την απομόνωσή τους από τις αριστοκρατικές οικογένειες που συνδέονταν στενά μαζί τους. Ο λόγος αφορά ιδιαίτερα τους συγγενείς των Φωκάδων, τους Μαλείνους, επιφανή και πανίσχυρη οικογένεια γαιοκτημόνων, των οποίων ένα μόνο μέρος της ιδιοκτησίας

51. Συνέχεια Θεοφάνη, *ό.π.*, σελ. 456.

52. Λέων Διάκονος, *ό.π.*, Γ', 3, σελ. 39-40.

53. *De Thematis*, *ό.π.*, σελ. 66: «*Καππαδόκαι φαῦλοι μὲν αἰεὶ ζώνης δὲ τυχόντες, φαυλότεροι κέρδους δ' εἵνεκα φαυλότατοι.*»

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

τους στη Μικρά Ασία εκτεινόταν σε ακτίνα 115 χιλιομέτρων⁵⁴. Αντίθετα από ό,τι θεωρείται μέχρι σήμερα, οι Μαλεΐνοι παρέμειναν πιστοί στη Μακεδονική δυναστεία και δεν ακολούθησαν τους Φωκάδες στο δρόμο προς την κατάκτηση της εξουσίας. Την πολιτική και την κοινωνική ανάδειξή τους, οι Μαλεΐνοι την όφειλαν αποκλειστικά και μόνο στη Μακεδονική δυναστεία. Η άνοδος στο θρόνο του συγγενή τους Νικηφόρου Φωκά δεν προσπόρισε στους Μαλεΐνους ούτε κάποιο προσωπικό όφελος ούτε περισσότερη αίγλη ή δόξα⁵⁵.

Αυτές οι εξελίξεις και αυτές οι διαφοροποιήσεις στα πολιτικά δράματα του Βυζαντίου των μέσων του 10ου αιώνα ήταν πολύ σημαντικές: πρωταγωνιστές τους δεν ήταν μόνο αυτοκράτορες, στρατηλάτες ή «δυνατοί», αλλά και μοναχοί που επηρέαζαν και καθοδηγούσαν. Εξέχουσα μορφή του μοναστικού βίου και εκφραστής των πολιτικών ιδεωδών της οικογένειας των Μαλεΐνων, ο Μιχαήλ Μαλεΐνος, ηγούμενος της λαύρας του Κυμινά και θείος του Νικηφόρου Φωκά, ήταν φανατικός εχθρός των Λακαπηνών και ένθερμος υποστηρικτής της επανόδου στην εξουσία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Στο *Βίο* του απεικονίζεται το ιδεώδες, με το οποίο αναπτύχτηκε η κοινωνική ομάδα από την Καππαδοκία και το Χαρσιανόν: δηλαδή, η αφοσίωση και η νομιμοφροσύνη προς τη Μακεδονική δυναστεία. Όταν πραγματοποιήθηκε η διακαής επιθυμία του Μιχαήλ Μαλεΐνου, με την επάνοδο του Πορφυρογέννητου στην εξουσία, ο αυστηρός ηγούμενος παύει να ενδιαφέρεται για το ιστορικό γίνεσθαι, δεν θέλει να ξέρει ή να θυμάται. Οι στενές σχέσεις θείου και ανεψιού μετατρέπονται σε ψυχρές, καθώς ο Νικηφόρος Φωκάς στρέφεται προς μιαν άλλη, διαμετρικά αντίθετη, κατεύθυνση: προς τον Αθανάσιο Αθωνίτη, ιδρυτή της Μεγίστης Λαύρας, ο οποίος ήταν οπαδός των Λακαπηνών, και κυρίως, ιδιαίτερα δυσαρεστημένος με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Ο *Βίος* του Αθανάσιου Αθωνίτη απεικονίζει την αναίρεση της νομιμοφροσύνης των Φωκάδων προς τη Μακεδονική δυναστεία⁵⁶.

54. Βλ. E. Honigmann, «Un itinéraire arabe à travers le Pont», *Mélanges Cumont, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 1 (1936), σελ. 261-271.

55. Βλ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αιώνες): έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 142-148 και 155-161.

56. Αναλυτικότερα, βλ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *ό.π.*, σελ. 115-118, 132-142 και 210.

Την ακαταμάχητη επιρροή μοναχών πάνω σε δαφνοστεφείς στρατηλάτες αποκαλύπτει το γεγονός ότι ο Νικηφόρος Φωκάς για να κατακτήσει την εξουσία στηρίχτηκε, μεταξύ άλλων, σε ορισμένους επιφανείς Αρμενο-παφλαγόνες, όπως τους Λακαπηνούς και τους Κουρκούα (Τζιμισκή). Για άλλη μια φορά, παλαιές αντιπαλότητες αναδεικνύονταν ισχυρότερες και από συγγένειες και από πρόσκαιρες συμμαχίες. Και φυσικά, ο Νικηφόρος Φωκάς δεν δολοφονήθηκε, επειδή η Θεοφανώ ερωτεύτηκε τον Ιωάννη Τζιμισκή. Τέτοιου είδους περιστατικά δεν εξηγούν τους λόγους που υπαγορεύουν ανατροπές αυτοκρατόρων και πολιτικών καταστάσεων. Η διαφοροποίηση του Νικηφόρου Φωκά από τους ισχυρούς Μαλείνους, που πρώτοι επιχείρησαν να ανατρέψουν τον εστεμμένο συγγενή τους⁵⁷, και η στροφή του προς παλαιούς αμείλικτους εχθρούς ήταν οι αιτίες που επέφεραν την προοδευτική απογύμνωσή του από τα ισχυρά ερείσματα που διέθετε άλλοτε και κατέστησαν την πτώση του γρήγορη και εύκολη.

Η ανάδειξη των Φωκάδων ως των επιφανέστερων εκπροσώπων της καππαδοκικής αριστοκρατίας και η αποξένωσή τους από τους Μαλείνους ήταν που δεν επέτρεψαν στην καππαδοκική αριστοκρατία να αποκτήσει ποτέ το «αυτοδύναμο», συμπαγές και ενιαίο γνώρισμα που είχαν πάντα οι Αρμενο-παφλαγόνες είτε βρίσκονταν στην εξουσία, όπως επί Ρωμανού Λακαπηνού, είτε στην αντιπολίτευση, όπως επί Νικηφόρου Φωκά. Αυτή η απομόνωση των Φωκάδων στην εξουσία δεν επέφερε μόνο τη γρήγορη πτώση τους, αλλά και τη συντριβή της καππαδοκικής αριστοκρατίας από τους αυτοκράτορες Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή και Βασίλειο Β΄ (976-1025). Η καππαδοκική αριστοκρατία βρήκε στη Μακεδονική δυναστεία, που τόσο είχε ευνοήσει την πολιτική και την κοινωνική άνοδό της μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα, τον αμείλικτο εξολοθρευτή της. Το ότι η εξουθένωση των Καππαδοκών θα επέφερε τη νέα ενδυνάμωση των παφλαγόνων αριστοκρατών δεν πρέπει να διέφευγε της προσοχής του αγχίνου και καχύποπτου έναντι όλων Βασιλείου Β΄, ο οποίος έδωσε νέο προσανατολισμό στην αυτοκρατορική πολιτική έναντι της επαρχιακής αριστοκρατίας. Αυτή η τακτική συνίστατο στην απομάκρυνση των «δυνατών» από τις περιοχές που αντλούσαν την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ τους, αλλά και στο διορισμό σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα της Μικράς Ασίας προ-

57. Πρόκειται για τον πρωτοσπαθάριο Γρηγόριο Μαλείνο, ο οποίος, το 965-966, ηγήθηκε της ανταρσίας των κατοίκων του Ροσσάνο. Αναλυτικά, βλ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *ό.π.*, σελ. 149-153.

Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία

σώπων που είτε εμφανίστηκαν τότε για πρώτη φορά είτε κατάγονταν από τις δυτικές περιοχές της αυτοκρατορίας⁵⁸. Ο σκοπός επιτεύχθηκε, αλλά μόνο βραχυπρόθεσμα. Πεθαίνοντας το 1025, ο κραταίος Βασίλειος Β΄ πρέπει να πίστευε ότι από τον αμείλιχτο αγώνα του εναντίον της επαρχιακής αριστοκρατίας έβγαινε νικητής. Όμως, ο πραγματικός ηττημένος δεν ήταν η αριστοκρατία, αλλά η δυναστεία του. Η Μακεδονική δυναστεία είχε εξολοθρεύσει μόνο την καππαδοκική αριστοκρατία, το στήριγμα που η ίδια είχε δημιουργήσει τόσο επιμελώς. Η πτώση της λοιπόν ήταν απλά θέμα χρόνου.

Η ζωτικότητα, η σύμπνοια και η ενότητα που διατήρησαν οι Αρμενο-παφλαγόνες, σε αντίθεση με τους Καππαδόκες, τους επέτρεψαν να επανέλθουν δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο πρώτα με τους Δούκες και στη συνέχεια με τους ένδοξους Κομνηνούς. Στην αντιπαράθεση Αρμενοπαφλαγόνων και Καππαδοκών, νικητές αναδεικνύονταν οι πρώτοι: δηλαδή, αυτοί που είχαν ανδρωθεί μόνοι τους, χωρίς αυτοκρατορική ενίσχυση.

Όμως, στη σφοδρή διαμάχη τους, υπήρξε ένα κοινό στοιχείο: η αποφασιστικότητα για την κατάκτηση της εξουσίας και η αδιαφορία για το τίμημα και τις συνέπειες, οι οποίες δεν άργησαν να έρθουν. Αν οι ακτές του Πόντου, τα παλαιά θέματα των Αρμενιάκων και της Παφλαγονίας, βρήκαν στους Κομνηνούς τον άξιο υπερασπιστή τους, η κεντροδυτική Μικρά Ασία, τα παλαιά θέματα των Ανατολικών και της Καππαδοκίας, είχαν χάσει τους φυσικούς προστάτες τους, τους καππαδόκες γαιοκτήμονες και στρατηλάτες. Τελευταίος γενναίος καππαδόκης στρατηλάτης ήταν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1068-1071). Η πατρίδα του είχε γνωρίσει τη σελτζουκική λεηλασία και την προσωρινή κατάκτηση, λίγο πριν ο ίδιος γνωρίσει την ταπεινωτική αιχμαλωσία⁵⁹. Η αυτοκρατορία είχε χάσει τη ζωτική πηγή άντλησης της δύναμής της, την ενιαία βυζαντινή Μικρά Ασία. Στα μικρασιατικά εδάφη δόθηκαν ακόμα πολλές μάχες ηρωικές και ιπποτικές. Όμως, είχαν εκείνον τον μελαγχολικό τόνο που χαρακτηρίζει όλες τις προσπάθειες για απλή επιβίωση.

58. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι, 1990, σελ. 211.

59. Για τις εξελίξεις που οδήγησαν στη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) και στην προοδευτική κατάρρευση της βυζαντινής Μικράς Ασίας, βλ. Sp. Vryonis, Jr., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, μετάφραση Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1966, σελ. 14-129.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
Αναπληρωτής
καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ρόδος

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς
του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου
(με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)

«Ταῦτα μὲν τὰ τῶν Τούρκων ἤδη τοσοῦτῳ μόνῳ διαφέροντα τῶν Βουλγάρων, ὅσω τὴν Χριστιανῶν οὕτοι ἀσπασάμενοι πίστιν, καὶ τοῖς Ῥωμαίκοις ἐπ' ὀλίγον μετεβάλλοντο ἤθεσι, τό τε τὸ ἄγριον καὶ νομαδικὸν τῷ ἀπίστῳ συναποβαλόντες.»

Αυτό το αποκαλυπτικό κείμενο προέρχεται από πολύ επίσημη βυζαντινή γραφίδα: εκείνην του λόγιου αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, από τα περίφημα *Τακτικά* του (*Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*), γραμμένα στις αρχές του 10ου αιώνα. Μια ελεύθερη απόδοση αυτού του κειμένου θα μπορούσε να έχει κάπως έτσι: «Και αυτά λοιπόν όσον αφορά στους Τούρκους, που μόνο ως προς αυτό διαφέρουν με τους Βουλγάρους, ότι δηλαδή οι τελευταίοι έχουν ασπαστεί τη χριστιανική πίστη, έχοντας σταδιακά υιοθετήσει τα βυζαντινά ήθη και έχοντας αποβάλει τον άγριο και νομαδικό χαρακτήρα που τους διέκρινε όταν ήταν άπιστοι [= παγανιστές].»

Αν συνδέσουμε την προαναφερόμενη πεποίθηση του σοφού βυζαντινού ηγεμόνα της κρίσιμης εποχής της μετάβασης του 9ου προς τον 10ο αιώνα, με την περίπου σύγχρονη άποψη του οικουμενικού πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, Νικόλαου Α' Μυστικού, ότι με την υιοθέτηση της χριστιανικής θρησκείας οι Βούλγαροι μεταβλήθηκαν από εχθροί σε φίλους και συμμάχους του Βυζαντίου, έχουμε σ' αυτή την περίπτωση ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα (τεκμηριωμένο και «σφραγισμένο» μάλιστα, και από την αυτοκρατορική και από την πατριαρχική γραφίδα) της ιδεολογικής αυτής θέσης εκ μέρους της ανατολικής αυτοκρατορίας — και μάλιστα σε μια εποχή έντονης αντιπαράθεσης με τον δυναμικό τσάρο του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου, Συμεών.

Το παραπάνω όμως απόσπασμα του Λέοντος Σοφού είναι διττός αποκαλυπτικός: κυρίως, γιατί μας δείχνει με ενάργεια ότι οι Βυζαντινοί δεν ξεχνούσαν την τουρκική ρίζα, την τουρανική προέλευση των

βουλγάρων γειτόνων τους, ακόμα και σε εποχή όπου είχε επιτελεστεί — εδώ και μισόν αιώνα περίπου (το 864 μ.Χ.) — ο εκχριστιανισμός τους και είχε εκκινήσει ο σταδιακός εκσλαβισμός τους (με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τη μεταβολή του τίτλου του ηγεμόνα τους από «χαν»-«χάνο» σε «τσαρ»-«τσάρο»).

Παράλληλα, από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις που απηύθυνε ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός προς τον μουσουλμάνο εμίρη της Κρήτης εκφράζουν πιθανότατα την πεποίθηση μεγάλου τμήματος της βυζαντινής κοινωνίας του καιρού τους, η οποία θα είχε αντιληφθεί την ανάγκη σφυρηλάτησης στενών δεσμών με το ισλάμ, αλλά και με το συμφέρον που θα αποκόμιζε η αυτοκρατορία από την ύπαρξη στενής συμμαχίας και τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με το αραβικό έθνος: «Οι δύο μεγάλες δυνάμεις της Οικουμένης, το Βυζάντιο και το Ισλάμ, λάμπουν ως υπέρλαμπρα άστρα στο ουράνιο στερέωμα. Γι' αυτόν τον λόγο, παρά τις διαφορές μας στη θρησκεία, στα ήθη και στα έθιμα, θα έπρεπε πάντοτε να ζούμε φιλικά ως αδέρφια και σε αρμονική συνεργασία.»

Η ανελλιπής τουρκική παρουσία στο βόρειο και στο ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου

Το κοινό στοιχείο που συνδέει τη βυζαντινή αυτοκρατορία με το ανατολικό και το βόρειο σύνορό της, δηλαδή την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή αφενός και τη Βαλκανική χερσόνησο αφετέρου, είναι η εκεί διαρκής παρουσία διάφορων μεσαιωνικών τουρκικών φυλών και λαών. Πράγματι, τα ποικίλα τουρκικής προέλευσης φύλα του Μεσαίωνα αποτελούν χωρίς αμφιβολία την εθνότητα, την ομάδα των λαών με την οποία το Βυζάντιο διατήρησε σχεδόν αδιάκοπη επαφή και γειτνίαση μέσα στους ενδεκάμισυ περίπου αιώνες της ύπαρξής του, από τις αρχές του 4ου ως τα μέσα του 15ου αιώνα (διάγραμμα των τουρκικών φυλών, βλ. στον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 15). Και κάνοντας εδώ λόγο για «τουρκόφωνους λαούς», αναφερόμαστε στη μεγάλη εκείνη συνομοσπονδία τουρανικών (τουρκικών) φυλών που από τις αρχικές τους κοιτίδες, στην κεντροανατολική ασιατική στέππα, απλώθηκαν δυτικά και — από τους αιώνες 10ο και 11ο — εισέδυσαν στους κόσμους του ισλάμ και της χριστιανοσύνης.

Κοινοί φυλετικοί και εθνολογικοί — όχι όμως πάντοτε και γλωσσικοί — πρόγονοι των τουρκόφωνων λαών των μεσαιωνικών χρόνων

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

υπήρξαν οι Ογούζοι Τούρκοι των κεντροασιατικών ορέων, μια προέλευση όμως την οποία δεν φαίνεται να γνωρίζουν οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι και χρονικογράφοι των τριών βασικών ιστορικών περιόδων (πρωτοβυζαντινής, μεσοβυζαντινής, υστεροβυζαντινής). Απ' όσα γνωρίζουμε, ο τουρκικός τύπος ογούζ (*oğuz*) πέρασε στην ελληνική γλώσσα — πιθανώς διά μέσου του περσοαραβικού τύπου γουζζ (*ghuzz*) — ως Ογούζιοι σε μία και μόνο περίπτωση, πολύ μεταγενέστερη, όπως είναι ο βυζαντινός ιστοριογράφος του 15ου αιώνα Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ο οποίος, στα πρώτα στάδια του έργου του *Άποδείξεις ιστοριών* συνδέει άμεσα τους πρώτους Οθωμανούς με τους νομάδες Ογούζους προγόνους τους που είχαν φτάσει στη Μικρά Ασία (Ανατολία) από την κεντροασιατική στέππα (G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. Β', σελ. 213-214).

Πραγματικά, κανένας άλλος από τους ιστοριογράφους ή χρονικογράφους του Βυζαντίου δεν διευκρινίζει την ογουζική καταγωγή των τουρκόφωνων φύλων. Αλλά επιπλέον, κάτι που είναι σημαντικότερο, πολλοί σύγχρονοι βυζαντινολόγοι Έλληνες και ξένοι συνεχίζουν να υποπίπτουν στο σύνθητες πλέον σφάλμα της ταύτισης των Ογούζων με ένα συγκεκριμένο από τα ογουζικά φύλα του μέσου Μεσαίωνα (αιώνων 10ου και 11ου), τους Ούζους εισβολείς των Βαλκανίων και του ελλαδικού χώρου κατά το χειμώνα του 1064-1065 μ.Χ., τους οποίους είχε πρωτοαναφέρει με πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία ο λόγιος αυτοκράτορας του 10ου αιώνα Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, στο ονομαστό του σύγγραμμα *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν* (γνωστό στους ερευνητές με τον λατινικό του τίτλο *De administrando imperio* (*DAI*)). Σ' αυτό το σημείο, επίσης, αξίζει να αναφερθεί σύντομα ότι ο όρος Ογούζοι έχει περάσει και στην ποντιακή διάλεκτο με άκρως υποτιμητικό επίχρισμα, αφού ογουζεύω σημαίνει «συμπεριφερόμαι άξεστα, αγενώς», ενώ ογουζωτός σημαίνει «άξεστος, απολίτιστος». Και αυτό το γεγονός αποδεικνύει την αρνητική χροιά που ο μικρασιατικός ελληνισμός προσέδωσε στην εμφάνιση των Τούρκων ήδη από τα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια, αν και λίγο μπορεί να αμφιβάλλει κανείς ότι στην ουσία οι μειωτικοί αυτοί χαρακτηρισμοί συνδέονται αμεσότερα με τους Οθωμανούς Τούρκους.

Μια περιδιάβαση στους τουρκόφωνους αυτούς λαούς, λοιπόν, με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις τους με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, έως την εμφάνιση των Οθωμανών στο ιστορικό προσκήνιο, στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, θα επιχειρήσουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, σχολιάζοντας κατά διαστήματα καίρια προβλήματα ορολογίας και χρόνιων παρερμηνειών και παρεξηγήσεων.

Όσοι μελετούν κατοπτικά τις διεθνείς σχέσεις του Βυζαντίου με τους υπόλοιπους μεσαιωνικούς λαούς διαπιστώνουν και συνειδητοποιούν τον πραγματικό «κατακλυσμό» των εχθρών που αντιμετώπισε η μεσαιωνική αυτοκρατορία της Ανατολής καθόλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και την πτώση των τελευταίων προπυργίων του μεσαιωνικού ελληνισμού, του Μορέως (1460-1461) και της Τραπεζούντας (1461), καθώς και της Θεσσαλίας (1454/1470) και της Ηπείρου (1449/1479). Χωρίς αμφιβολία, το βυζαντινό κράτος δέχτηκε τις πολυαριθμότερες, τις πλέον επίμονες εισβολές και επιθέσεις από οποιοδήποτε άλλο μεσαιωνικό κράτος — επιθέσεις που προέρχονταν από ποικιλία φυλών και εθνοτήτων, ιδιαίτερα γερμανόφωνων, ιρανόφωνων, αραβόφωνων, σλαβόφωνων και τουρκόφωνων. Αλήθεια, αρκεί μια σχηματική εικονική αναπαράσταση κατά χρονολογική ακολουθία για να μας δώσει «ανάγλυφα» την εικόνα του προβλήματος, ιδιαίτερα ως προς τις αλληπάλληλες τουρανικές επιθέσεις, στα δύο από τα τρία «θερμά» ούτως ειπείν μέτωπα και σύνορα του Βυζαντίου, δηλαδή το βόρειο και το ανατολικό, που ως γνωστόν σπάνια παρέμεναν σταθερά για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Με τα σημερινά δεδομένα, ως βόρειο σύνορο του Βυζαντίου (δουνάβειο) θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε (κάπως ελαστικότερα) τα βόρεια σύνορα της Ρουμανίας με τη νοτιοδυτική Ουκρανία και την Ουγγαρία, όπως επίσης τα σύνορα της Σλοβενίας με την Ουγγαρία, την Αυστρία και την Ιταλία. Επίσης, με κάποια ελαστικότερη θεώρηση, ως ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου (ευφρατήσιο) μπορούν να εννοηθούν τα σημερινά σύνορα της Τουρκίας με τη Γεωργία και την Αρμενία στην περιοχή του Καυκάσου, με την Περσία (Ιράν), με τη Μεσοποταμία (Ιράκ) και με τη Συρία.

Έτσι, λοιπόν, στο βόρειο σύνορο επιτίθενται στην αυτοκρατορία τα τουρκόφωνα φύλα των Ούννων (4ος-5ος αιώνες), των Αβάρων, των Κοτριγούρων και των Ουτιγούρων, θεωρούμενων ως επιγονικών των Ούννων φύλων (5ος-6ος αιώνες). Από τον 6ο αιώνα, επίσης, επιτίθενται διάφορα ημινομαδικά σλαβόφωνα φύλα αναμειγμένα με τους τουρκόφωνους πληθυσμούς, κυρίως Αβάρους: πρόκειται για τους γνωστούς στα βυζαντινά κείμενα, αλλά και στη νεότερη έρευνα, «Αβαροσλάβους» ή «Σκλαβηνούς». Ακόμα, από τον 5ο ως τον 7ο αιώνα επιτίθενται και οι τουρκόφωνοι Ονόγουροι Βούλγαροι ή Πρωτοβούλγαροι (Παλαιοβούλγαροι), πρόγονοι των Βουλγάρων προ του εκχριστιανισμού και μετέπειτα εκσλαβισμού τους και μετά την ίδρυση του πρώτου βασιλείου τους το 680/681 μ.Χ., που και αυτοί θα καταστούν επικίνδυνος αντίπαλος του Βυζαντίου. Επίσης, στους αιώνες 9ο και

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

10ο, επιτίθενται τα ωσαύτως τουρκόφωνα φύλα των Ούγγρων (Μαγυάρων), όπως αποκαλούνται στις πηγές τους, ενώ από τον 11ο αιώνα και εξής το βαλκανικό μέτωπο της αυτοκρατορίας θα πλήξουν οι τουρκόφωνοι Πατζινάκοι ή Πατζινακίται (γνωστοί και ως Πετσενέγγοι), οι Ούζοι και οι Κο(υ)μάνοι, γνωστοί οι τελευταίοι και ως Πολόφτσοι στους Ρώσους, αλλά και ως Κιπτσάκοι στους μουσουλμάνους χρονικογράφους της εποχής (υπενθυμίζουμε εδώ τους περίφημους «πολοφτσιανούς χορούς» από τη θαυμάσια όπερα *Πρίγκιπας Ιγκόρ* του ρώσου μουσικοσυνθέτη του 19ου αιώνα Αλεξάντρ Μποροντίν, ο οποίος έχει αποθανάτισει μοναδικά αυτό ακριβώς το τουρανικό φύλο κατά τους αγώνες των Ρώσων εναντίον του). Τέλος, από τον 12ο αιώνα, η απειλή κατά του βόρειου συνόρου του Βυζαντίου επικεντρώνεται και πάλι στους Ούγγρους, καθώς και στους Βουλγάρους, αν και οι τελευταίοι, εκχριστιανισμένοι και εκσλαβισμένοι πια ήδη από το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, δεν μπορούν πλέον να λογίζονται από τους ερευνητές στα τουρκόφωνα φύλα του ύστερου Μεσαίωνα. Παρόλα αυτά, η συμμετοχή των Κομάνων (όπως επίσης και των λατινόφωνων Βλάχων, δηλαδή των προγόνων των σημερινών Ρουμάνων) στην ίδρυση του δεύτερου βουλγαρικού βασιλείου (της δυναστείας των Ασενιδών) υπήρξε τόσο καθοριστική, ώστε, στην ουσία, να γίνεται λόγος από τους μελετητές για μικτό βουλγαροκομανοβλαχικό κράτος (μετά το 1185/1186 μ.Χ.). Είναι ακριβώς εκείνο το κράτος που έπεσε από τα χτυπήματα των Οθωμανών στα τέλη του 14ου αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, στο ανατολικό σύνορο, από τον 4ο έως τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα είχαν μονοπωλήσει τα πρωτεία οι Σασανίδες Πέρσες με την πυρολατρική τους θρησκεία, τον ζωροαστρισμό. Όμως, από τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 7ου αιώνα, αρχίζουν τις επιθέσεις τους τα διάφορα αραβόφωνα μουσουλμανικά φύλα, που λίγο πριν από τα τέλη του ίδιου αυτού αιώνα θα θεθούν υπό την πρώτη αραβική δυναστεία του χαλιφάτου των Ομαϊαδών ή Ομεγιαδών της Δαμασκού (661-749/750). Στους αιώνες 8ο, 9ο και 10ο, θα λάβουν χώρα οι θαλάσσιες πειρατικές επιδρομές των Αράβων της βόρειας Αφρικής (*Ιφρικίγια*), της Σικελίας (*Σικιλίγια*) και της Ιβηρικής χερσονήσου (*αλ-Ανταλούς*), των γνωστών Ανδαλουσιανών που την περίοδο περίπου 824 έως 960/961 μ.Χ. εγκαθίδρυσαν στην Κρήτη το περιβόητο εμιράτο της «Ικρίτις» (*Ikritish*). Αυτοί οι τελευταίοι αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές ως «Σαρακηνοί» και ως «Αγαρηνοί». Από τον 11ο αιώνα, εποχή που σηματοδοτεί σε γενικές γραμμές την άνοδο των τουρκόφωνων δυναστειών σε βάρος των αραβόφωνων στον ανατολικό κόσμο, εντείνονται οι επιδρομές κατά των ανατο-

λικών περιοχών του Βυζαντίου από μέρους διάφορων τουρκικών φύλων, με κυριότερα ανάμεσά τους εκείνα των Σελτζούκων ή Σελτζουκιδών (που λίγο μετά τα μέσα του 11ου αιώνα στην ουσία είχαν καταστεί επικυρίαρχοι των αββασιδών χαλιφών της Βαγδάτης) (11ος - α' μισό 13ου αιώνα), των Αρτουκιδών ή Ορτοκιδών (β' μισό 11ου - α' μισό 12ου αιώνα), των Ντανισμεντιδών ή Δανισμενδιτών, βασικών αντίζηλων της σελτζουκικής δυναστείας της Μικράς Ασίας ή του «Ρουμ» (τέλη 11ου - α' μισό 12ου αιώνα), καθώς και των συνοδούντων κυρίως τους Σελτζούκους ομάδων των τουρκομάνων νομάδων, για τους οποίους θα κάνουμε λόγο πιο κάτω. Ακόμα, από τα τέλη του 13ου αιώνα, η βυζαντινή αυτοκρατορία θα αντιμετωπίσει πρώτα τις ίδιες ή και μεγαλύτερης σφοδρότητας επιθέσεις των Τουρκομάνων των δυναστειών των διάφορων μικρασιαστικών εμιράτων (ή «μπευλικιών»), που υπήρξαν απότοκα της παρακμής του μικρασιατικού σελτζουκικού σουλτανάτου του «Ρουμ», ενώ παράλληλα θα δεχτεί και επιθέσεις από τους Μογγόλους (τους «Τοχάρους» των βυζαντινών πηγών, που συνήθως ταυτίζονται από τη δυτική ιστοριογραφική επιστήμη — αν και όχι πάντα ορθά — με τους Τα[ρ]τάρους) (13ος-14ος αιώνες), από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου (στα αραβικά μαμλούκ σημαίνει «σκλάβος») (επίσης, 13ος-14ος αιώνες) και από τους μεταγενέστερους Τουρκομάνους της ανατολικής Μικράς Ασίας (14ος-15ος αιώνες). Αλλά, βέβαια, η σοβαρότερη από τις έως τότε απειλές για την ανατολική αυτοκρατορία προήλθε από το ραγδαία αναπτυσσόμενο οθωμανικό εμιράτο (και ήδη από τον 14ο αιώνα μετεξελισμένο σε σουλτανάτο), την ισχυρότερη απ' όλες τις τουρκόφωνες φυλές. Μέσα σε διάστημα ενάμισυ αιώνα — ως τις πρώτες δεκαετίες του δεύτερου μέρους του 15ου —, οι Οθωμανοί θα υποτάξουν τις βαλκανικές δυνάμεις (Βούλγαρους, Σέρβους, Βλάχους, κ.ά.), καθώς και το Βυζάντιο, ολοκληρωτικά, αναλαμβάνοντας για λογαριασμό του τελευταίου τον κυρίαρχο ρόλο στις ιστορικές τύχες της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, αλλά και του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού κόσμου (για τις οθωμανικές κατακτήσεις, βλ. την επισκόπηση του Α.Γ.Κ. Σαββίδη, «Η ακμή και οι απαρχές της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1288/1289-1571 μ.Χ.», *Στρατιωτική ιστορία* 55, Μάρτιος 2001, σελ. 14-27, με τη βιβλιογραφία, το αναλυτικό χρονολόγιο και τον πίνακα όρων).

Πρέπει να τονιστεί σε τούτο το σημείο ότι αυτές οι τουρκικές επιθέσεις σημειώνονται αρχικά στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας, δηλαδή στο ανατολικό και στο νοτιοανατολικό έπακρο της μικρασιατικής χερσονήσου, όπου, επιπλέον, το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπί-

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

σει τη συχνά ανοιχτή και απροκάλυπτη εχθρότητα των εκεί χριστιανικών μονοφυσιτικών λαών (των Αρμενίων και των Σύρων ιακωβιτών), καθώς και των νεστοριανών υπολειμμάτων, που από την πρωτοβυζαντινή εποχή (5ος-6ος αιώνες) είχαν βρει υποστήριξη από τους Σασανίδες Πέρσες και άλλους λαούς της Ανατολής. Ιδιαίτερα την περίοδο των σελτζουκικών κατακτήσεων εκμέρους του σουλτανάτου του «Ρουμ» (Ικονίου) στο δεύτερο μισό του 12ου και στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, αυτή η εχθρότητα εκφράστηκε ανοιχτά και απροκάλυπτα (βλ. A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σελ. 64, 139-145· πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α' , σελ. 34-35).

Η μεγάλη μεσαιωνική τουρκική μετανάστευση

Όπως προειπώθηκε, οι λαοί που επιτέθηκαν στο ανατολικό και στο βόρειο σύνορο του Βυζαντίου υπήρξαν στην πλειοψηφία τους τουρκόφωνοι, τουρανικής προέλευσης. Σχετικά με τους τελευταίους και σε συνάρτηση με την περίοδο ως την εμφάνιση των Οθωμανών ή Οσμανλίδων (Οσμανιδών) Τούρκων κατά τον 13ο αιώνα, θα επιχειρήσουμε να διαγράψουμε, κατά το δυνατόν συνοπτικότερα και επακριβέστερα, τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν και στοιχειοθετούν τη φυλετική, την εθνολογική και την ανθρωπολογική τους ταύτιση. Κάτι τέτοιο θεωρούμε αναγκαίο, αφού συχνότατα παρατηρείται το φαινόμενο να αναφέρονται μελετητές του Μεσαίωνα — βυζαντινολόγοι, αλλά και ερευνητές άλλων ειδικοτήτων — με αόριστο τρόπο απλά σε «Τούρκους», σε «τουρκικούς λαούς» ή «τουρκικά φύλα», ακόμα και σε περιπτώσεις όπου χρειάζεται κατά περίπτωση εξειδίκευση της ορολογίας. Με την αόριστη και την «αβασάνιστη» αναφορά σε Τούρκους (άσχετα αν πρόκειται για Σελτζούκους, για Οθωμανούς, κ.ο.κ.) αποφεύγεται να δοθούν οι απαραίτητες για κάθε περίπτωση διευκρινίσεις και λεπτομέρειες.

Σημαντικότερη ώθηση στις έρευνες γύρω από τους τουρκόφωνους ή τουρκικούς (τουρανικούς) λαούς έδωσε πριν από εξήντα περίπου χρόνια ο μεγάλος ούγγρος βυζαντινολόγος Γκιούλα (Ιούλιος) Μοράβτσικ (1892-1972), με το δίτομο κλασικό μεθοδολογικό γραμματολογικό του σύγγραμμα *Byzantinoturcica*, που πρωτοκυκλοφόρησε στη Βουδαπέστη το 1942-1943 και σε δεύτερη ενημερωμένη έκδοση το 1958 στο Βερολίνο, με εξονυχιστική βιβλιογραφική επισκόπηση της διεθνούς τουρκολογίας και με ιδιαίτερη έμφαση στις βυζαντινοτουρκι-

κές επαφές και σχέσεις (το 1983 κυκλοφόρησε ανατύπωση της β' έκδοσης στο Λέυντεν της Ολλανδίας). Παρά την «ηλικία» του, αυτό το εγχειρίδιο παραμένει έως σήμερα βασικό επιστημονικό βοήθημα και έργο παραπομπής, ένα από τα πληρέστερα και διασημότερα επιτεύγματα της γερμανόφωνης βυζαντινολογίας, όπως αποδεικνύεται από την πυκνότητα της χρήση του στη διεθνή βιβλιογραφική έρευνα.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Γκιούλα Μοράβτσιακ, ως τουρκόφωνοι (δηλαδή ομιλούντες τις διάφορες διαλέκτους του τουρκικού/τουρανικού κλάδου της ουραλοαλταϊκής ομογλωσσίας) χαρακτηρίζονται οι ασιατικής προέλευσης λαοί, οι οποίοι ανήκαν είτε στον ουραλοαλταϊκό (δηλαδή τον κεντροανατολικό ασιατικό) είτε στον φιννοουγγριανό ή φιννοουγγριτικό (δηλαδή τον κεντροδυτικό ασιατικό) φυλετικό τύπο (εσφαλμένα χρησιμοποιείται μερικές φορές ο τύπος φιννοουγγρικός), όπως για παράδειγμα, οι Ούγγροι και οι Κο(υ)μάνοι.

Επαναλαμβάνουμε εδώ ότι κοινοί εθνολογικοί και φυλετικοί (όχι όμως πάντα και γλωσσολογικοί) πρόγονοι των τουρκόφωνων αυτών φυλών του Μεσαίωνα θεωρούνται οι Ογούζοι Τούρκοι των Αλταϊών ορέων, οι οποίοι, υπό τον δυναμικό κλάδο των «Εννέα Ογούζων» («Dokuz Oğuz» / «Oğuzlar» στα τουρκικά), δημιούργησαν μια εκτενή νομαδική κεντροασιατική τουρανική συνομοσπονδία κατά τους 6ο, 7ο και 8ο αιώνες, γνωστή ως «Ουράνια Τουρκική Αυτοκρατορία» («Göktürk İmparatorluk» στα τουρκικά), η οποία επέβαλε για μεγάλο διάστημα μιαν απέραντη ασιατική «*rex nomadica*» (νομαδική ειρήνη). Από τα μέσα του 8ου αιώνα, διάφοροι κλάδοι του νομαδικού αυτού μορφώματος διασκορπίστηκαν προς δυσμάς (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 14-17, 60-63 και βιβλιογραφία σελ. 198-202· πρβλ. του ίδιου, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 88-89, σημ. 10-11). Η σωστή γνώση αυτής της μετακίνησης — μάλλον άγνωστης στους Βυζαντινούς τουλάχιστον ως τον 15ο αιώνα, όπως είδαμε στην αρχή της ομιλίας μας —, μιας μετακίνησης της οποίας τα πρώτα κύτταρα (Ούννοι) είχαν φτάσει ήδη από τον 4ο αιώνα στη Ρωσία και από εκεί στην ανατολική και στη συνέχεια στην κεντρική Ευρώπη, αποτελεί κατά την άποψή μας το κλειδί για τη σε ορθές βάσεις αντίληψη του όλου πλέγματος της βυζαντινοτουρκικής επικοινωνίας καθόλη τη μεσαιωνική περίοδο.

Αυτές οι φυλές των δύο προαναφερθέντων μεγάλων τουρκικών κλάδων ήρθαν σε επικοινωνία και πυκνές επαφές με το Βυζάντιο διαμέσου δύο βασικών οδών: α) εκείνης των ρωσικών στεππών και της βορειοανατολικής Βαλκανικής χερσονήσου· και β) εκείνης της κεντρικής Ασίας (των Αλταϊών) και στη συνέχεια των ευρύτερων περιοχών

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

που είναι γνωστές στη διεθνή ιστοριογραφία ως Εγγύς Ανατολή και Μέση Ανατολή.

Δύο μεγάλες μαζικές μεταναστεύσεις τουρκόφωνων λαών έλαβαν χώρα στη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων, ιδιαίτερα μέσα στην περίοδο από τον 4ο ως τον 13ο αιώνα.

Στην πρώτη, από τον 4ο έως τον 10ο αιώνα, οι τουρκικές φυλές προωθήθηκαν κυρίως διαμέσου της μεταναστευτικής οδού Ρωσίας-Βαλκανίων, μια και στον ανατολικό κόσμο κυριαρχούσαν (από τον 7ο αιώνα και εξής) διάφορες αραβόφωνες μουσουλμανικές δυναστείες, ιδιαίτερα εκείνες των Ομαϋαδών της Δαμασκού (661-749/750) και των Αββασιδών της Βαγδάτης, οι οποίοι ανέτρεφαν τους πρώτους και διατηρήθηκαν ως η κεντρική μουσουλμανική δυναστεία της Ανατολής ως τις αρχές του δεύτερου μέρους του 13ου αιώνα, όταν ο τελευταίος Αββασίδης χαλίφης ανατράπηκε με την είσοδο των Μογγόλων στη Βαγδάτη (1258). Οι περί ως ο λόγος Μογγόλοι είναι εκείνοι της δυναστείας των Ιλχανιδών, με τους οποίους ήρθε σε επαφές και το Βυζάντιο κατά τους 13ο και 14ο αιώνες.

Η δεύτερη τουρκική μετανάστευση του Μεσαίωνα έλαβε χώρα διαμέσου της κεντροδυτικής ασιατικής στέππας από τις αρχές του 11ου αιώνα και εξής, ακριβώς μετά από την πρώτη φάση της παρακμής του αββασιδικού χαλιφάτου, που ταλαιπωρήθηκε από μακροχρόνιες εμφύλιες διαμάχες.

Στην πρώτη από τις προαναφερθείσες μεταναστεύσεις συμμετείχαν Ούννοι, Ουτίγουροι, Κο(υ)τρίγουροι, Σαράγουροι, Σαβίροι, Ογούζοι Τούρκοι (των Αλταϊών), Άβαροι, Ονόγουροι Βούλγαροι (Πρωτοβούλγαροι ή Παλαιοβούλγαροι), οι επιγονικοί τους Βούλγαροι (του πρώτου βουλγαρικού κράτους), Χάζαροι, Ούζοι (που εσφαλμένα συγχέονται από πολλούς μελετητές — καθώς είπαμε — με τους κοινούς προγόνους των μεσαιωνικών Τούρκων, τους Ογούζους), Ούγγροι, Πατζινάκοι και Κομάνοι. Από την άλλη πλευρά, στη δεύτερη μετανάστευση, συμμετείχαν Σελτζούκοι, Αρτουκίδες, Ντανισμεντίδες, καθώς και οι συνοδευόντες τους προαναφερόμενους Τουρκομάνοι νομάδες, οι οποίοι στην άμεσα προοθωμανική εποχή έμελλαν σταδιακά να μεταβληθούν σε μόνιμα εγκατεστημένους «νομάδες» σε διάφορες μιχρασιατικές περιοχές, ιδρύοντας εκεί τα διάφορα «μπεϋλικία» ή εμιράτα της Ανατολίας, από τον 13ο αιώνα. Στη δεύτερη αυτή μεταναστευτική φάση εμπλέκονται έμμεσα (παρά το γεγονός ότι δεν συμπεριλαμβάνονται απόλυτα είτε εθνολογικά είτε γλωσσολογικά στους αμιγώς τουρανικούς λαούς) και οι Μογγόλοι, οι Ιλχανίδες της Μεσοποταμίας και της Περσίας, αλλά ακόμα και το χανάτο της «Χρυ-

σής Ορδής», με πυρήνα του την περιοχή της Ταυρικής χερσονήσου (Κριμαία). Και βέβαια, αμεσότατα εμπλέκονται, επίσης από τον 13ο αιώνα, οι Οθωμανοί. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραληφθούν εδώ οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης και της Συρίας (13ος-15ος αιώνες), αλλά και νωρίτερα οι Ζεγκίδες της Μέσης Ανατολής (η σημαντική δυναστεία των Ζένγκι, Νουρεντίν και Σαλαδίνου — ο τελευταίος ίδρυσε το 1169/1171 τη δυναστεία των Αγγιουβιδών της Αιγύπτου), οι οποίοι κατά τον 12ο αιώνα δημιούργησαν ενδιαφέρον πλέγμα σχέσεων με το Βυζάντιο των Κομνηνών και των Αγγέλων (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 132-136 και βιβλιογραφία σελ. 218-220· επίσης, του ίδιου, «Νουρεντίν και Σαλαδίνος, οι μεγάλοι αντίπαλοι των σταυροφόρων και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο τον 12ο αιώνα μ.Χ.», *Στρατιωτική ιστορία* 61, Σεπτέμβριος 2001, σελ. 16-25, με τη βιβλιογραφία).

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στους *Τουρκομάνους* («*Türkmenler*» στα τουρκικά), που έμελλαν να μεταβάλουν σημαντικά τα κέντρα οικονομικού βάρους των περιοχών που είχαν αποτελέσει τη «ραχοκοκαλιά» του Βυζαντίου, δηλαδή τη Μικρά Ασία. Ο όρος «Τουρκομάνοι» γι' αυτόν τον ημινομαδικό λαό του ύστερου Μεσαίωνα πρωτοχρησιμοποιήθηκε σε μουσουλμανικά κείμενα λίγο νωρίτερα (10ος αιώνας) για να διαφοροποιήσει τους μουσουλμάνους από τους παγανιστές Ογούζους. Από τον 12ο αιώνα εμφανίζεται και σε βυζαντινά ιστοριογραφικά κείμενα. Αρχικά, τον 11ο αιώνα των πρώτων μεγάλων σελτζουκικών κατακτήσεων, οι Τουρκομάνοι που εισέδυσαν στην Ανατολία ήταν χωρισμένοι σε διάφορες φυλές, ενώ κύρια ενασχόλησή τους ήταν η κτηνοτροφία. Από τον 13ο αιώνα, όμως, συνασπίστηκαν στον μικρασιατικό χώρο, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο τους πυρήνες των γνωστών στη νεότερη ιστοριογραφία «εμιράτων» — μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ της εποχής της παρακμής των σελτζουκικών δυναστειών και της ανόδου των Οθωμανών (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, λήμμα «Τούρκοι», *Παγκόσμια ιστορία*, τόμ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1990, ανατύπωση 1992, σελ. 356-366, εδώ σελ. 364-365· και του ίδιου, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 148-151). Σημαντικό τμήμα της νεότερης έρευνας αποδίδει την ίδρυση των εμιράτων στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε από τα μέσα του 13ου αιώνα, με την επικυριαρχία των Ιλχανιδών Μογγόλων επί των Σελτζούκων του «Ρουμ» (Ικονίου), στα δε ανεξάρτητα αυτά τουρκομανικά κρατίδια φαίνεται ότι διατηρήθηκε, για αρκετές ακόμα δεκαετίες, η ιδεολογία του «ιερού πολέμου» («τζιχάντ»), καθώς και η παρουσία των πολεμιστών των συνόρων («γαζήδων») κατά των «απίστων».

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Ήδη, το αρχαιότερο από εκείνα τα εμιράτα, αυτό της Καραμανίας (ιδρύθηκε περίπου το 1256), γρήγορα αμφισβήτησε την κυριαρχία των Ιλχανιδών, με τους οποίους ήρθε σε ρήξη (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Καραμάν Εμιράτο», *ΜΓΕ Υδρία*, τόμ. 31, 1984, σελ. 94). Είμαστε ήδη στην εποχή που τα πρώτα κύματα των Οθωμανών, του ισχυρότερου απ' όλα τα εμιράτα, όπως αποδείχτηκε, αρχίζουν να εγκαθίστανται σε περιοχές της Βιθυνίας, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Και καθώς γνωρίζουμε, η οθωμανική παρουσία έμελλε να καταστεί πολύ πιο καταλυτική για το Βυζάντιο απ' ό,τι ο εφήμερος μογγολικός κίνδυνος.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όμως προβάλλει η παρουσία των πρώτων Τουρκομάνων, κατά τον 11ο αιώνα. Αρχικά, καθώς περιγράφουν πολλές σύγχρονες τους πηγές, έδιναν την εντύπωση άκακων νομάδων-τσοπάνων, που μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή με τις οικογένειές τους, τα υπάρχοντά τους (σκηνές) και τα κοπάδια τους. Ξαφνικά, όμως, όποτε παρουσιαζόταν η ευκαιρία, μεταμορφώνονταν σε άγριους ληστές, που προξενούσαν μεγάλες καταστροφές και λεηλασίες. Οι βυζαντινές ανατολικές επαρχίες στη Μικρά Ασία υπέστησαν πολλές ζημιές απ' αυτές τις επιδρομές, αφού πλήθη Τουρκομάνων είχαν συνοδεύσει τους Σελτζούκους στις πρώτες τους εισβολές εκεί, ως τη μοιραία για το Βυζάντιο μάχη του Μαντζικέρτ, στις 19 (ή 26) Αυγούστου του 1071.

Οι πρώτες τουρκομανικές εγκαταστάσεις στην Ανατολία άρχισαν να τοποθετούν τις βάσεις για τη μεταγενέστερη εθνολογική, οικονομική, πολιτική και θρησκευτική μεταμόρφωση της ευρείας τούτης περιοχής, η οποία, μ' αυτόν τον τρόπο, χάθηκε για τον ελληνισμό — μια διαδικασία που περιέγραψε αναλυτικά και γλαφυρά ο Σπύρος Βρυώνης στο κλασικό πια θεωρούμενο σύγγραμμά του για τη διαδικασία εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας (1971), μεταφρασμένο πλέον και στα ελληνικά (1996). Αν και οι Σελτζούκοι πραγματοποίησαν πρώτοι τη στρατιωτικοπολιτικοθρησκευτική κατάληψη της Ανατολίας, εντούτοις οι Τουρκομάνοι με τις εγκαταστάσεις τους επέφεραν ακόμα σημαντικότερη — όπως φάνηκε — μεταβολή στα κέντρα οικονομικού βάρους εκείνων των περιοχών, που χαρακτηρίστηκαν από τον κορυφαίο βυζαντινολόγο Γεώργιο Οστρογκόρσκυ (ιδίως κατά την περίοδο ακμής του θεματικού θεσμού εκεί) «σπονδυλική στήλη της βυζαντινής διοίκησης, του στρατεύματος και της άμυνας» (*Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1981, ανατύπωση 1997, σελ. 73· για τα μικρασιατικά «θέματα», βλ. τώρα το συλλογικό έργο των Βασιλικής Βλυσίδου - Ελεωνόρας Κουντούρα-Γαλάκη - Στυλιανού Λαμπάκη -

Τηλέμαχου Λουγγή - Αλέξιου Γ.Κ. Σαββίδη, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας, 7ος-11ος αιώνες, ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1998 [έκδ. 1999], με αναλυτικούς προσωπογραφικούς πίνακες αξιωματούχων και λεπτομερή βιβλιογραφία).*

Το φαινόμενο των Τουρκομάνων έχει μελετήσει σε βάθος ο Τούρκος ιστορικός Φαρούκ Συμέρ (Faruk Sümer), στο πλαίσιο ειδικής ογκώδους μονογραφίας του στα τουρκικά. Βασικό χαρακτηριστικό τους ήταν η σταδιακή τους μεταλλαγή από νομάδες σε ημινομάδες, δηλαδή το *status* από την αέναη περιπλάνηση και λεηλασία στην καθιέρωση και οργάνωση καταυλισμών, που συχνά παρομοιάζονται με πρωτόλειας μορφής χωριά. Οι Βυζαντινοί, πάντως, στην κυριολεξία, τους αποστρέφονταν. Αποκαλώντας τους «σκηνίτας» ή «άμαξοβίους», «ληστρικών γένος», κλπ., τους θεωρούσαν «εκτός της οικουμένης», «εκτός της ιστορικής εξέλιξης», χωρίς ίχνος πολιτιστικών παραδόσεων, και βέβαια, με χαμηλότατο επίπεδο κοινωνικού βίου, μια και δεν άφησαν πίσω τους ούτε πόλεις, ούτε καν χωριά εν είδει πολιτιστικών μνημείων (σχετικά, βλ. Hélène Ahrweiler, «Byzantine concepts of the foreigner: the case of the nomads», σελ. 12-14, 15).

Οι τουρκοί λαοί
στα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων

Ποια όμως ήταν η εικόνα για τον βόρειο και τον ανατολικό κόσμο που είχαν στο Βυζάντιο; Και πιο συγκεκριμένα, πόσο καλά ήταν πληροφορημένοι οι Βυζαντινοί για τους γειτονικούς τους τουρκόφωνους λαούς; Αν κρίνει κανείς από την πληθώρα των σχετικών μνείων στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές (μεθοδικά συλλεγμένων από τον Γκιούλα Μοράβτσικ στον δεύτερο τόμο των *Βυζαντινοτουρκικών* του), η απάντηση *prima vista* καθίσταται σχετικά εύκολη, καθόσον μάλιστα η επισταμένη μελέτη της βυζαντινής γραμματολογίας δείχνει ότι πολλοί από τους επίσημους ιστοριογράφους της βυζαντινής περιόδου ήταν οι ίδιοι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, με καλή γνώση, από «πρώτο χέρι», των εξωτερικών υποθέσεων της αυτοκρατορίας.

Θα μπορούσε κανείς λοιπόν να απαντήσει στο παραπάνω καίριο ερώτημα ανενδοίαστα με καταφατικό τρόπο: ότι οι Βυζαντινοί ήταν σίγουρα πολύ καλά ενημερωμένοι, χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι αυτή η εκτενής — συχνά σχοινοτενής — πληροφόρησή τους ήταν πάντα σωστή και επακριβής. Λόγου χάριν, εντυπωσιάζει το ποσοστό των

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

γνώσεων του ιστοριογράφου του 5ου αιώνα Πρίσκου του Πανίτη για τους Ούννους, του Μένανδρου του Προτήκτορος (τον 6ο αιώνα) για τους Ογούζους των Αλταίων και τις πρώτες βυζαντινοτουρκικές σχέσεις στην Ασία, του Αγαθία του Σχολαστικού (επίσης τον 6ο αιώνα) για τους Σασσανίδες Πέρσες, του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, αλλά και των συμπληρωμάτων των *Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου* για τους Αβαροσλάβους των 6ου και 7ου αιώνων: επίσης, εντύπωση προκαλούν στο μελετητή οι γνώσεις (τον 10ο αιώνα) του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου για τους Χαζάρους, τους Ούγγρους, τους Πατζινάκους και τους Ούζους, όπως επίσης, μεταγενέστερα, εκείνες των Θεοφύλακτου Αχρίδος και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης (τον 11ο και τον 12ο αιώνα) για τους Πατζινάκους και τους Κομάνους αντίστοιχα, επίσης της Άννας Κομνηνής (11ος προς 12ο αιώνα) για τους Σελτζούκους της Μικράς Ασίας, αλλά και της Μεσοποταμίας και της Περσίας, καθώς και για τους Πατζινάκους και τους Κομάνους, σε μια εποχή μεγάλων διενέξεων της αυτοκρατορίας μ' αυτούς τους λαούς: ακόμα, οι γνώσεις των Ιωάννη Κίνναμου και Νικήτα Χωνιάτη για τις σύγχρονες τους τουρκικές μικρασιατικές δυναστείες του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα, αλλά και εκείνες των Γεώργιου Ακροπολίτη, Γεώργιου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά (κατά τους 13ο και 14ο αιώνες), όπως και ιδιαίτερα του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη (κατά τον 15ο αιώνα), για τους ύστερους Σελτζούκους του «Ρουμ» (Ικονίου), τους Τουρκομάνους, τους Μογγόλους και τους Οθωμανούς. Αξίζει να αναλογιστούμε εδώ πόσοι συγγραφείς της μεσαιωνικής Ανατολής (ή ακόμα της μεσαιωνικής Δύσης) έχουν να επιδείξουν, παρά την αποδεδειγμένη προσφορά τους στην ιστοριογραφία, έστω και μερικό αντίστοιχο ποσοστό γνώσεων για το Βυζάντιο (αυτό το θέμα άρχισε να ερευνάται και συνεχίζει να εκπονείται υπό τη μορφή γραμματολογικού εγχειριδίου από τον υποφαινόμενο, αρχικά στο πλαίσιο του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του ΕΙΕ, από το καλοκαίρι του 1996, με γενικό τίτλο: «Η βυζαντινή ιστορία μέσα από τις μη ελληνόφωνες ανατολικές πηγές [χριστιανικές, μουσουλμανικές, ιουδαϊκές, αφρικανικές]. Λεξικογραφικό βοήθημα» για τις σχετικές πηγές της Άπω Ανατολής, βλ. Μ. Kordoses, «China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources. I: Hellenistic-Roman - early Byzantine period, 2nd century B.C. - 6th century A.D.», *Ιστοριογεωγραφικά* 3, 1991, σελ. 143-253· και τη διδακτορική διατριβή του Zhang Xu-Shan, «Η Κίνα και το Βυζάντιο. Σχέσεις - εμπόριο - αμοιβαίες γνώσεις από τις αρχές του 6ου ως τα μέσα του

Του αιώνα», *Ιστοριογεωγραφικά* 6, 1998, σελ. 155-343 [= σελ. 1-189], με τη σχετική βιβλιογραφία).

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, θα περιοριστούμε στην ονοματοδοσία των εθνικών επιθέτων και των όρων που υιοθέτησαν ως προσδιοριστικούς οι βυζαντινοί συγγραφείς για τα γειτονικά της αυτοκρατορίας τουρκόφωνα φύλα. Η ευρεία χρήση γνωστών όρων, που καταδεικνύουν το συνεχές της επικοινωνίας — για παράδειγμα — του μικρασιατικού χριστιανικού στοιχείου με τους αραβόφωνους και κατόπιν με τους τουρκόφωνους κατακτητές του χώρου (Σελτζούκους), καθίσταται εμφανής, αν θυμηθούμε εδώ τις ποικίλες παραλλαγές των όρων «Ανατολία-Anadolu» και «Rum» (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 171-178: πρβλ. ανάλυση των όρων στον D. Georgacas, *The names for the Asia Minor peninsula...*, σελ. 80-83). Επίσης, η συχνή χρήση όρων, όπως «με(ι)ξοβάρβαροι» (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας...*, σελ. 62-66: πρβλ. Hélène Ahrweiler, *ό.π.*, σελ. 13), ή ακόμα και τίτλων αξιωμάτων των ανατολικών ή των βαλκανικών τουρκικών λαών, όπως «αμιράς-εμίρης» (G. Moravcsik, τόμ. Β', σελ. 66-68), «σουλτάν(ος)» (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 286-289), «μελίχ(ης)» (εκ του αραβικού «μαλίχ» = πρίγκιπας, ηγεμόνας (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 187-188) και «χάν(ος)» (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 148-149, λ. «κανάς = χαν»: πρβλ. λεπτομέρειες στον A.G.C. Savvides, «Some notes on the terms khan and kha-gan...», *passim*), αφήνει να φανεί η στενή σχέση και επικοινωνία ανάμεσα στους ελληνικούς πληθυσμούς με τους ανατολικούς λαούς και πολιτισμούς. Για παράδειγμα, πραγματικά εντυπωσιάζει η γνώση εκμέρους των βυζαντινών συγγραφέων των ονομάτων των ποικίλων Τούρκων ηγεμόνων της Μικράς Ασίας — και πιο συγκεκριμένα των Σελτζούκων του Ικονίου. Από την επακριβή παράθεση αυτών των ονομάτων, οι καλλιεργημένοι τουλάχιστον κύκλοι στην αυτοκρατορία πολλά θα μπορούσαν να διδαχτούν: ονόματα όπως «Ιαθαίνης», «Καϊχοσρόης», «Αζαίνης», «Καϊκαούσης», «Αλα(α)τίνης», «Καϊκοβάδης», κ.ά. (όπως εμφανίζονται ελαφρά παραλλαγμένα στα ελληνικά τα ονόματα ονομαστών Σελτζούκων σουλτάνων του «Ρουμ» της περιόδου του τέλους του 12ου και του πρώτου μισού του 13ου αιώνα), μετέδιδαν στους βυζαντινούς κύκλους το σαφές μήνυμα του μικτού αραβοπερσικού χαρακτήρα του σελτζουκικού πολιτισμού: τα μικρά ονόματα αυτών των ηγεμόνων ήταν σχεδόν πάντα αραβικής προέλευσης (π.χ. Γκιωάθ αλ-Ντιν, Ιζζ αλ-Ντιν, Ρουκν αλ-Ντιν, Αλα αλ-Ντιν), σε αντίθεση με τα επίθετά τους, παρμένα χωρίς αμφιβολία από

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

το χώρο της πλούσια περσικής επικής μυθολογίας (π.χ. «Καϋ-χουσράου» [πρβλ. τον «Χουσράου» της ιρανικής μυθολογίας], «Καϋ-καούς», «Καϋ-κουμπάντ», κλπ.). Γνώριμος στους μελετητές του Βυζαντίου είναι ο τύπος «Χουσράου» και ως προς προγενέστερες εποχές, όταν η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τους Σασανίδες Πέρσες τους 6ο και 7ο αιώνες, με τους ονομαστούς τους ηγεμόνες Χοσρόη Α' (αντίπαλο για πολλά χρόνια του Ιουστινιανού Α') και Χοσρόη Β' (αντίπαλο του Ηράκλειου στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα) (σχετικά γι' αυτούς τους τύπους, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας...*, ό.π., σελ. 67-68).

Επιστρέφοντας στις προαναφερθείσες ελληνικές πηγές με την πολυποίκιλη ορολογία τους, θα πρέπει πάντως να είμαστε επιφυλακτικοί και να κάνουμε πολύ προσεκτική χρήση και ανάλυση των διάφορων αρχαιοπρεπών ονομασιών, με τις οποίες αποδίδουν τις εθνικότητες των ξένων λαών (και στην περίπτωση μας των τουρκόφωνων ειδικότερα) οι βυζαντινοί συγγραφείς. Επηρεασμένοι όπως ήταν από τα αρχαιοελληνικά τους πρότυπα (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών, Πλούταρχος, Πολύβιος, κ.ά), υιοθετούν πολλές φορές υπερβολικά αρχαιοπρεπείς και αναχρονιστικούς τύπους και επικλήσεις, ενώ μια από τις συχνότερα απαντώμενες λέξεις στα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων είναι ο όρος «βάρβαρος» (με τα παράγωγά του), που χρησιμοποιείται συλλήβδην για να χαρακτηρίσει όχι μόνο τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, αλλά επίσης συνήθως και τους μη χριστιανούς και μη ελληνόφωνους πληθυσμούς, ιδιαίτερα τους παγανιστικούς. Σ' αυτό το σημείο, ας θυμηθούμε το «πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος» της ελληνικής αρχαιότητας, σχετιζόμενο με το ρήμα «βαρβαρίζω», που σήμαινε στην αρχαιότητα «ομιλῶ ακατάληπτα τα ελληνικά». Όμως, όπως γνωρίζουμε, το «βάρβαρος» με τα παράγωγά του έχει περάσει αβασάνιστα, με πλήρως υποτιμητικό επίχρισμα, στην ορολογία και στην ονοματολογία των περισσότερων νεότερων ερευνητών, ακόμα και όταν οι τελευταίοι κάνουν λόγο για τους αραβικούς και όλους ανεξαιρέτως τους τουρκικούς γειτονικούς του Βυζαντίου λαούς. Θα έπρεπε όμως αυτός ο όρος να χρησιμοποιείται με περισσότερη προσοχή, κυρίως όταν αναφέρεται σε μουσουλμανικούς λαούς που αποδεδειγμένα έφτασαν σε υψηλού επιπέδου πολιτιστικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα, όπως οι Άραβες και οι Σελτζούκοι Τούρκοι, με τις πολιτιστικές τους πρωτεύουσες, της Δαμασκού και της Βαγδάτης οι πρώτοι, του Ικονίου οι τελευταίοι, που συνέχισαν από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα την πολιτιστική ακμή και την παράδοση της Βαγδάτης (όταν η τελευταία γνώρισε τη μογγολική-ιλχανιδική επικυριαρχία, το 1258).

Είναι καιρός να σταματήσουν οι βυζαντινολόγοι, Έλληνες και ξένοι, να αναφέρονται σ' αυτούς τους λαούς ως «βαρβαρικούς», με τη σημεινική παραφθαρμένη έννοια του όρου, που κατέληξε να σημαίνει «άξεστους», «απολίτιστους», κλπ. (πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ...*, β' έκδοση, Αθήνα, 2000, σελ. 124 με τη σημ. 14).

Ειδικά για τα τουρκικά φύλα στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία για την περίοδο από τον 11ο έως και τον 13ο αιώνα, μέσα από τις αρχαιοπρεπείς και τις «εξωτικές» ονοματοδοσίες και επικλήσεις των βυζαντινών συγγραφέων ξεπροβάλλουν ποικίλοι και όχι άμεσα διακριτοί λαοί. Άμεση παρουσιάζεται για το μελετητή η ανάγκη ύπαρξης ενός ιστορικοφιλολογικού «αποκωδικοποιητή» (για να χρησιμοποιήσουμε εδώ ένα νεολογισμό του συρμού στις μέρες μας). Πιο συχνά εμφανιζόμενος σ' αυτά τα κείμενα είναι ο όρος «Σκύθαι», που παραπέμπει σε μια ευρύτατη τουρκόφωνη παρουσία στα Βαλκάνια και στη βορειοανατολική Ευρώπη (Ούννοι, Βούλγαροι, Ούζοι, Πατζινάκοι, Κομάνοι και — αραιότερα — Οθωμανοί), αναπέμποντας στον ονομαστό αρχαίο νομαδικό λαό που κατά τους 8ο-7ο π.Χ. αιώνες μετακινήθηκε από την κεντρική Ασία προς τη νότια Ρωσία, δημιουργώντας εκεί μια εκτενή αυτοκρατορία, την οποία ανέτρεφαν και αντικατέστησαν οι Σαρμάτες μέσα στην περίοδο από τον 4ο προχριστιανικό ως τον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα. Επίσης, συχνή στους βυζαντινούς συγγραφείς είναι η χρήση του όρου «Πέρσαι», ως προς τα διάφορα τουρκικά φύλα του ανατολικού κόσμου.

Η «ιχνηλάτηση» του όρου «Σκύθαι» ως προς τα Βαλκάνια παρουσιάζεται αρκετά δυσχερής, με αρκετά παρουσιαζόμενα ορολογικά, εννοιολογικά, εθνολογικά και γεωγραφικά προβλήματα (σχετικά παραδείγματα, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 92-94). Για παράδειγμα, οι Βούλγαροι εκτός από «Σκύθαι» αναφέρονται στις μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές επίσης ως «Μοισοί» (εκ του «Μοισία», όπως ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς η Βουλγαρία — αν και σε πολλές περιπτώσεις πάντως υιοθετείται από τους Βυζαντινούς ο εσφαλμένος τύπος «Μυσία» (με ύψιλον) που παραπέμπει στην παλαιά μικρασιατική επαρχία της αυτοκρατορίας «Μυσία»). Στις πρώιμες πηγές, όμως, συναντούμε τους Βουλγάρους και ως «Ούννους», ενώ σε άλλες πρωτοβυζαντινές πηγές (ιδίως στον Πρίσκο) οι ίδιοι οι Ούννοι μνημονεύονται ως «Σκύθαι»! Οι Ούγγροι (Μαγυάροι) αναφέρονται στις μεσοβυζαντινές πηγές αραιότερα ως «Ούννοι» και «Παίονες», συχνότερα δε ως «Τούρκοι»: πράγματι, στα βυζαντινά κείμενα, ο όρος «Τούρκοι» συχνότατα υπονοεί μόνο τους

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Ούγγρους, ενώ οι ασιάτες Τούρκοι τις περισσότερες φορές υποδηλώνονται με άλλες ονομασίες. Ακόμα, οι Χάζαροι της Ταυρικής χερσονήσου (Κριμαίας) και της ευρύτερης περιοχής του βόρειου Καύκασου αναφέρονται συχνά ως «Σχύθαι», αλλά παραδόξως όχι ως «Ταυροσχύθαι» (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σελ. 97, σημ. 37), όρος πάντως που χαρακτηρίζει τους Κομάνους. «Σχύθαι» είναι ακόμα οι Ούζοι των Βαλκανίων, οι οποίοι, επίσης, συναντώνται ως «Σαυρομάται», αλλά και ως «Ούννοι». Επιπλέον, «Σχύθαι» είναι οι Πατζινάκοι/Πετσενέγγοι (καθώς επίσης «Σαυρομάται» και «Μοισοί»), όπως και οι Κομάνοι, τους οποίους απαντούμε και ως «Ούννους», «Περσοσχύθας», αλλά και ως «Ταυροσχύθας», ως είδαμε λίγο παραπάνω.

Από τα προαναφερόμενα επιλεγμένα παραδείγματα νομίζουμε ότι καθίσταται φανερή η δυσκολία της ταύτισης του πολύπλοκου όρου «Σχύθες», ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση για την περίοδο από τον 11ο αιώνα και εξής. Για παράδειγμα, μόνο η ενδελεχής μελέτη των παράλληλων πηγών μπορεί να δείξει ότι οι Σχύθες που βρίσκονταν ανάμεσα στο ανομοιογενές μισθοφορικό σύνολο στο στρατό του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη, κατά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), ήταν Ούζοι και Πατζινάκοι, και όχι Κομάνοι (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 159 και *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 92-93), οι οποίοι, σε κρίσιμη φάση της μεγάλης εκείνης σύγκρουσης, αποφάσισαν να αυτομολήσουν προς τους φυλετικά συγγενείς τους Σελτζούκους του τελικού θριαμβευτή σουλτάνου Αλπ Αρσλάν. Ακόμα, στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, συναντάμε συχνά και τους τρεις τύπους («Σχύθαι», «Πατζινάκοι», «Κομάνοι»)· όμως, όταν η βυζαντινή πριγκίπισσα χρησιμοποιεί μόνο τον τύπο «Σχύθαι», η ταύτιση αυτού του λαού γίνεται ιδιαίτερα δυσχερής και αποφασιστική βοήθεια προσφέρουν εδώ οι παράλληλες δυτικές σταυροφορικές πηγές, οι οποίες αναφέρονται με περισσότερη σαφήνεια σ' αυτούς είτε ως «Pincenarii» (Πατζινάκοι) είτε ως «Comanitae» (Κομάνοι). Επίσης, παράλληλη εξέταση των πηγών αποδεικνύει ότι οι «Σχύθαι», τους οποίους συνέτριψε η βαραγγική φρουρά του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού το 1122-1123, στην πολύνεκρη μάχη της Βερόης (Στάρας Ζαγοράς), ήταν τα υπολείμματα των Πατζινάκων που είχαν επιζήσει από τη μεγάλη καταστροφή που είχαν υποστεί το 1091 από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και τους Κομάνους συμμάχους του, στη μάχη του θρακικού όρους Λεβονίου — και όχι Κομάνοι: πραγματικά, μια ανύποπτη βόρεια πηγή του 12ου αιώνα, το σκανδιναβικό *saga* του ισλανδού ιστοριογράφου Σνόρρι Στούρλουσον (12ος-13ος αιώνας), κάνει εκτενέστατα λόγο για τη μεγάλη

εκστρατεία του αυτοκράτορα του Βυζαντίου «Kirjalax» (sic: αναφέρει τον Αλέξιο Α΄ αντί του ορθού Ιωάννη Β΄) κατά της χώρας «Pezinavellir» (των Πατζινάκων) (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 146-148· και *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 93). Και ακόμα, οι «Σκύθαι» του Ιωάννη Κίναμου, με τους οποίους ο στασιαστής «πρωτοστράτωρ» Αλέξιος Αξούχος προσπάθησε ανεπιτυχώς να γίνει κύριος του βυζαντινού θρόνου το 1167 μ.Χ., ήταν κατά πάσα πιθανότητα Κομάνοι και όχι Πατζινάκοι, όπως έχει υποστηριχτεί (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 93-94). Και βέβαια, Κομάνοι ήταν οι «Ταυροσκύθαι», οι οποίοι, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, έπαιξαν τόσο αποφασιστικό ρόλο στην ίδρυση του δεύτερου βουλγαρικού βασιλείου το 1185/1186 μ.Χ. και στη συνέχεια ενίσχυσαν με το αξιόμαχο ιππικό τους τους Βουλγάρους της δυναστείας των Ασενιδών στις επιχειρήσεις τους κατά των Λατίνων της «Ρωμανίας» μετά το 1204. Τέλος, το «σκυθικόν» αποτελούσε βασικό τμήμα των μισθοφορικών δυνάμεων του Βυζαντίου, μαζί με το «λατινικόν» (δυτικοί μισθοφόροι), που από την εποχή των Κομνηνο-Δουκών (1057-1081), των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων αυτοκρατόρων (1185-1204) θα υπερισχύσουν σταδιακά σε αριθμούς απέναντι στον γηγενή βυζαντινό στρατό, το «ρωμαϊκόν», συντελώντας μ' αυτόν τον τρόπο στον εκφυλισμό του εθνικού χαρακτήρα στη σύσταση των βυζαντινών δυνάμεων, σε όλα τα μέτωπα της αυτοκρατορίας.

Παραπλήσια εννοιολογικά προβλήματα ταύτισης έχουμε όμως και ως προς τα τουρκόφωνα φύλα της Μικράς Ασίας (Ανατολίας): Σελτζούκους, Αρτουκίδες, Ντανισμεντίδες, Τουρκομάνους νομάδες των 11ου-12ου αιώνων, Τουρκομάνους των εμιράτων της εποχής των 13ου-15ου αιώνων, Οθωμανούς. Όλοι οι προαναφερόμενοι μνημονεύονται στις βυζαντινές πηγές με εντυπωσιακά εκτεταμένη ποικιλία ονομασιών, συχνότερες από τις οποίες είναι οι ακόλουθες: «Πέρσαι», «Αγαρηνοί», «Μουσουλμάνοι» («μουσουλμανικόν φύλον»), «Ισμαηλίται» («ισμαηλιτικόν φύλον»), «Σαρακηνοί». Ας τονίσουμε εδώ ότι και τα διάφορα αραβόφωνα μουσουλμανικά φύλα αναφέρονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς με τις ίδιες ή παραπλήσιες ονομασίες, με την εξαίρεση του όρου «Πέρσαι».

Ιδιαίτερα, οι όροι «Αγαρηνοί» και «Ισμαηλίτες» χρησιμοποιούνται εκτενώς από τους βυζαντινούς συγγραφείς, λόγω βέβαια των συνειρμικών τους αναπομπών στις Γραφές: υπενθυμίζω ότι η Άγαρ (εξού το «Αγαρηνοί») ήταν η αιγύπτια σκλάβρα/σύζυγος του γενάρχη των Αράβων (όπως εξάλλου και των Εβραίων), του Αβραάμ (στα αραβικά

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

«Ιμπραχίμ»), ενώ ήταν ο γιος της με τον Αβραάμ, ο Ισμαήλ (εξού το «Ισμαηλίται»), που επρόκειτο σύμφωνα με την αραβική παράδοση να θυσιαστεί (αντί του Ισαάκ της εβραϊκής παράδοσης). Ακόμα, χρησιμοποιείται ευρύτατα ο όρος «Σαρακηνοί», προερχόμενος κατά τους ερευνητές εκ του αραβικού «shark»/«sharkiyun» (Ανατολή) ή εκ του «saraka» (ληστεία) (γι' αυτά, βλ. I. Shahid, *Rome and the Arabs. A prolegomenon to the study of Byzantium and the Arabs*, Washington, 1984, σελ. 123-141· πρβλ. A.G.C. Savvides, *Byzantium* 67, 1997, σελ. 89-96· D. Sahas, *Byzantium and Islam*, σελ. 7-9· «Saracens and the Syrians...», *passim*· και «Saracens and Arabs...», σελ. 125 κ.ε.). Όπως είπαμε προηγουμένως, με τους όρους «Αγαρηνοί» και «Σαρακηνοί» χαρακτηρίστηκαν από τις μεσοβυζαντινές κυρίως πηγές οι μουσουλμάνοι ναυτικοί επιδρομείς των 8ου-10ου αιώνων, υπάρχουν όμως σχετικές αναφορές και σε μεταγενέστερες πηγές, ακόμα και σε κείμενα της εποχής της τουρκοκρατίας στον ελληνικό χώρο, όπου οι Οθωμανοί κατακτητές αποκαλούνται μεταξú άλλων και «Αγαρηνοί». Τέλος, ας μην ξεχνάμε τους προϊσλαμικούς Άραβες «Σαρακηνούς» μισθοφόρους, λόγου χάριν, στο πλευρό του Ιουλιανού κατά τη μεγάλη του περσική εκστρατεία στις αρχές του καλοκαιριού του 363 μ.Χ., καθώς μαρτυρεί ο σπουδαίος μουσουλμάνος χρονικογράφος των 9ου-10ου αιώνων αλ-Τάμπαραι (πρβλ. τις σχετικές μνείες στα έργα του I. Shahid, εδώ, στη βιβλιογραφία· για τους άραβες μισθοφόρους του Ιουλιανού, βλ. *The History of al-Tabari*, τόμ. IV: *The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, αγγλική μετάφραση και σχόλια C.E. Bosworth, New York State U.P. Albany, 1999, σελ. 58-60).

Επανέρχομαι σύντομα στον όρο «Τούρκοι», όπως εμφανίζεται στα βυζαντινά κείμενα. Όπως προείπαμε, σε αντίθεση με τους ασιάτες Τούρκους που αποκαλούνται συνήθως «Πέρσαι», οι «Τούρκοι» της Ευρώπης είναι κυρίως οι Ούγγροι — ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει τη χώρα τους ως «Τουρκία», ενώ ως «Τουρκία» επίσης λογίζεται η χώρα των Χαζάρων από τον Θεοφάνη τον Ομολογητή στα τέλη του 8ου με αρχές του 9ου αιώνα (για άλλες σημασίες του όρου «Τούρκοι» ως προς τους Ογούζους, του Χαζάρους, τους Βαρδαριώτες Ούγγρους, τους Σελτζούκους, τους Μαμελούκους, τους Οθωμανούς, κ.ά., βλ. τις αναφορές στο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 95-96). Ευρέως χρησιμοποιεί τον όρο κατά τον 14ο αιώνα και ο ελληνόφωνος ανώνυμος γασμούλος συγγραφέας του *Χρονικού του Μορέως*, τον οποίο, όμως, λιγότερο απασχολεί να προχωρήσει σε φυλετικό διαχωρισμό ανάμεσα στους Τουρκομάνους εξ Ανατο-

λίας και στους εκχριστιανισμένους «Τουρκόπουλους» (στους οποίους στην πραγματικότητα αναφέρεται) και περισσότερο να «χύσει τη χολή» του, απαριθμώντας τα αρνητικά στοιχεία και τα κακώς κείμενα της ελληνικής φυλής (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σελ. 96). Για την παρουσία των Τούρκων στο *Χρονικόν του Μορέως*, σημαντικές παρατηρήσεις περιέχει η πρόσφατη μονογραφία για το σπουδαίο αυτό ιστοριογραφικό κείμενο από τη Θέκλα Σανσαρίδου-Hendrickx (*Το Χρονικόν του Μορέως... Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα, 1999, σελ. 56-57), ενώ επίσης σημαντικό αντικείμενο έρευνας αποτελούν οι διάφορες ονομασίες των εκχριστιανισμένων απογόνων Τούρκων, των «Τουρκοπούλων», με αξιόλογη θητεία από τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα και εξής στους στρατούς του Βυζαντίου, της λατινικής (σταυροφορικής) Ανατολής και του δυτικού βασιλείου της Κύπρου (βλ. σχετικές βιβλιογραφίες στο A.G.C. Savvides, «Late Byzantine and Western historiographers...», *passim* και λήμμα «Tourkopo[u]loi/Turcoples», *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τόμ. X, 2000, σελ. 571-572).

Επίσης, ένα σχόλιο σχετικά με τους όρους «μουσουλμάνοι», που στις υστεροβυζαντινές πηγές και στους κύπριους χρονικογράφους Λεόντιο Μαχαιρά και Γεώργιο Βουστρώνιο υποδηλώνουν τους Σελτζούκους, τους Μαμελούκους και τους Οθωμανούς (πρβλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. Β', σελ. 198), αλλά και «μωαμεθανοί» (με τα παράγωγά του), που είναι ανύπαρκτος στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές, και ορθώς, ως μη υφιστάμενος. Παρόλα ταύτα, ο χαλκευμένος αυτός *terminus technicus* από τη δυτική ιστοριογραφία, λόγω της εσφαλμένης αντιστοιχίας «Χριστού»/χριστιανισμού - Μωάμεθ/μωαμεθανισμού (το «Χριστός» ήταν η θεϊκή ιδιότητα του Ιησού και όχι βέβαια το όνομά του) εξακολουθεί να υιοθετείται και να χρησιμοποιείται ευρύτατα, ακόμα και σε σοβαρά επιστημονικά έργα (βλ. παρατηρήσεις στο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα...*, σελ. 82-83· *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 97-98· και *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ, ό.π.*, σελ. 124, σημ. 15). Μάλιστα, αξίζει εδώ να πούμε ότι ο πλασματικός αυτός όρος είχε παρασύρει στο παρελθόν ακόμα και τη συντακτική επιτροπή της πρώτης έκδοσης της διεθνούς κύρους *Εγκυκλοπαίδειας του ισλάμ*, από τον γνωστό εκδοτικό οίκο E.J. Brill της Ολλανδίας, με μακρά παράδοση στις ισλαμικές σπουδές. Έτσι, στην πρώτη έκδοση της εγκυκλοπαίδειας (μεταξύ 1913 και 1938), υιοθετήθηκε ο εσφαλμένος αυτός όρος — και μάλιστα στον υπότιτλο του κορυφαίου τούτου συλλογικού έργου, όπου διαβάζουμε ακόμα (στις πρόσφατες ανατυπώσεις των ετών 1987 και 1993): «A dictionary of

the geography, ethnography and biography of the Muhammadan peoples»! Ευτυχώς, βέβαια, στην αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη νέα έκδοση του ίδιου ιστορικού-λεξικογραφικού επιτεύγματος της δυτικής ισλαμολογίας (που ξεκίνησε την έκδοση το 1960 και ολοκληρώθηκε το 2002 — απομένουν να εκδοθούν μόνο τα τελευταία συμπληρωματικά τεύχη, το 2003), ο προαναφερόμενος υπότιτλος της αρχικής έκδοσης έχει παραληφθεί εντελώς!

Το ενδιαφέρον των πληροφοριών των Βυζαντινών
για τους Ούγγρους

Στο τελευταίο τμήμα αυτής της μελέτης, θα ήθελα να αναφερθώ ειδικότερα στη βυζαντινοουγγρική επικοινωνία ή μάλλον στην ουσιαστική έλλειψη μιας τέτοιας επικοινωνίας, όπως φαίνεται από τα γραφόμενα στο περίφημο *De administrando imperio* του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, λογιότατου γιου του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, τον οποίο συναντήσαμε στην αρχή της μελέτης. Συστηματική ανάλυση της ορολογίας που υιοθετείται σ' αυτό το σπουδαίο κείμενο μπορεί να οδηγήσει, με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο, σε πρόοδο της νεότερης έρευνας στον τομέα της μεσαιωνικής ετυμολογικής ερμηνείας και ονοματοδοσίας, με παράλληλη μεθοδική εξέταση των υπαρχουσών πηγών. Ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση κάνει η αξιόλογη συμβολή του G. Bata (βλ. βιβλιογραφία) ως προς τα ονόματα των πρώτων ηγεμόνων της ουγγρικής δυναστείας των Αρπαδιδών (γι' αυτούς, βλ. Ρ. Ράντιτς - Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Αρπαδίδες/Αρπάντ», *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1998, ανατύπωση 2001, σελ. 197-200, με τους πίνακες και τη σχετική βιβλιογραφία).

Μια εξονυχιστική ετυμολογική εξέταση λοιπόν των τουρανικής ρίζας ονομάτων των πρώτων ηγεμόνων και των ημιμυθικών ηρώων στα μεσαιωνικά ουγγρικά χρονικά, αλλά και στις ελληνικές ή στις δυτικές (λατινικές) πηγές των 9ου και 10ου αιώνων — ιδιαίτερα όπως αυτά τα ονόματα έχουν διασωθεί μέσα από το παραπάνω σύγγραμμα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου ως προς τα πατζινακοχαζαρικά, ουγγροπατζινακικά, καβαροχαζαρικά και ουγγροβουλαροπατζινακικά (αντίστοιχα στα κεφάλαια 37 έως 40) —, μας δίνει πολύ αξιόλογα συμπεράσματα, κυρίως το 40ό κεφάλαιο, το οποίο, καθώς φαίνεται, πρέπει να αποτελεί μετάφραση κάποιου μουσουλμανικού πρωτο-

τύπου ή τουλάχιστον να βασίζεται σε κάποιο μουσουλμανικό κείμενο ή κείμενα (βλ. G. Bata, «The personal names of the early Arpads», *Journal of Turkish Studies* 13, 1989, σελ. 15-21).

Ως πρωταρχική εστία των Ούγγρων αναφέρεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο η «Λεβεδία», ενώ επίσης ως «Λεβεδιάς» μνημονεύεται στον ίδιο συγγραφέα ο πρώτος «βοεδόδος» των πρωτο-Ούγγρων για το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα (G. Moravcsik, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 177-178) — ο λόγος εδώ πρόκειται για την περιοχή της Λεβεδιάς στην έχουσα ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα αποδεχτεί το ισλάμ χώρα της «Sakaliba» των Βουλγάρων του Βόλγα, που στα μεσαιωνικά χρόνια έμελλε να ακμάσει ως κέντρο γουνεμπορίου (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 99-100 και το αναλυτικό λήμμα του P. Golden, «al-Sakaliba», *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τόμ. VIII [1995], σελ. 872-878, με πλούσια βιβλιογραφία). Εκεί όμως όπου ο Πορφυρογέννητος γίνεται ιδιαίτερα λεπτομερής και αναλυτικός είναι στην παρουσίαση της γενεαλογίας του πρώτου ηγεμόνα της «Τουρκίας» (= Ουγγαρίας), του δούκα Αρπάντ/Αρπαδή (890-907) και των άμεσα ή έμμεσων διαδόχων του μέχρι τον «Τερματζούν», ο οποίος τέσσερις γενιές αργότερα, το έτος 948, επισκέφτηκε τη βυζαντινή αυλή ως «φίλος» της αυτοκρατορίας (κεφάλαια 38 και 40 του *DAI*, με τοποθέτηση αυτής της γενεαλογίας μέσα σε ένα αναλυτικό σχήμα και αποτελούμενης από έναν κατάλογο — πραγματικό «μωσαϊκό» — εξωτικών για την ελληνική γλωσσολογική πραγματικότητα ονομάτων, όπως «Αρπαδής», «Λιούντικα», «Ταρακατζούς», «Ιέλεχ», «Ιουτουτζάς», «Ζαλτάν»[ς], «Τεβέλης», «Εζέλεχ», «Φαλίτζης/Φαλής», «Ταξίς[ν], «Τερματζούς»: οι σχετικές μνείες του *DAI* και του G. Moravcsik στον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *ό.π.*, σελ. 99-100, με τον πίνακα).

Πρόσφατες έρευνες, όπως αυτές του G. Bata, έρχονται να δείξουν πειστικά ότι η επισταμένη εξέταση αυτών των αναμφίβολα τουρανικής ρίζας ονομάτων, έτσι όπως πέρασαν στην ελληνική γλώσσα μέσω της πρωταρχικής τους μορφής πιθανότατα σε αραβικούς χαρακτήρες, μας φανερώνει κάτι πολύ σημαντικό: ότι όλα σχεδόν τα προαναφερόμενα ονόματα των πρώτων Ούγγρων ηγεμόνων, που τα περνούσαν οι πρώτοι Αρπαδίδες στους απογόνους τους βάσει του ισχύοντος ανάμεσά τους «φυλετικού τοτεμισμού», αποδίδουν (με μιαν αρχέγονη τοτεμιστική ρίζα) λίαν αρνητικές και υποτιμητικές έννοιες, ως κατ' ευφημισμόν συνώνυμα του κοιλιόδουλου, του αδηφάγου, του αχόρταγου, του πονηρού και του κλέφτη. Επιπλέον, ότι όλα τους συνδέονται με τα γνωστά μικρά γουνοφόρα κυνηγετικά ζώα: τη νυφίτσα, το κουνάβι και

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

τον ασβό. Έτσι, δηλαδή, όπως παραδίδει αυτά τα ονόματα — προφανώς χωρίς να γνωρίζει την αρχική σημασία τους —, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος συνδέει τους πρώτους Αρπαδίδες ηγεμόνες με ποικίλες υποτιμητικές έννοιες, καθώς και με τα προαναφερθέντα ασβοειδή (σχετικά, βλ. G. Bata, «The personal names...», *ό.π.*, σελ. 16-19· πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, *ό.π.*, σελ. 100-101, με άλλη βιβλιογραφία).

Τονίζουμε εδώ ότι ο απόηχος αυτής της αναφοράς του Πορφυρογέννητου τον 10ο αιώνα συναντάται σε μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές των 12ου και 13ου αιώνων: πράγματι, στα ιστοριογραφικά κείμενα των Ιωάννη Κίνναμου, Νικήτα Χωνιάτη και Θεόδωρου Σκουταριώτη γίνεται κατ' επανάληψη λόγος για το πολύ γνωστό ουγγρικό ηγεμονικό όνομα «Γεϊτζάς» (Γεζάς, ουγγρικά Γκέζα), και μάλιστα σε διάφορες παραλλαγές, υπονοώντας το βασιλιά των Ούγγρων Γκέζα Β' (1141-1161) (πρβλ. G. Moravcsik, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 109). Και η ετυμολογική ανάλυση αυτού του ονόματος (τουρανικής επίσης προέλευσης) το συνδέει με τη ρίζα-λέξη «gyeuđa» (= αδηφάγος, λαίμαργος): άρα, «Γεϊτζάς» είναι ο τρώγων με λαιμαργία και με βουλημία, ο καταβροχθίζων την τροφή του. Και εδώ, πάντως, οι βυζαντινές πηγές δεν φαίνεται να είναι υποφιασμένες γι' αυτή την ετυμολογία.

Κλείνοντας, όμως, θα άξιζε να αναρωτηθεί κανείς: με ποιον τρόπο άραγε θα παρουσίαζαν τους Ούγγρους αντιπάλους ηγεμόνες του Βυζαντίου οι ιστοριογράφοι του ελληνικού Μεσαίωνα, αν πραγματικά γνώριζαν ποιες έννοιες εμπεριέκλειαν τα ονόματά τους; Ίδού μια περίπτωση, κατά την οποία η άγνοια (λόγω της ουσιαστικής απουσίας επαφών μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών) συμβάλλει στην αποφυγή εκτόξευσης περαιτέρω υποτιμητικών σχολίων, άρα και στην αποφυγή επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ των λαών.

The Byzantines vis-à-vis the peoples of the Oriental and the Balkan worlds (with emphasis on the Turkophone tribes) (abstract). — Presentation of the knowledge and the terminology employed by the Byzantines for their neighbours. A diachronical perusal, based on primary sources and the main secondary works, of the image of the peoples of the Oriental and Balkans world in the eyes of the Byzantines. Special emphasis is given to the Turkish/Turkophone peoples, as they were transformed in the medieval period via the two main migratory directions towards the West: a) the Russian steppes and northeastern Balkan peninsula; and b) central (Altaic) Asia and — then — the wider areas, known in modern historiography as the Near East and the Middle East. The rather important knowledge on the part of the Byzantines regarding these people and the areas of their expansion are here presented, as well

as their relations with the Eastern Empire, in the framework of international relations with the diplomatic «chessboard» in the southeastern Mediterranean basin.

Παράρτημα επιλογής όρων και τίτλων
(για τους τουρκικούς και τους άλλους συγγενικούς τους λαούς)

Αγαρηνοί. — Όρος με τον οποίο οι βυζαντινές πηγές αναφέρονται στους μουσουλμάνους Άραβες (ιδιαίτερα του εμιράτου της Κρήτης και της βόρειας Αφρικής) κατά τους 9ο-11ο αιώνες, αλλά επίσης στους Τούρκους (Σελτζούκους, Οθωμανούς) κατά τους 11ο-16ο αιώνες, καθώς και σπανιότερα στους Ταρτάρους (Μογγόλους). Ο όρος προέρχεται από το όνομα της αιγύπτιας σκλάβας του Αβραάμ, της Άγαρ, μητέρας του Ισμαήλ, του θεωρούμενου γενάρχη των περισσότερων αραβικών φυλών. Χρησιμοποιήθηκε επίσης συχνά στην περίοδο της τουρκοκρατίας για τους Οθωμανούς κατακτητές του ελλαδικού χώρου.

Ισμαηλίτες. — Όρος που συναντιέται συχνά στις βυζαντινές πηγές, μαζί με τους όρους «Αγαρηνοί» και «Σαρακηνοί», για να χαρακτηρίσει κυρίως τους μουσουλμάνους του Μεσαίωνα, δηλαδή τους Άραβες της περιόδου 7ου-11ου αιώνων, αλλά και τα διάφορα τουρκικά φύλα (Σελτζούκους, Οθωμανούς, κ.ά.) από τον 11ο αιώνα και εξής. Ο όρος προέρχεται από τον Ισμαήλ της Βίβλου (Γένησης), δηλαδή του παιδιού της αιγύπτιας Άγαρ, δούλας του Αβραάμ (γενάρχη των εβραίων και των μουσουλμάνων), που έγινε ο προπάτορας των αραβικών φυλών. Διάφοροι Τούρκοι ηγεμόνες από τον 11ο αιώνα έλαβαν την επίκληση «Ισμαήλ» και αναφέρονται έτσι από τους βυζαντινούς συγγραφείς.

Μουσουλμάνοι. — Όρος ιστοριοθηρησκευτικού περιεχομένου, που προέρχεται από την αραβική λέξη *μουσλίμ*, η οποία υποδηλώνει τους αφοσιωμένους στις θείες εντολές της μουσουλμανικής θρησκείας, του ισλάμ, όπως η τελευταία αποκαλύφτηκε μέσω του προφήτη του Θεού («Αλλάχ»), του Μωάμεθ. Ο όρος με τα παράγωγά του (μουσουλμανισμός, μουσουλμανικός, κλπ.) συναντάται στα κείμενα του ισλάμ παράλληλα με τους άλλους ιστορικά αποδεκτούς όρους «ισλαμισμός», «ισλαμικός», κλπ., σε αντίθεση με τον ιστορικά μη αποδεκτό όρο «μωαμεθανοί» με τα παράγωγά του.

«Μωαμεθανοί». — Τεχνητός και επιστημονικά μη αποδεκτός ιστοριοθηρησκευτικός όρος-δημιούργημα της δυτικής ιστοριογραφικής επιστήμης, που με τα παράγωγά του (μωαμεθανισμός, μωαμεθανικός, κλπ.) χρησιμοποιείται εντούτοις ευρύτατα, ακόμα και σε σοβαρά επιστημονικά έργα, για να υποδηλώσει τους μουσουλμάνους. Ο τελευταίος αυτός όρος με τα δικά του παράγωγα (βλ. παραπάνω) είναι οι ορθοί και επιστημονικά αποδεκτοί. Ο όρος «μωαμεθανοί» δεν υπάρχει σε κανένα αραβικό ή άλλο κείμενο του ισλάμ και χαλκεύτηκε στη Δύση, κατά εσφαλμένη αντιστοιχία προς το «Χριστός»/«χριστιανισμός» (άρα και: «Μωάμεθ»/«μωαμεθανισμός»). Το σφάλμα όμως βρίσκεται στο ότι, από τη μια πλευρά, το «Χριστός» αποτελεί στην πραγματικότητα την ονομασία της θεοποιημένης ιδιότητας του Ιησού, ενώ, από την άλλη, στο ισλάμ, ο Μωάμεθ λατρεύεται, χωρίς βέβαια να έχει θεο-

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

ποιηθεί, ως ο επίλεκτος προφήτης του Θεού (Αλλάχ). Άρα, θα αποτελούσε υπερβολή να ονομαστεί η νέα θρησκεία από το όνομα του προφήτη της, κάτι εξάλλου που οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι ποτέ δεν έπραξαν.

Ογούζ(ι)οι (Ογούζοι Τούρκοι). — Μ' αυτόν τον όρο υπονοείται η μεγάλη συνομοσπονδία τουρανικών (τουρκόφωνων) νομαδικών φύλων στις εκτενείς κεντροασιατικές στέππες, στις περιοχές των Αλταίων ορέων, οι οποίοι θεωρούνται από την επιστήμη ως οι κοινοί εθνολογικοί και φυλετικοί πρόγονοι των περισσότερων τουρκικών λαών του Μεσαίωνα, με ορισμένες όμως γλωσσολογικές διαφορές ανάμεσα στους τελευταίους. Στα αραβικά και στα περσικά κείμενα αποκαλούνται «Γουζζ» και στα τουρκικά «Ογούζ» (Ghuzz, Oghuz). Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για τις αρχικές τους εγκαταστάσεις στη Μογγολία, βόρεια της Βαϊκάλης λίμνης, προέρχονται από επιγραφές του ποταμού Ορχόν (βόρεια της Κίνας) και χρονολογούνται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Τον 6ο αιώνα μ.Χ., ο πολυαριθμότερος κλάδος τους, οι «Εννέα Ογούζοι», κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια εκτενή, αλλά βραχύβια, τουρανική νομαδική αυτοκρατορία, ένα συνασπισμό (6ος, 7ος, 8ος αιώνες), που χαρακτηριζόταν από χαλαρή συνεκτικότητα, καθώς και από την υιοθέτηση της τουρκικής διαλέκτου του νοτιοδυτικού ασιατικού κλάδου. Κατά τους 9ο-10ο αιώνες, όμως, αυτός ο ογκώδης συνασπισμός διασπάστηκε οριστικά και το πυκνότερο τμήμα του εγκαταστάθηκε σταδιακά στις εκτάσεις της Υπερωξιανής (Τρανσοξάνια), ανατολικά της Αράλης λίμνης, στις εύφορες κοιλάδες μεταξύ των ποταμών Ιαξάρτη (Συρ Νταρυά) και Ώξο (Αμού Νταρυά). Κατά τον 10ο αιώνα, το κύριο κέντρο των Ογούζων έγινε η πόλη Τζαντ, επί του κάτω ρου του Ιαξάρτη, ενώ στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, το σημαντικότερο από τα ογούζικά φύλα, οι Σελτζούκοι (Σελτζουκίδες), ασπάστηκαν το ισλάμ. Τέλος, σημαντικές πρώιμες αναφορές στους Ογούζους των πρώτων αιώνων κάνουν και διάφορα κινεζικά χρονικά, τα οποία τους αποκαλούν «Του-κίουε», κατά την εποχή που το έσχατο δυτικό τμήμα των ογούζικών κλάδων (Ούννοι, Ονόγουροι, Άβαροι και άλλοι τουρκόφωνοι λαοί του πρώιμου Μεσαίωνα) είχαν εισβάλει πλέον στη βορειοανατολική και στην κεντρική Ευρώπη διαμέσου των ρωσικών στεπερών (4ος, 5ος και 6ος αιώνες), πραγματοποιώντας τις πρώτες τους εγκαταστάσεις στη Βαλκανική χερσόνησο και ερχόμενοι έτσι σε σύγκρουση με το Βυζάντιο.

Ρουμ (αλ-Ρουμ). — Όρος-ονομασία των Σελτζούκων της Μικράς Ασίας, αλλά και της βυζαντινής αυτοκρατορίας και της Ευρώπης γενικότερα, από τους Πέρσες, τους Άραβες και τους Τούρκους, ενώ ακόμα μ' αυτόν τον όρο αναφέρονταν οι Άραβες στο ορθόδοξο πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ. Προέρχεται από το «Ρωμαιοί» (= Βυζαντινός), άρα «αλ-Ρουμ» = οι περιοχές (χώρες) των «Ρωμαίων» (Βυζαντινών). Επίσης, όροι όπως «Ρωμανία», «Ρωμαίων» / «ρωμαϊκάί χώραι», συναντώνται σε αρκετές βυζαντινές πηγές. Στους μουσουλμάνους, ο όρος «Ρουμ», εκτός από το σελτζουκικό σουλτανάτο της Μικράς Ασίας (το οποίο ιδρύθηκε στις πρώην «ρωμαϊκές» [= βυζαντινές] κτήσεις της Ανατολίας αρχικά στη Νίκαια στα τέλη του 11ου αιώνα και συνεχίστηκε, από τις αρχές του 12ου, με έδρα του το Ικόνιο), υπονοεί εν γένει τους Έλληνες της Ανατολής. Το αραβικό «μπιλάντ αλ-Ρουμ» αντιστοιχεί ουσιαστικά στο «χώραι των Ρωμαίων», ενώ και μια γνωστή αναφορά σε σούρα (κεφάλαιο) του Κορανίου αναφέρει τους Βυζαντινούς της εποχής του αυτοκράτορα Ηράκλειου (α' μισό 7ου αιώνα) ως «αλ-Ρουμ». Η υιοθέτηση αυτού του

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

όρου (όπως εξάλλου και του όρου «Αναντολού», εκ του «Ανατολή», για χαρακτηρισμό της Μικράς Ασίας), φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι μουσουλμάνοι κατακτητές του απώτατου δυτικού άκρου της Εγγύς Ανατολής είχαν συνδέσει τις ιστορικές τους τύχες με τον μεσαιωνικό ανατολικό ελληνισμό, αφού οι περιοχές του σουλτανάτου τους είχαν εδραιωθεί ακριβώς πάνω στις πρώην μικρασιατικές κτήσεις του Βυζαντίου. Αργότερα, τέλος, οι Οθωμανοί αποκάλεσαν τις εν γένει κτήσεις τους στα Βαλκάνια «Ρουμ-ιλί» ή «Ρουμ-ελί» (δηλαδή «χώρες/περιοχές των Ρωμαίων»), αν και σε μερικές περιπτώσεις αυτός ο όρος χρησιμοποιήθηκε και εντελώς γενικευτικά ταυτιζόμενος με την έννοια της «Δύσης».

Σαρακηνοί. — Ονομασία που συχνά χρησιμοποιήσαν οι βυζαντινές πηγές για να χαρακτηρίσουν όχι μόνο τους προϊσλαμικούς, αλλά κυρίως τους μουσουλμάνους Άραβες που έκαναν επιδρομές κατά της αυτοκρατορίας στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Επίσης, τους Τούρκους των 11ου-16ου αιώνων, κυρίως τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς, ως την εποχή των εκτεταμένων επιδρομών στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας. Η ρίζα του όρου προέρχεται μάλλον από το όνομα της Σάρας, γυναίκας του Αβραάμ, ενώ οι άλλοι θεωρούν ότι προέρχεται από τις αραβικές λέξεις «σαράκα» (ληστεία) ή «σαρκιγιούν» (Ανατολή), που μεταφέρθηκαν ως όροι από το Βυζάντιο στη Δύση κυρίως κατά την εποχή των σταυροφοριών.

Τά(ρ)ταροι. — Όρος με τον οποίο υποδηλώνονται τα διάφορα μογγολικά φύλα του Μεσαίωνα, που ανήκαν στον ουραλοαλταϊκό κλάδο, αν και αυτός ο συσχετισμός δεν είναι απόλυτα ακριβής. Και τούτο, διότι οι ημινομαδικοί Τάρταροι, των οποίων η ονομασία πρωτοεμφανίζεται σε παλαιστουρκικές επιγραφές της Μογγολίας (του 8ου αιώνα μ.Χ.), κατακτήθηκαν και τελικά ενσωματώθηκαν στις αρχές του 13ου αιώνα από τον Τζένγκις Χαν. Από τότε και επειδή η ονομασία «Τά(ρ)ταρος» θεωρείτο σημαντική εκείνη την εποχή, οι μογγόλοι ηγεμόνες (επίγονοι της δυναστείας του Τζένγκις Χαν) την υιοθέτησαν για το λαό τους, συνέχισαν δε να τη χρησιμοποιούν και αργότερα, ιδιαίτερα στους 15ο και 16ο αιώνες. Στις βυζαντινές πηγές συναντώνται επίσης οι όροι «Τόχαροι»-«Τοχάριοι» και «Μουγούλιοι», καθώς και ο όρος «Σκόθαι», για να χαρακτηρίσουν τα διάφορα μογγολικά φύλα του ύστερου Μεσαίωνα.

Τουρκόπουλοι. — Όρος και ονομασία για τους εκχριστιανισμένους μουσουλμάνους μισθοφόρους στη βυζαντινή υπηρεσία από το β' μισό του 11ου αιώνα μ.Χ., οι οποίοι ήταν τουρκικής (κυρίως σελτζουκικής) καταγωγής. Έδρασαν επίσης στη Μέση Ανατολή, στο πλευρό των σταυροφόρων της Δύσης κατά των μουσουλμάνων στο τέλος του 11ου και στον 12ο αιώνα, όπως επίσης και στα Βαλκάνια, τότε στο πλευρό των Βυζαντινών και τότε των Καταλανών εισβολέων της αυτοκρατορίας. Τουρκόπουλους συναντάμε τέλος στις λατινοκρατούμενες Κύπρο και Ρόδο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αιώνες). Σε γενικές γραμμές, υπήρξαν απόγονοι μικτών γάμων ανάμεσα σε Τούρκους (Σελτζούκους ή Τουρκομάνους) και σε Ελληνίδες χριστιανές της Μικράς Ασίας, διακρινόμενοι ιδιαίτερα για τις πολεμικές τους ικανότητες. Ο γνωστότερος Τουρκόπουλος στο Βυζάντιο υπήρξε ο αξιωματούχος του Αλέξιου Α' Κομνηνού, ο Τατίκιος, με δράση στη διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας (1096-1097).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Χάν(ος)-Χαγάνος. — Τουρκικής προέλευσης όρος που χαρακτηρίζει τους ηγεμόνες/φυλάρχους των πρώιμων τουρκικών φύλων (Ογούζων). Αργότερα, από τον 6ο αιώνα μ.Χ. και εξής, ο όρος εξαπλώθηκε στα γνωστά τουρκόφωνα φύλα του Μεσαίωνα (Πρωτοβούλγαρους, Αβάρους, Χαζάρους, Μογγόλους), ενώ από τον 14ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε και από τους οθωμανούς κατακτητές σουλτάνους (για παράδειγμα, Βαγιαζίτ Α', Μουράτ Β' και Μωάμεθ Β') ως δεύτερο συνθετικό μετά από το όνομά τους (για παράδειγμα, Βαγιαζίτ-χαν). Απ' αυτόν τον όρο προέρχεται και το «χανάτο», που χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους Μογγόλους (Ταρτάρους) της αποκαλούμενης «Χρυσής Ορδής», απογόνων του σημαντικότερου «χαν» στην παγκόσμια ιστορία, του Τζένγκις Χαν (1206-1227).

Επιλογή βιβλιογραφίας

(Αναλυτικές βιβλιογραφίες πηγών-βοηθημάτων δίνονται στα περισσότερα από τα δημοσιεύματα που ακολουθούν. Πολύ ενημερωμένες βιβλιογραφίες υπάρχουν επίσης στα λήμματα της β' έκδοσης της έγκυρης *Encyclopaedia of Islam / Encyclopédie de l'Islam*, η οποία ολοκληρώθηκε πρόσφατα, το 2002, ως προς το κύριο λημματογραφικό της τμήμα.)

Αντωνόπουλος Π., *Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι*, Αθήνα, 1996.

Ahrweiler Hélène, «Byzantine concepts of the foreigner: the case of the Nomads», στο Hélène Ahrweiler - Angelike Laiou (εκδ.), *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, 1998, σελ. 1-15.

Άμαντος Κ., *Σχέσεις Ελλάς και Τούρκων από τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα μέχρι τὸ 1821*, τόμ. Α': *Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν (1071-1571)*, Αθήνα, 1955.

Balivet M., *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul, 1994.

Bata G., «The personal names of the early Arpads», *Journal of Turkish Studies* 13 (Harvard U., 1989) (= *Festschrift G. Doerfer*); σελ. 15-21.

Bosworth C.E., *The new Islamic dynasties*, Edinburgh U.P., 1996 (πίνακες δυναστεϊῶν και ηγεμόνων).

Brand Ch., «The Turkish element in Byzantium, eleventh-twelfth centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), σελ. 1-25.

Bryer A., «Greeks and Türkmens: the Pontic exception», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σελ. 113-149.

Βρυώνης Σπ., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μετάφραση Κάρια Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1996.

Βρυώνης Σπ., βλ. Vryonis Sp.

Cahen Cl., *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul-Paris, 1988 (και προγενέστερη αγγλική έκδοση: *Pre-Ottoman Turkey: a general survey of the material and spiritual culture and history, c. 1071-1330*, London, 1968).

Cameron Averil, «Agathias on the Sassanians», *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-1970), σελ. 69-178.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Γεωργιάδης-Αρνάκης Γ., *Οι πρώτοι Όθωμανοί. Συμβολή εις τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Αθήνα, 1947.

Diaconu P., *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.

—, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest, 1978.

Georgacas D., *The names for the Asia Minor peninsula and a register of surviving Anatolian pre-Turkish place names*, Heidelberg, 1971.

Giraud R., *L'Empire des turcs Celestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-734). Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris, 1960.

Gjuselev V., *The Protobulgarians: a pre-history of the Asparouchian Bulgaria*, Sofia, 1979.

Golden P., *An introduction to the history of the Turkish people: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992.

Huxley G., «Steppe people in Konstantinos Porphyrogennetos», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 34 (1984), σελ. 77-89.

—, «Byzantinokhazarika», *Hermathena* 148 (1990), σελ. 69-87.

Inalcik H., «The rise of Turcoman maritime principalities in Anatolia, Byzantium, and Crusades», *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), σελ. 179-217.

Kafesoğlu I., *A history of the Seljuks. Ibrahim Kafesoğlu's interpretation and the resulting controversy*, αγγλική μετάφραση-επιμέλεια G. Leiser, S. Illinois U.P., 1988.

Kafesoğlu I. - Yıldız H.D. - Merçil E. - Saray M., *A short history of Turkish-Islamic states (excluding the Ottoman state)*, Ankara, 1994.

Lippard B., *The Mongols and Byzantium (1243-1346)*, Ph.D. thesis, Indiana U., 1984 (Ann Arbor U. Microfilms International, Michigan) (δακτυλόγραφο).

Λουγγής Τηλ., *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, De administrando imperio (Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμαίων). Μία μέθοδος ἀνάγνωσης*, Θεσσαλονίκη, 1990.

Loungis Tel., «Über die zwei gegensätzlichen Richtungen der byzantinischen Ausserpolitik im osteuropaischen Raum im 10 Jahr.», στο G. Prinzing - M. Salamon (εκδ.), *Byzanz und Ostmitteleuropa (950-1453)*, Wiesbaden, 1999, σελ. 35-43.

Moravcsik G., *Byzantinoturcica*, τόμ. I: *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, τόμ. II: *Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, β' έκδοση, Berlin, 1958 (ανατύπωση, Leiden, 1983).

—, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970.

Obolensky D., *Η βυζαντινή κοινοπολιτεία. Η ανατολική Ευρώπη (500-1453)*, μετάφραση Ι. Τσεβρεμέζ, τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Θεσσαλονίκη, 1991.

Oikonomidès N., «Vardariotes-W.l.nd.r-V.n.nd.r: hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934», *Südost-Forschungen* 32 (1973), σελ. 1-8.

Pohl W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa (567-822 n. Chr.)*, München, 1988.

Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari, «Settimane di studio del Centro Italiano di Studi di alto medioero» (αρ. XXX), τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Spoleto, 1988 (συλλογικό).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Pritsak O., *Studies on medieval Eurasian history*, Variorum Reprints collected studies series, London, 1981, άρθρα IV («The Pecenegs. A case of social and economic transformation»), XIX («The decline of the Empire of the Oghuz Yabghu»).

Richard J., «Les Turcoples au service des royaumes de Jerusalem et de Chypre: musulmans convertis ou chretiens orientaux?», *Revue des études islamiques* 54 (1986), σελ. 259-270.

—, «Byzance et les Mongols», *Byzantinische Forschungen* 25 (1999), σελ. 83-100.

Roux J.-P., *Η ιστορία των Τούρκων: 2.000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο*, μετάφραση Μαρία Σμυρνιώτη, Αθήνα, 1998.

Sahas D., *Byzantium and Islam: an encounter of two theocracies. Mutual admiration, and exclusion*, Toronto, 1993.

—, «Saracens and Arabs in the Leimon of John Moschos», *Βυζαντιακά* 17 (1997), σελ. 121-138.

—, «Saracens and the Syrians in the Byzantine anti-Islamic literature and before», *Symposium Syriacum VII*, in *Orientalia Christiana Analecta* 256 (ed. Rene La Venant) (Roma, 1998), σελ. 387-408.

Savvides A.G.C., *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk Sultanate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols (A.D. c. 1192-1237)*, Θεσσαλονίκη, 1981.

Σαββίδης Α.Γ.Κ., *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα, 1991, άρθρα VIII («Η τελευταία πατζινακική επιδρομή στο Βυζάντιο, 1122-1123»), IX («Οι Κομάνοι/Κουμάνοι και το Βυζάντιο, 11ος-13ος αι. μ.Χ.»), X («A note of the terms Rûm and Anatolia in Seljuk and early Ottoman times»), XVI («Εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι μισοφόροι στα βυζαντινά και στα λατινικά στρατεύματα της Ανατολής»).

—, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994*, Αθήνα, 1994, άρθρα XVII α-β («Varia byzantinoturcica. I. Comneni, Angeli, Zengids and Ayyubids to the death of Saladin-II, Taticius the Turcople»), XVIII («Η προέλευση και ο ρόλος των τουρκοφώνων μισοφόρων στον Μορέα κατά τον βυζαντινοφραγκικό πόλεμο του 1263-1264»).

—, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α': *Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα, 1996 (ανατύπωση, 2001) (θεματικές βιβλιογραφίες στις σελ. 171-221).

—, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*, Φάρασαλα-Θεσσαλονίκη, 1997, άρθρα V («Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους μικρασιάτες χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου»), VIII («Seventh-fifteenth century Islamic history as portrayed in Greek Byzantine history manuals: a bibliographical survey»), XV («Byzantines and the Oghuz/Ghuzz: some observations on the nomenclature»).

—, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997*, Αθήνα, 1997, άρθρα 4 («Η γνώση των Βυζαντινών για τον τουρκόφωνο κόσμο της Ασίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης μέσα από τον ονοματοδοσία»), 5 («Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek

and Latin armies: the Turcoples/Tourkopouloi», 34 («Τα παραβάν-σεράγια της Ανατολής στο Μεσαίωνα»).

—, «Some notes on the terms Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi in Byzantine sources», *Byzantion* 67/1 (1997), σελ. 89-96.

—, «Τεκφούρ: οι χριστιανοί ηγεμόνες και στρατιωτικοί αρχηγοί του βυζαντινο-τουρκικού μετώπου (13ος-15ος αιώνες)», *Βυζαντιακά* 17 (1997), σελ. 365-168 και «On the origins and connotation of the term *tekfur* in Byzantine-Turkish relations», *Byzantion* 71/2 (2001), σελ. 451-461.

—, «Some notes on the terms *khan* and *khagan* in Byzantine sources», *Studies in honour of C.E. Bosworth*, τόμ. I: *Hunter of the East Arabic and Semitic studies* (ed. I.R. Netton), Leiden-Boston-Köln, 2000, σελ. 267-279.

—, *Ούννοι, Βυζάντιο και Ευρώπη. Ο κόσμος των πρώιμων Τούρκων*, Αθήνα, 2000.

—, *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ*, β' έκδοση, Αθήνα, 2000.

—, *Βυζαντινά, τουρκικά, μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Θεσσαλονίκη, 2002.

—, *Δοξίμια οθωμανικής ιστορίας*, Αθήνα, 2002.

Σανσαρίδου-Hendrickx Θέκλα, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα. Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα, 1999.

Shahid I., *Byzantium and the Arabs in the fourth century*, Washington, 1984.

—, *Byzantium and the Arabs in the fifth century*, Washington, 1989.

—, *Byzantium and the Arabs in the sixth century*, τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Washington, 1995.

Shepard J., «The Khazars' formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy», *Oxford Slavonic Papers*, n.s., 31 (1998), σελ. 11-34.

—, «Byzantium and the steppe-nomads: the Hungarian dimension», στο G. Prinzing - M. Salomon (εκδ.), *Byzanz und Ostmitteleuropa (950-1453)*, Wiesbaden, 1999, σελ. 55-84.

Smythe D., *Byzantine perceptions of the outsider in the eleventh and twelfth centuries: a method*, Ph.D. thesis, St. Andrews U., 1992 (δακτυλόγραφο).

Sümer F., *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları* (= «Οι Ογούζοι [Τουρκομάνοι]. Ιστορία, οργάνωση και έπος της φυλής»), γ' έκδοση, Ankara, 1980.

Turan O., «The ideal of world domination among the medieval Turks», *Studia Islamica* 4 (1955), σελ. 77-90.

—, *Selçuklular ve İslamiyet* (= «Οι Σελτζούκοι και ο ισλαμικός κόσμος»), Istanbul, 1971 (ανατύπωση, 1980).

Uzunçarşılı I.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (= «Τα μπευλίκια της Ανατολίας και ο κόσμος των Ασπροπροβατάδων και των Μαυροπροβατάδων»), γ' έκδοση, Ankara, 1984.

Vryonis Sp., *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans. Reprinted studies*, Malibu, 1981, άρθρα IV («Nomadization and Islamization in Asia Minor»), V («The decline of Byzantine civilization in Asia Minor, 11th-15th century»), VI («Patterns of population movement in Byzantine Asia Minor, 1071-1261»).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Wittek P., *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετάφραση Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα, 1988.*

Φιλίππου Φ., «Ο βυζαντινός οικουμενισμός και η ιδέα ανεξαρτησίας του α' βουλγαρικού κράτους πριν τον εκχριστιανισμό», *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-1992), σελ. 183-188.

Zachariadou Elizabeth, «Observations on some turcica of Pachymeres», *Revue des études byzantines* 36 (1978), σελ. 261-267.

—, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice, 1983.

— (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Crete U.P., Rethymnon, 1993.

Zhukov K., *Egejskie emiraty v XIV-XV vv.* (= «Τα εμιράτα του Αιγαίου κατά τους 14ο-15ο αιώνες»), Moskva, 1988.

Περιεχόμενα

Ελένη Γραμματικοπούλου, «Πρόλογος»	9
6 Φεβρουαρίου 2001: Στυλιανός Λαμπάκης, «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση»	11
13 Φεβρουαρίου 2001: Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο»	27
20 Φεβρουαρίου 2001: Ελένη Γ. Σαράντη, «Από την καθημερινότητα του πρωτοβυ- ζαντινού αριστοκράτη»	57
27 Φεβρουαρίου 2001: Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, «Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα»	89
6 Μαρτίου 2001: Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρα- τική εξουσία (9ος-10ος αι.)»	107
13 Μαρτίου 2001: Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης, «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)»	125

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εκδόσεις στο πλαίσιο των μορφωτικών εκδηλώσεων
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ)

Επιμέλεια
Ελένη Γραμματικοπούλου

- Σύγχρονα επιτεύγματα των θετικών επιστημών*, Αθήνα, 1993.
Μοριακή βάση των ασθενειών, Αθήνα, 1994.
Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, Αθήνα, 1996.
Η θεωρία της εξελίξεως, Αθήνα, 1996.
Περιβάλλον και υγεία, Αθήνα, 1996.
Το νεοελληνικό θέατρο (17ος-20ός αι.), Αθήνα, 1997.
Κατανόηση και αποδοχή των εφαρμογών της βιοτεχνολογίας από το ευρύ κοινό, Αθήνα, 1997.
Τα βιολογικά αίτια της γήρανσης και τα προβλήματα της τρίτης ηλικίας, Αθήνα, 1998.
Η άλλη πλευρά της βιοτεχνολογίας, Αθήνα, 1998.
Βιοτεχνολογία και ΜΜΕ, Αθήνα, 1998.
Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.), Αθήνα, 2000.
Θράκη: ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις, Αθήνα, 2000.
Ευθανασία: η σημαντική του «καλού» θανάτου, Αθήνα, 2000.
Χημεία και κοινωνία, Αθήνα, 2000.
Συλλογικοί φόβοι στην ιστορία, Αθήνα, 2000.
Τα Βαλκάνια στην προϊστορία, Αθήνα, 2001.
Κύπρος, σταυροδρόμι της Μεσογείου, Αθήνα, 2001.
Η πρόοδος στις βιολογικές επιστήμες: νέες τεχνολογίες και οι εφαρμογές τους στην υγεία, Αθήνα, 2001.
Greek archaeology without frontiers, Athens, 2002.
Χημεία και διατροφή, Αθήνα, 2002.
Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885). Ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας. 200 χρόνια από τη γέννησή του, Αθήνα, 2002.
Χημεία και υγεία: η χημεία ως εργαλείο για την ανάπτυξη νέων φαρμάκων, Αθήνα, 2002.

Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, Αθήνα, 2002.

Άνθρωποι στα άκρα: ο θάνατος ως επιλογή, Αθήνα, 2002.

Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα, Αθήνα, 2002.

Κοινωνία και υγεία: επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, Αθήνα, 2003.

Κοινωνία και υγεία II: επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, Αθήνα, 2003.

Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας, Αθήνα, 2003.

Στυλιανός Λαμπάκης - Σπύρος Ν. Τρωιάνος - Ελένη Γ. Σαράντη - Τηλέμαχος Κ. Λουγγής - Βασιλική Ν. Βλυσίδου - Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*. Στοιχειοθεσία: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος, με Απλά και *Bodoni*. Εκτύπωση: τυπογραφείο Κ. Πλέτσας - Ζ. Κάρδαρη, σε χαρτί *Verger ivoire* (Conqueror) και *Bristol ivoire* (Classic) της εταιρείας χάρτου Περράκης. Βιβλιοδεσία: Ντίνα Παναγιώτου. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Αθήνα, 2003. (*Made and printed in Greece.*)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει εισηγήσεις ειδικών επιστημόνων, κατά κύριο λόγο ερευνητών του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, που στηρίζονται σε αποτελέσματα συλλογικών ερευνών του ινστιτούτου σε συνδυασμό με έρευνες ορισμένων ακαδημαϊκών συνεργατών του. Ο στόχος αυτών των διαλέξεων είναι πολλαπλός: αρχικά, αποσκοπεί στο να προτείνει λύσεις, πάντα σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών που αναφέρθηκαν, σε διαχρονικά προβλήματα θεωρούμενα ως τώρα δυσεπίλυτα. Δεύτερον, στο να δοθούν με απλότητα και σαφήνεια, όχι στερεότυπες γνώσεις, αλλά απεικονίσεις της βυζαντινής πραγματικότητας που θα αποκαλύπτουν τόσο την πορεία μιας κοινωνίας όσο και την αποκαλούμενη εσωτερική δυναμική της. Τελευταίο, στη σειρά, μα όχι και στη σημασία, οι έξι αυτές διαλέξεις αποσκοπούν να παρουσιάσουν ορισμένες πτυχές της λεγόμενης «στάσης ζωής» των βυζαντινών ανθρώπων κατά την εποχή που η αυτοκρατορία ήταν μεγάλη, ενιαία και κραταιά.

Συνεργασίες: *Στυλιανός Λαμπάκης (κύριος ερευνητής, IBE/EIE, Αθήνα), «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση»· Σπύρος Ν. Τρωιάνος (ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών), «Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο»· Ελένη Γ. Σαράντη (καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών), «Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη»· Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (διευθυντής ερευνών, IBE/EIE, Αθήνα), «Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα»· Βασιλική Ν. Βλυσίδου (κύρια ερευνήτρια, IBE/EIE, Αθήνα), «Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία (9ος-10ος αι.)»· Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης (αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ρόδος), «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)».*

Εξώφυλλο: *έγγραφο του έτους 1052 με υπογραφή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (από την έκδοση: Hans-Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1959).*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Ομήρου 34

GR 10672 Αθήνα

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΙΕ)

Λεωφόρος Βασ. Κωνσταντίνου 48

GR 11635 Αθήνα

ISBN 960-8256-45-3

9 789608 256453